

**ХЪАЗИТЫ
МЕЛИТОН**

**ÆРВОН
КОМУЛÆФТИМÆ**

ХЪАЗИТЫ МЕЛИТОН

ÆРВОН КОМУЛÆФТИМÆ

Монографи

ЦХИНВАЛ
"ЦЫКУРА"
2018

65(Осет)
Хъ-15

Книга издана по решению и финансовой поддержке Министерства образования и науки РЮО

Рецензент

кандидат педагогических наук, доцент
СОГУ

Бежаева Ф. Г.

Хъазиты М.

Хъ -15 Æрвон комулаæфтимæ [Текст]:
монографи / М. Казиты – Цхинвал: ЦЫКУРА,
2018 – 304 ф.

Казиты (Казиев) М. Р.
Диханием Бога: монография

В данной монографии автор исследует жизненный и творческий путь трагического погибшего выдающегося сына осетинского народа – поэта, прозаика, драматурга, публициста, общественного деятеля, педагога Ш. Ф. Джикаева. Книга рассчитана на широкий круг читателей.

© «ЦЫКУРА», 2018
© Казиты М. Р., 2018

РАЗНЫХАСЫ БÆСТЫ

Поэты цард æнæ Фыдыбæстæ у æнæкæрон хъызæмар. Халыс æй, халыс æй, халыс æй, æмæ нал йæ райдайæн зыны, нæ йын кæрон ис. Мамсыраты Темырболат, æцæгæлон зæхмæ лидзинаг куы фæцис, уæд йæ зарджыты – хъарджыты райдайæны уымæн хъæрзыдта: "Уæ нæ хæхтæ, нæ бæстæ, Куыд ма цæрæм уæ фæстæ?!"¹ Елбыздыхъо Райгуырæн бæстæйы сæрыл амæлынæй хуыздæр ницæмæ бæллыд.² Нигерæй "Бонæй, æхсæвай, Буцæй, фыддзæфæй" уымæн нæ уыд рох "райгуырæн хох".³

Æмæ, уæдæ, Фыдыбæстæ сæйраджы-сæйраг кæй тых æмæ уарзтæй цæуы, адæймагау-адæймаджы зæрдæйы арф æмæ æнустæм ахстон кæй фæрцы скæны, уыцы мадæлон æвзаджы уарзт, Ирыстоны тыххæй йæ сыгъдæг уд нывондæн чи хаста æмæ йæ хæсгæ дæр чи æркодта, Джыккайты уыцы сагсур лæппу-лæг поэт Шамил цы уарзтæй уарзтаид йæ цинты цин, йæ ныфсыты ныфс, йæ дарæг, йæ уромæг мадæлон æвзаджы?! Йæ комарынджы æппынæдзух куы зæлланг кодтаид, уымæ куы бæллыд. Сæрыстыр æмæ æхсарджынæй, ныфсхаст æмæ уарзгæйæ æппынæдзух æнæбафæллайгæйæ уый тыххæй дзырдта:

¹ М а м с ы р а т ы Т е м ы р б о л а т. Ирон зарджытæ. – Дзæуджыхъæу, 1982. – 18 ф.

² Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 83 ф.

³ Н и г е р. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1988. – 113 ф.

*Дзæмдзæмы суадон, тар æнусты ды
Цыдтæ сыгъдæггæй донмарæнты цадæг.
Дæ улæфтæй нæ царды хуымтæ – сатæг,
Уыдтæ æлутон куывд æмæ куысты.*

*Ды – арвы цæссыг. Уый ныхмæ цы сты
Æнуд æнтæф, сындзын арт æмæ уадæг?
Ды дæ нæ туг, нæ улы рухс, нæ кадæг,
Нæ фарны гæнах сыгъд æмæ хæсты.*

*Ныхасыс ды дæ бæркадæй фæлтæрты,
Хæссыс нæ цардæн фидауц æмæ уаг.
Быркуыйау байгом ног дуджы дæ зæрдæ,*

*Тæхуды, уымæй чи баназдзæн фаг!..
Нырма нæ удæвдз къæбицы æвæрд у,
Нырма дæуæй нæ Уацамонгæ – дзаг.¹
("Мадаëлон æвзаг")*

Нæ мадаëлон æвзаджы тыххæй афтæ æнæнхъæлæджы нæ нымадта нæ нывæфтыд литературæйы хуыздæртæй иу – Джыккайтты Шамил. Хуыцау йæ арфæ кæмæн нæ бавгъау кæны, уый зонд дардмæ ахсы æмæ йæ нæ сайдтой йæ дардмæуынаг цæст æмæ куырыхон зонд. Нæдæр йæ хъуыды у гуырысхойаг. Цы дзуры, уый – нывæфтыдæй.

Къостайы алы дзырдыл дæ куы бахъæуа къух æвæрын, уæд ыл, зæгъгæ, гуызаветæ кæн, уæд уый цавæр гуырысхо у? – куы зæгъæм, уæд уым дæр уадиссаг рæдыдæй мацы хъуамæ уа. Фæлæ бæстон куы ныхъхъуыды кæнæм, уæд нæхи фæндон цæмæннæ хъуамæ æргом кæнæм. Нæ сæртæ цыфæнды нал уой нæ бар, уæддæр нæхицæн куыд уырнын кæнæм, дуне-иу нæ ныхмæ

¹ Джыккайтты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 6 ф.

куы растад, тыхджындæры бындзагъд фæкæнæм, зæгъгæ, фæлæ нын нæ бындур чи нæ ныззилын кодта æмæ нæ историйы рохмæ чи нæ фехста, Къоста, Секъа, Елбыздыхъо, Арсен... Боныфæстагмæ, Джыккайтты Шамилы хуызæн, æрвон комулæфт кæмæ хæццæ кодта, ахæм гуырдтæ радтын нын кæй цæст бауарзта, уымæй нæ зæрдæ куыд батæра зæгъын: «Хуыцауæй арфæгонд нæ фестæм...».¹

Шамил æмæ дзы дзæвгары номæй ницы хъаст кæнæм. Равзаргæйæ нын сæ цæст-уарзонæй фæнымадта, табу – йæхицæн, «Адæм ыл сæ цæст æрæвæрдтой»,² – кæмæй зæгъынц, уый сасиры бын нæ амбæхсдзынæ, æмæ кады адæм сæ кады лæгты уæлæрвтæм исынц. Цæсты гагуыйау сæ фæхъахъ-хъанынц. Афтæмæй сæхæдæг дæр фæрæзынц уыдонимæ. Дзыллæйы æхсæн фæдарынц къуыпп. Æгæрыстæмæй, Къоста цы дугыл катæй кодта: "Лæджы хуызæн лæг нæм – ыстæм, Бæрæг дæр нæ нал ис, цы стæм, Цы уызæн нæ фидæн, нæ фæстаг?"³ – уый куы ныллæууы, уæд дæр.

Фыссæджы фидарæй уырныдта йæ хъуыды æмæ йæ рæстзæрдæйæ уырнын кодта не 'мбаргæ дзыллæйæ кæмæ хъуыст, – кæд искæмæ хъуыст, уæд, – йæ хъæр, уыдонæн дæр: "Ирон лæг стырзæрдæ у, нæ зоны фидæныл сагъæс кæнын, нæй йæм стратегия зондахаст, æмæ æнцæд бадæм – цы уа, уый уæд. Æмæ та ныл æрцæуы уæззау цæфтæ.

Иу хатт ма йæ зæгъын, ныууадзæм нæхи стауын. Хорз фыдæлтæ сæ байзæддагæн ныууадзынц зæххытæ, сахартæ, галуантæ.

¹ Къ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзауджыхъæу, 1951. – 39 ф.

² Ирон æмбисæндтæ. – Дзауджыхъæу, 1976. – 3 ф.

³ Къ о с т а. Равзаргæ уацмыстæ. – Дзауджыхъæу, 1989. – 27 ф.

Цы баззад махæн та. Чермены хай – цъыф-дзæстытæ, къæдзæхтæ. Уыдон дæр знагтæ кайынц. Цы ныууадздзыстæм нæ цотæн? Цы?!"¹ Фæлæ уыцы фарстæй алчи дæр хъуыды кодта хи цотæн исты ныууадзыныл.

Не знагтæ чи уыдысты æмæ сты, уыдон ын амонын нæ хъуыд – нæ фыдбонны сы-хæгтæ: Цæгаты – хъулгъа, Хуссары – нæ кæд-дæры цагъартæ – гуырды.

Нæ куырыхон Фыдыбæстæ æмæ нæ дзыллæйы тыххæй уыцы фæндтæ куы код-та, уæд Ирыстон æмæ ирон адæмы знагтæм та æндæр, нæ фесафыны фæндтæ уыдис, фæлæ сæ уæд æмбæхстой, ныр "къæрных-тæн" сæ худтæ судзын райдыдтой.²

Æмæ-иу фыдгæнæгæн, бæргæ, йæ фæнд-тæ алы хатт йæ хъуыры куы фæбадиккой, фæлæ уыдон удудæлдæй поэты бæллиццаг сæнттæ вæййынц æмæ сæ цардæй тынг хорз зыдта Шамил:

Мæ фыны дзуры Сау барæг мæнæн:

*"Ныууадз дæ тох – нæй рацаразæн цардæн,
Йæ уæрдон тулдзæн арвыл дæр мæнгардæн,
Уæздан лæгыл йæ хъæмпын цар тæддзæн.*

Сæрæнтæ ссарынц амондæн гæнæн,

Æз давæг æмæ марæгæн хæлар дæн,

Табу мын кæн, æрмæст мын зæгъ: дæ бар дæн,

Уæд дыл рæдауæй царды цин кæлдзæн".³

("Сау барæг")

Брытъиаты Елбыздыхъойы "Амыран"-ы Амыранæн "йæ ныфс, йæ зæрдæйы уарзон-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Нæ уавæр, нæ хæстæ / Стыр Ны-хас, 1996. – 24 февраль.

² Свободный взгляд. – Владикавказ, 2018. – 24 март.

³ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 114 ф.

дзинад"¹ "рахицæн кодта уый тыххæй", æмæ йын уымæ "йæ рис æнæнымæц хатты фылдæр тых кодта". Чи зоны, Ирыстон æмæ нæ фыссæджы хъуыддаг дæр афтæ уыд? Мах ахæм адæм стæм æмæ нæ хуыздæртæн дæр сæхицæй разагътадæры кой ма скæн, æмæ дын нæ сæры астауты – фæндаг, кæд уыцы хъуыддаг æвзæры гакк у, абон уа æви сом, æнæ раргом ын нæ вæййы, не 'ргом цаудыл дзураг суыздæнис, уæддæр.

Джыккайты сажы фисынтыл амад Шамил, уæлдæр нæм ирон нывæфтыд литературæйæ цы классикты кой уыдис, уыцы кадджынты нымæцы сæрыстырæй лæууы. Иры кад æмæ намысы чиныг бæрзæндты хаста. Къæм абадын ыл нæ уагъта. Ноджы нын кувгæ дæр йæхæдæг кодта – рын, сонæй хызт куыд уæм; ирон лæджы рихийы кад нæ дæлфæдтæм куыд никуы æрæппарæм; нæ бæр кæстæртæ зæххыл куыд нал цæуой æмæ сын цæвиттойнаг куыд уæм:

*О Бурсамдзели, хæхты хох, бæрзонд
Сыгъдæг бардуаг! Табу дын уæд æхцонæй.
Ысрухс нын кæн дæ арфæйæ нæ зонд,
Уæлæуыл бахиз адæмы зындонæй.*

*Дæуæй уæлдæр зæрин хур у æрмæст,
Дæ урс сæрæй ныл фарны рухс рæдзæгъды.
Æмгæрон ма 'руадз ацы кæмттæм хæст,
Сæрибар уæнт дæ кувæг адæм хæхты.*

*Нæ уыд нæ цард нæ къæдзæхтыл æнцон,
Хызтам уæддæр нæ зæрдæтæ фыдмастæй,
Дæ кувæнты хуыснæг кæнæ бæлццон
Нæ систаид кæйдæр хæзна æвастæй.*

¹ Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 220 ф.

Шамилыл йе 'лвæст, зæлланггæнаг æмæ æхсон дзырд, судзаг фарстыты тыххæй æвзонджы бонты æрæвæрдта ирон литературон критикæ йæ цæст. Æмæ йын куыннæ разындаид, æгæрыстæмæй йын йе сæфтыл йæ к'бах æргомай чи æрк'буырдаид, ахæм хæлæггæнджытæ. Нæхи ирон адæмæй дæр. Йæ фыццаг чиныг «Æфсарм» рухс куы федта, уæд ма йæм уæды æвзонг критик Козаты Хазби фырцинаей куыд стыр дæр номæй бадырдаид, уый нал зыдта æмæ йæ схуыдта æхсон.¹ Шамил æхсонау цæхæртæ калдта нæ адæм æмæ нæ Фыдыбæстæйы сæрыл тохы. Дзуццаты Хадзы-Мурат уымæн загъта: «Адæймаг æмæ адæмы сæрибар – уый у Шамилы сæйраг мæт æмæ сагъæс».²

Джыккайы-фырт йæхæдæг йæ литературон фæндаджы райдайæн æмæ литературон куысты тыххæй юморимæ мысыд: «Будучи девятиклассником, я влюбился и начал писать стих. Это оказалась «роковым» моментом в моей жизни, потому что в школе я был самым лучшим математиком среди множества учащихся, и, если бы не поэзия и не моя романтическая натура, пошел бы по более верному пути. Занялся бы более полезным делом. Ведь сейчас искусство, в частности поэзия – не востребовано».³ Фæлæ ахæм рæстæджы Поэты хуызæн сæруæлдæйтгæ фæхъæуынц. Шамил, йæ зæрдæйыл йæ к'бух сæвæргæйæ, сыгъдæгзæрдæйæ уымæн куывта Бурсамдзелийы бæрзонд æмæ æппæтхъом зæд-дуагæн, цæмæй нын

¹ К о з а т ы Х а з б и. Æхсоны цæв æмæ цæхæртæ кала // Фи-диуæг, 1964. – № 7. – 50 – 51 ф.

² Д з у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзауджыхъæу, 2010. – 87 ф.

³ Д ж и к а е в Ш а м и л ь: «Мы все – рабы олигархической эпохи» / Стыр ныхас, 2010. – Март.

йæ рæдау цæст бауарза, Хуыцауы сфæлдигæ зæххыл Хуыцауы радтгæ адæм цæмæй улафынц, æцæг адæм цæмæй сты, цæмæй цæрынц, адæмы рæгъы сæ сæртæ бæрзæндты цæмæй фæхæссынц, уыцы стыр кады хъуыддæгтæ:

О Бурсамдзели, уыцы амонд ратт,
Куыд уæм сæрыстыр куыст æмæ æгъдауæй,
Нæ дзырдæн уæд æрвон тых æмæ рад,
Нæ цæсгом бахиз чъизи æмæ дауæй.

Æрхастой ардæм хуры тынтæ мæн.
Цæгъды мæ зæрдæ арф кæмтты дзæнгæрæг.
Табу кæнæм, нæ сыгъдæг хох дæуæн,
Дæ дæлбазыртæ ма фæуæнт æдзæрæг.

О рухс Бардуаг, мæ кувинаг дын – барст,
Бæзнаг хъугæмттæ макуы суæнт зæрæстон.
Цæуæнт нæ зæххыл амонд æмæ уарзт,
Нæ Ирыл зарæд хъæлдзæгæй нæ хæстон.¹
(«Мæ кувивд»)

Æмæ, бæргæ, адæймаг æппæтхъом куы уайд, нæ зæрдыл куы дариккам Къостайы: "Гъе Уастырджи, ракæс, цæмæй Нæ фæуæм бынтондæр фыдвæндаг"² ("Ракæс"); Бестауты Гиуæргийы ныстуан йæ фæдонмæ, стæй махæй алкæмæ дæр: "Ис дæуæн ныммæлыны бар, нæй дын Цауд æмæ сæркъул уæвыны бар!"³ ("Ныстуан мæ фæдонмæ"); Ходы Камалы æнусон табу нæ ныфсыты сæйраг – Бæрзондылбадæгмæ: "Нæ удтæ нын кæрæдзимæ æнгом дар, Нæ цауды

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Изæрмилты кувын. – Цхинвал, 2002. – 3 ф.

² К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæу, 1951. – 40 ф.

³ Б е с т а у т ы Г и у æ р г и. Уаймыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2003. – 250 ф.

кæйттæ ма хъуысæнт æддæ"¹ ("Гаджидау")... нæ алы куывд уæлæрвтæм куы хъуысид, уæд нæ хæхбæстæ фæрнджын адæмæй æмæзмæлд кæнид. Фæлæ кувын нæ ирон поэзийы Къостайы «Ракæс»-æй фæстæмæ страдицион. Æрмæст Шамилæн йæхи ныв-æфтыд сфæлдыстадмæ нæ хъус куы æрдарæм, уæд дзы цас ссардзыстæм æмдзæвгæтæ-куывтытæ: «Мæ куывд», «Изæрмилты кувын»,² «Маегуыры куывд Джиуæргуыбайы»,³ «Гаджидау»,⁴ «Хурмæ куывд»,⁵ «Ракæс»,⁶ «Ног боны бæллицтæ»,⁷ «Хъынцъымы газель»,⁸ «Бафæлладтæн... О Хуыцау, æркæс...».⁹ Ноджы дæр сæ ис нымайæн.

Æгæрыстæмæй, поэты сфæлдыстады уыцы куывтыты фæрцы сырæзт поэт-куывдоны фæлгонц. Йæ дзырд йæ зæрдæйы фæндиог кæм нал фæкæрды, йæ тых фыдцарды ныхмæ куынæ уал фæфаг кæны, уæд лирикон хъайтар йе 'ргом аздахы уæлæрвтæм – Хуыцау æмæ зæдтæм, цæмæй Ирыстонмæ æркæсой, ма йæ уадзой ратон-батон кæнын, сырды хæрдæй хæрын æрцæуæг хæддзутæ сты, тыхгæнджытæ æви хисафтæн.

Поэтæн йæхицæн йæ цард-цæрæнбонты табуйаг цы уыдис – зонд сыгъдæг æмæ бадт куыд уа, адæмы цард зындон куыннæ уал уа, Уæлладжы урс сæрæй ныл зæрин хур фарны

¹ Х о д ы К а м а л. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2009. – 341 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Изæрмилты кувын. – Цхинвал, 2002. – 19 ф.

³ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджыхъæу, 2000. – 27 ф.

⁴ Уый дæр уым, 76 ф.

⁵ Уый дæр уым, 77 ф.

⁶ Уый дæр уым, 78 – 79 ф.

⁷ Уый дæр уым, 80 – 81 ф.

⁸ Уый дæр уым, 142 – 143 ф.

⁹ Уый дæр уым, 211 – 212 ф.

рухс куыд рæдзæгъда, хæст нæм æмгæрон куынаæ æрцауа, Бæрзонд Хуыцауы кувæг адæм сæрибар куыд уой хæхты, сæрыстыр куыст æмæ æгъдауæй куыд уæм, нæ дзырд æрвон тыхау куыд ахада, нæ цæсгом та чъизи æмæ дауæй куыд уа хызт, «бæзнаг хъугæмттæ макуы суæнт зæрæстон» æмæ йæ æппæт уыцы бирæ хæртæ хъуыдысты нæ адæмæн.

Фæлæ, æвæццагæн, уæларвон комулафт кæмæ хæцца кæны, уыцы мæгуыр лæджы куыд дæр алы хатт уæларвтæм нæ хъуысы, æндæр дзы ницы ис. Уæддæр, «Лæг кард лæджы хурхмæ кæм дары, Уым нæй лæмæгъ уæвæн лæгæн»¹ («Фæстаг ныхас»). Нæ поэт æппынæдзух цырддзастæй фæдисы къахыл уымæн лæууыд.

Гъайтт кæцæй фæцыд, уырдыгæй Ирыстони фарнæн Шамилы фæдис ма райхъуыстаид, уый гæнæн куыд уыдис? Рæстæг йæ хъайтары йæхæдæг фæдæтты. Шамил æрдзыкондæй рахаста, цæмæй тадаид æмæ руадаид рæстдзинад, йæ раттæг адæм æмæ йæ Фыдыбæстæйы цинæй. Æмæ-иу йæ уыцы курдиат нывдузын, хъыгагæн, кæд бирæты бафæндыд, уæддæр сын нæ Рафæлдисæджы цæст иугай удтæй ахæм хъару нæ бауарзта. «Адæм. Æмбардзинад – уыдон сæрвæлтау тох кодта Шамил. Сабырдзинад. Уарзондзинад. Цард – уыдоныл зарыдис поэт...»² – зæгъы Къудухты Марина. Уыдонæй ахсджи-агдæр ын ницы уыдис. Æмæ бæллыд, куы йын уыдаид фарслæуджытæ, æмбæлцæттæ, æмтохгæнджытæ йæ зын, фæлæ рæстаг

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджы-хъæу, 1969. – 19 ф.

² Къудухты Марина. Ирыстон кæуы йæ фыртыл...//А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджы-хъæу, 2012. – 51 ф.

фандагыл. Уæд, уырныдта йæ, адæмæн фарн хæссын уыдаид сæ бон.

Йæ раттæг «Дзомагъы къуылдымтæ Фæлмæн изæрмилты фæлмау» куы «ныгъ-уылдысты», – уæд ын дымгæ рухс аргъæуттæ кæй хаста, сабийау æй кæй рæвдыдта, йæ рагбонтæ фынау кæй уыдта, буц æмæ сæ райгонд кæй уыдис, уый дызæрддыггаг нæу. Уæд-иу райгонд уыдис цардæй. Æмæ йæ уарзта йæ цæст адæмæн. «Ахæм у йæ удысконд Шамилæн. Уымæн йæ цæстæнгас здæхт у рæстдзинадмæ æмæ йыл дзуры, фыссы, цард æмæ йын рæстдзинад йæ зæрдæ куыд агайынц, афтæ. Æрмæстдæр ахæм хуызы у йæ бон царын Шамилæн...»,¹ – поэты 65 азы юбилеймæ дзырдта Гæбæраты Юри. Уымæн æмæ Шамилы аив дзырд æргом æмæ зæрдæмæхъаргæ у:

*Æз уарзын цардыйас нæ хæхты
Мырткæ хуыз хурныгуылд изæр,
Дæррдзæф æнæхуыссæг цырæгътæ,
Æнæнцой бæлæсты уынæр.*

*Æз ахсæв нал кæудзынæн хурыл,
Мæн ахсæв намысы мæт нæй.
Æрфынæй ног уæлмæрдды дурыл
Æхсæвы ирд цæссыгты мæй.*

Уайтагъд зæрдæйыл андæдзынц фæлгонцон дзырдтæ æмæ, къæбæлдзыг хъуыдыйæдтæ, ирд нывтæ. Зæххыл дурæй, кæрдæджы халæй, рухсæй – иууылдæр удæгас кæй сты, уый адæймаджы уд кæны змæлын. Æфтауы нæ хъуыды кæныныл. Абадын нæ кæны бæллицты базыртыл. Æмæ, дзырд дæр

¹ Г æ б æ р а т ы Ю р и. Фыды заеххæн зæрдæйы хæссæн ис // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзауджыхъæу, 2012. – 140 ф.

ыл нэй, уый у æцæг рухсхæссæг поэзи.
Адаймагмæ царды цин æвзæрынгæнæг
поэзи. Зæрдæ йæм йæхи уымæн тоны.

Фæнды мæ уарзын æмæ худын,
Хъæуы мæ цинтæ æмæ зын;
Фæнды мæ бæрзы бур дзыккутыл,
Йæ рæсугъд урс зæнгтыл тыхсын.

Мæ сæрма æврæгътæ – фынчытæ,
Кæнынц бægæныйау сæр-сæр.
Хæххон ирон чызджы уæрджытыл
Уæздан æркъул кодтон мæ сæр.

Æз афтæ рохст æмæ фæлладæй
Нæ хæхтæм мин азы кæсин:
Ам дурты бамыр ис мæ катый,
Ам худы суадæттау мæ цин!..¹
(«Ныгъуылыныц Дзомагъы къуылдымтæ...»)

Цы амондджын сты, йæ адæм, йæ Фы-
дыбæстæ, йæ мадæлон æвзаджы катый æр-
вылбон кæй нæ хæрынц, лæгдыхæй, фæнда
дæ æви нæ, æппынæдзух тохы сæр кæй нæ
лæууын кæнынц, царды цинтыл зарынай
дарддæр æндæр мæт кæй нэй! Æмæ дын
стæй исчи дæ чиныгыл, А. А. Фет куыд ныф-
фыста Ф. И. Тютчевы æмдзæвгæты æмбыр-
дгондыл: «Вот наш патент на благородство,
– Его вручает нам поэт, – Здесь духа мощного
господство, Здесь утонченной жизни цвет»,²
– афтæ дæ хæлæрттæ æмæ дæ фæдонтæ
дарддæр кæниккой дæ цин.

Уæд, чи зоны, Шамил нæ адæмы фæрн-
джын удыхъæдыл, нæ тыбар-тыбургæнаг
дзæнæтон æрдз, нæ алаæмæтон уæлдæф,

¹ Джы кка йты Шамил. Намыс.–Дзæуджыхъæу, 2010.–7 ф.

² Фет А. А. // Коллектив авторов. Люблю отчизну я...
– М., 1982. – 266 – 267 ф.

æмтгæй Ирыстоны ис-бисыл æмæ бирæ, бирæ цымыдисон хабæрттыл, нæ ивгъуыд, нæ абоныл, нæ фарныл цы диссаджы уацмыстæ сфæлдыстайд ноджыдæр. Фæлæ йын удæнцой нæ лæвæрдтой нæ адæмы карды комыл фæндагтæ, нæ Фыдыбæстæйы рис æмæ додойаг уавæр, арвы айдæны дæр зынтæй кæй ссардæуыдзæн, нæ уыцы райгуырæн уæзгуытыл хæрæгсындз куыд зайы, æппæт уыцы хъуыддæгтæ æмæ сагъæсæгтæ. Зæрдæйы хъустæ кæмæн ис, уымæн йæ уæзæджы рис удмарæн у. Уыцы рисæй сулæфынтæ дæр нæ фæфæразы. Сусæг-æргомæй йын, сау калмау, фæхæры йæ зæрдæ. Æмæ Шамилаен йæ бон нæ уыдис быхстайд, йæ радтæг уæзæг кæй федзæрæг, нæ Фыдыбæстæйæн йæ ивгъуыдау йæ фидæныл дæр мигъ кæй бады, фæлмы йæ бæлвырд-бæрæгæй кæй нæ уынаем, уыцы катайаг хъуыддаг. «Йæ уд йæ дзыллæйыл чи хъардта, йæ райгуырæн Ирыстоны рисæй йæ зæрдæ кæмæн рыст, ахæм хъуыдыгæнæг адæймаг»,¹ – уыд Шамил. Уыдис фæндвидар. Æмбæлон хъуыддагмæ дызæрддыггæнгæйæ нукуы æвналдта. Гуызавæтæ кæнын фехста иуварс. Фæндвидарæй уымæн дзырдта:

*Мæ Ирыстон, дæ фæндаг уыд уæззау...
Ысфæлдыстай дæ рухс бæллицтæй мифтæ,
Фæлæ дæ цард йæ фæллад хуыз нæ ивта,
Æмæ цыдтæ дæ сыхæгтæн фыййау.*

*Уыдтæ уæддæр лæгдзинадыл рæдау.
Нъууагътой дын нæртон зæрдæ скифтæ,
Æрхастай ма нæртон хæзнатæй рифтаг,
Æмæ та суагъта ихдзагъд хуымгæнд тау.*

¹ Р е д а к ц и о н у а ц. Иумæ нæ рамбырд кæн, арфæйы дзырд / Иры Стыр Ныхас, 2011. – Зæрдæвæрæны мæй.

*Дæ цард ыснауæг тох æмæ фæдисы,
Ыссардтай фарн æфсымæрон Цæдисы,
Æмæ дæ тыхтæн макуы уæд хъаймæт.*

*Дæ уаз номæй сæрыстыр уæнт дæ цæуæт...
Дæ хуымгæндыл-цу хъарм къæвда æрцауæд,
Дæ найгæнæнты хурхæтæн кæнæд...¹
("Ирыстон")*

Фæлæ бæллиц бæлиц у. Хъуыдыгæнæг, цардзонæг, цардбарæг куырыхон адæймагæн фыддуг кæддæриддæр хъыцъыдæттæ фæдары. Æмæ æнæрцæф Шамил цардис, зæгъæн ис, тыхыдуджы, кæд сæрыстырæй цыдис размæ, цыфæнды адзалы раз дæр йæ сæр нукуы къул кодта, уæддæр.

Йæ хæлар Ходы Камал кæддæр мыхуыры цы удмарæн хабар бакаст: "Газеты куыд фыстой, афтæмæй Киевы зоопарчы иу калмæн хæрынæн дæттынц æрмæстдæр удæгас бæлæттæ. Ацы хабар фехъусгæйæ, цымæ нæ поэттæй чи цавæр æмдзæвгæ ныфыстаид?" – пародист дæтты риторикон фарст æмæ, кæмæй куыд, уый йæхи хъуыддаг у, фæлæ Шамилæй, ома, иронийы хуызы, уæддæр уæды дуджы, царды рæстдзинад æргомай дзурæн куынæ ма уыдис, "Бæлоны монолог мæлæты размæ"-йы бирæбæрцæй раргом рæстдзинады сæрыл нæ поэты тохмонц:

*Ныллæууыди фæстаг сахат... Мæ сæрмæ
Æнусты фыдæх ауыгъдæй лæууы.
Кæмдæр мæ хъыгыл дзедзырæг кæуы...
Æз та цæуын Барастыры къæсæрмæ.*

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 5 ф.

*Мæ тæссонд уд, ды цас фæразыс, цас!
Мæ мидхъаруйыл не 'уæндын мæхæдæг...
Мæ цæстътæ – раст хорнæмгуыты йас,
Фæлæ сæ бандзыг дун-дунейы 'рхæндæг.¹*

Пародийы домæнтæ сæхион кæнынц, уæддæр царды рæстдзинад, мæгуыр лæджы буар йе скъуыдтæ фадыбарцæй куыд фертив-фертив кæна, уыйау ын нæй бамбæхсæн. Ноджы ма дæм хи туг æмæ стæг топп куы ифтындза, кард дæм куы дауа, уæд уд дывыдон арты фæсудзы. Поэт йæхи цæстæй уыдта – йæ хуымы мæнæу куы тыдта, уæддæр-иу дзы фыддуг æмæ фыдлæгты аххосæй фыддæрадæнгæнæгау кæддæриддæр гæнгæлы куыд æрзад; æрвылбон цы мæсыг аматта, уый йын æрвылæхсæв куыд хæлд; йæ арт хуыссыд цæссыгæй, фæлæ нæ Хуыцауы лæвæрд ныхыфыстæй нæй фæлидзæн. Никæй бон дæр æй баивын бауыдзæнис, йæ уд куы рауæлдай кæна, арвæй стъалытæ скъæфынмæ куы хъава, уæддæр. Æмæ уыдæттæ Шамил, гъай-гъайдæр, йе 'взонджы бонтæй фæстæмæ йæ фондз æнгуылдзау зыдта. Нæдæр æй искæмæй сусæг кодта. Рæстаг адæймагæн куыд æмбæлы, афтæ йæ, – "рæстдзинад... тыхджын у",² – æппынæдзух æргом дзырдта царды дæр, поэзийы дæр:

*Æрвылбон амайын мæсыг,
Æрвылæхсæв мын хæлы.
Хуыссы мæ арт æмæ цæссыг
Йæ фæныкыл ызгъæлы.*

¹ Х о д ы К а м а л. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2009. – 354 – 355 ф.

² М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ 6 т. Т. 3. – Дзæуджыхъæу, 1967. – 396 ф.

*Рæдыд мын нукуы вæййы барст,
Фæласы дон мæ хæрзтæ.
Нæ дæн фæрнæйдзаг æмæ уарзт
Цъыввытт кæны мæ фæрсты.*

*Хæрам мыл сагъуыди бындзау,
Тæрын æй – уый кæм сæтты!
Уæддæр мыл ауды хуыцау, –
Мæ уæхскыл бадың зæдтæ.*

*Фæхъуысы хъæлдзæгæй сæ зард,
Æнкъары йæ мæ зæрдæ.
Кæның æхцон мæ удæн цард
Йæ рух æмæ йæ зæлтæ.¹
("Мæ цард хъæмпы халы аргъ нæу")*

Йæ ныфс кæмæн нæ сæтты, фæллой кæнынæй чи нæ тæрсы æмæ æппынæдзух размæ чи тырны, уымæн афтид армæй дæр бирæ хæрзтæ тауын æмæ бæр кæнын æнтысы. Дзыллæ йæм цæмæ фенхъæлмæ кæсынц, уымæй сæ фыдæнхъæл ницæмæй фæкæны. Уæлдайдæр, йæ къахайст ныфсджын куы разыны æмæ йæм хъусæг куы вæййы, йæ фæдыл исчитæ куы фæцæуынц, уæд. Афтæмæй адæймагæн, гæнæн ис, зæгъæм, йæ бон бауызæнис, арвæй стъалытæ скъæфын дæр.

Мамсыраты Темырболат, ард хæрæгау, йæ бæстæн æнæдызæрдæгæй, риутыгъдæй уымæн лæгъстæ кодта:

*"О, нæ хæхтæ, нæ бæстæ! –
Нæ хистæртæ куы сдзырдтой, –
Цард н' агурæм уæ фæстæ!" –
Тынг сæхуыдтæг куы скуыдтой.*

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 262 ф.

*"Дæ ном уарзгæйæ дзурдзыстæм,
Дæуæн, нæ уарзон, нæ бæстæ!
Хуыцауæй дæ курдзыстæм,
Цалынмæ уа нæ хъæстæ".¹
("Дыууæ 'мбалы")*

Джыккайы-фырты уд цы дывыдон арты сыгъд Ирыстон æмæ ирон адæмы, стæй æмткæй рæстаг адæймаджы фарны охыл, афтæмæй нын цы стыр аивад фæлдыста, уыдæттæ æрмæст ахуырдау фæсивæдæн нæ, нæ дзыллæйæ фарны къахыллæуд чи сты, уыцы хуыцауысконд адæмæй алкæмæн дæр, кæд дзырдæй-дзырдмæ нæ, уæддæр иумæйагæй зонанаг сты. Йæ чингуытæ йын хъуамæ къухæй-къухмæ исиккам, йæ хъуыдытæй тынг бирæ æппыназдзых не 'взаджы алгъыл хъуамæ бадиккой, нæ сæры магъзы тæлфиккой. Нæ Иры фарнæн нæ зæрдæты цæмæй билцъ уадзой. Рохы рыг сыл цæмæй макуы æрхæца. Нæ хуыздæры фæдыл цæмæй тындзæм, цы рухс фидæн нын уынын кодта, кæдæм нæ хуыдта, уырдаæм.

Уæд æцæг амонджын адæм уаиккам.

¹ М а м с ы р а т ы Т е м ы р б о л а т. Ирон зарджытæ. – Цхинвал, 1965. – 23 ф.

Фыццаг сæр

ЛÆДЖЫХУЫЗÆН ЛÆДЖЫ ЦАРД

Нацийæн кады лæгтæ куыннæ хъуамæ уа. Æмæ: "Ирыстон йæ сины сæртыл кæмæй хæцыд, уый – Джыккайты Шамил",¹ – дзырдта фыссæг Малиты Хасан, уыдис ын фидар бындур, афтæмæй. Ирон адæмон поэт, прозаик, драматург, литературон критик, литературæиртасæг, публицист, тæлмацгæнæг, стыр æхсæнадон архайæг, филологон зонæдты кандидат, профессор, Къостайы номыл паддзахадон премийы æмæ Гæдиаты Цомахты, Æмбалты Цоцкойы номыл премиты лауреат (Иухатт мын хъазгæ-хъазын дзырдта: "Сæ премитæ сын иу сæрфт ракодтон æмæ къæппдзыхæй аздадысты") Джыккайты Федры фырт Шамил райгуырдыс 1940-æм азы, æртхъирæны майы 25-æм бон, Ирыстоны хуссар хайы, фенддаджы, æмдзæвгæтæ фыссæн кæуыл ис, ахæм рæсугъд хъæу Дзомагты. Иумæйагæй сисгæйæ – райгуырдыс Цъалагомы.

Æмæ, чи зоны, исчи зæгъа, ома, цы дзы хъуамæ уыдаид фенддагæй рагон чысыл хæххон хъæуы. Уæд ын нæ бон у æвиппайд зæгъæм: нацийы уд уыцы æргом æмæ уымæ иумæ сусæг фæзилаенты райгуыры. Нырма дæр Дзомагты цаугæдоны былыл адæймаджы æрмттылнымад хæдзæртты

¹ Малиты Хасан. Сыгъдаг уды хæрам тыхтæ марынц // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 91 ф.

пырхэнтæ хъуыдыгæнæг адæймаджы æф-
тауынц алыхуызон æмбæхст сагъæстæ æмæ
бæллицтыл. Фыдæлтыккон таурæгъты уд-
видар æмæ нæрæмон хоххъайтар хъæуы
сæрты йæ цæстæнгас дардмæ, фидæнмæ
куыд скодта, уый иунæг фенд дæр ар-
гъæуттыдзуринаг у – кæддæриддæр ахæм
уыд æмæ у Бурсамдзели. Ирон адæмон
сфæлдыстады, стæй нывæфтыд литературæ-
йы æндонвидар æмæ фенддаджы рæсугъд-
дзинадæн æнæнхъæлæджи нæ баззад.

«Ацы ком, Цъалагом, иууылдæр аивадон
номæй хонæм Поэтты ком. Ацы комæй
рацыдысты нæ зынгæ фысджытæ, нæ ныв-
æфтыд литературæйы стыр классиктæ Хъо-
роты Дауыт, Беджызаты Чермен, Хъуылаты
Созырыхъо, Плиты Харитон, Гафез... Стæй
дарддæр – Дзесты Куыдзæг, Хъороты Хъаз-
бег, Беджызаты Васо, Дзаттиаты Тотырбег...
Ноджы – Дзугаты Георги, Саулохты Мухтар,
Джыккайты Шамил, Плиты Олег...

Куы сæ нымайæм, уæд цъус не сты. Сæ
иуæй се ‘ннæ – стырдар фыссæг æмæ адæй-
маг!»¹ Æрмæст чысыл Дзомагъæй рацæугæ
сты поэттæ-æфсымæртæ Дзугаты Георги
æмæ Хаджумар, журнал «Фидиуæджы»
фыццаг редактор æмæ литературон кусæг,
æхсæнадон архайæг Плиты Арон æмæ йæ
фырт Плиты Агуыбе. Фæлæ сæ, Джыккайты
Шамилау, хъыгагæн, алкæмæ Хуыцауы ком-
улафт нæ фæхæццæ. Уый ныхыфыст сæ,
хъыгагæн, ничи рахаста. Кæд иууылдæр
нымад адæм æмæ нымад фысджытæ сты,
уæддæр дзы алкæй бон Джыккайы-фырты
бæрзæндмæ схизын нæ бацис. Æмæ уый
æнæнхъæлæджи нæ уыд: «Æмбисондæн
баззад Хуссар Ирыстоны Дзауы районы

¹ Хъазиты Мелитон. Аивадон тыхæй // Авторты
коллектив. Мыггаджы хуын. – Цхинвал, 1917. – 8 – 9 ф.

Дзомагъы хъæуккаг Джыккайты Дауыты цыргъзонддинад»,¹ – адæм-иу афтæ дзырдтой Шамилы фыды фыдæй. – «Тынг нымад, тынг кадджын лæг уыдис».²

Фыссæг Гаглойты Владимир та дзырдта Дзомагъгомæй: «Сæрбахъуыды, фæдисы – фыццаг, æхсар, лæгдзинадæй – æххæст. Сæ сæры кад сæм уыдис бæрзонд. Цæсты гагуйау хъахъхъæдтой сæ намыс, цæстæварæн – зарынмæ, кафынмæ, цæстæварæн – сæ дзырдарæхст... Уыцы куырыхон зонды къæбиц зæрæдтæй Джыккайты Дауиты, Плиты Бедзейы, Губаты Дзаккойы æмæ Дзугаты Хасæхъойы нæмттæ дардыл хъуыст уыдысты».³

Шамил йæхæдæг та зынгæ фыссæг æмæ ахуыргондæй афтæ мысыд йæ кадджын фыдæлы: "Дауит уыд дзуапджын лæг. Куыд дзырдта, афтæмæй æвддæс æмæ дыууисæдз хатты уыд ирæдисæг, æртындæс æмæ ссæдз хатты та – туджы тæрхоны. Хæдæфсарм, хуымæтæг уыд, фæлæ-иу сæрыстырæй йæхи стауыныл дæр зивæг нæ кодта. Дзырдта-иу: "Ахæм ранмæ-иу бахаудтæн, æмæ-иу дзы лæгтæ уыди, лæгтæ, æмæ-иу мæхицæн загътон: уал дæ баззайæд, адоны цур æз дзурын дæр цы нæ суæндон. Фæлæ-иу сæм сабыргай байхъуыстон, сæ дæргъ, сæ уæрх-иу сын базыдтон æмæ-иу сæ фæстагмæ фыры сыкъайы баздыхтон".⁴

Иæ ныхас бафидар кæныны сæр æй алы хатт уадиссаг ницæмæн хъуыдис – Цъалагомы алкæмæн дæр тынг хорз зындгонд

¹ Дзугаты Хаджумар. / Рæстдзинад, 1974. – 13 июль.

² Уыдæруым.

³ Гаглойты Владимир. Æдзæрæг мæсгуытæ // Фидиуæг, 1989. – № 7. – 54 ф.

⁴ Джыккайты Шамил. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджыхъæу, 2007. – 250 ф.

уыд, фæлæ: "Фидары мад, дам, нæ куыдта",¹
– йæ мыггагæй, йæхæдæг æй куыд хоны – иу
къалиу "Куыдзантаæ Дзестæн чызг радтой.
Иæ ном Даро, фыссæг Куыдзæджы мад.
Бафидыдтой, уæдæ, цы уыдаид, ирæдыл
дæр. Уыцы заман чызг радтой Саулохтæ дæр.
Уæд дын махонтæн сæ хъустыл æрцыд,
Саулохтæ сæ чызгæн фылдæр ирæд райстой,
зæгъгæ. Куыдзантаем уый хардзау æркаст.
Сæ иу Уасил хуынд æмæ уый фидарæй
скарста: кæд Дзестæ ирæд фæфылдæр
кæной, уæд – хорз, кæннод сын махмæ чызг
нæй".²

Афтæмæй Дауиты дæр æвæндонæй куы
акæниккой ирæдисæг йе 'рвад Уанкъаимæ.
Цынае сразы сын уыдис фысымты хъуы-
дыйыл: "Æрдомдта фылдæр, уæдæ, цы. Да-
уит Уанкъайы сусæгæй сардыдта æмæ уый
фидарæй ныллæууыд: "Æртæ роды тыххæй
хъуыддаг чи халы, мах ахæм хæстæг нæ
хъæуы". Дзестæ дæр – уæздан адæм, фылдæр
радтой, уый дæр сæ нæ фæнды, сæ чын-
дзадзы ирæды тыххæй куырдуаты ныууа-
дзой, уый дæр сæ сæрмаæ нæ хæссынц".³

Цыбырдзырдæй, хæдзары, цæйау акæ-
нынц: "Мыст йæ къæдзил цæуыл ракъуыр-
таид, уый дзы нал ныууагътой". Фысымы
æркодтой йæхи марынмæ: "Рæхысмæ фæлæ-
бурдта, ратыдта йæ æмæ йæ дуарæй рап-
пæрста: "Гъа, Джыккайтæ, æххæст уый дæр
ахæссут!"

Дауит къæрттæй цъула не 'ппары, хъуы-
ды дæр æй нæ кæны.

Фос раскъæрыны размæ, хуынды кæмæ
уыдысты, уыдон сын æгъдаумæ гæсгæ

¹ И р о н æ м б и с æ н д т æ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 242 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджы-
хъæу, 2007. – 251 ф.

³ У ы й д æ р у ы м.

кусэртты хэйттæ æрхастой. Суæргътæ сын кодтой. Адæм ирæдыл сæ цæст æрæвæрдтой. Фысымты хистæр ракуывта, уæдæ, цы кодтаид – æгъдау тыхджын у. Стæй сыкъа Дауитмæ радтой. Уый ракуывта. Загъта, уыйбæрц æмæ нын уыйбæрц дæттут ирæдæн æмæ хайыры фос фæуæнт. Дыккаг нуазæн райста, хистæрмæ йæ радта æмæ загъта: "Мæнæ нæ ирæд. Бацц, бар дын дæттæм, æмæ дæ кæцы гал хъæуы, уый равзар". Лæг джихауæй баззад, стæй баздæхт æмæ галты хуыздæр рахицæн кодта.

Дауыт ноджы нуазæн райста æмæ йæ æфсинтæм радта. Загъта: "Равзарут сымах та хъуг". Равзæрстой, уæдæ, нæ. Афтæ бинонтæй цалдæрæн бар радта.

Уæд дын, йæхи чи мардта, уый бауад, уырдыглаууæджы къухæй дурын раскъæфта æмæ ныззарыд:

*О, дæ рын бахæрон, сыгъзæрин Уастырджы,
Гъай нæ бирæгъ Фæлвæра куы разынд...*

Афтæ Дауит йæ мыггаджы (ирæдисджыты) кад бахъахъхъæдта, хæстæджыты хæдзар дæр афтидæй нæ ныууагъта. Физонæг дæр сфыхт, уæхст дæр нæ басыгъд",¹ – сæрыстырæй дзырдта Джыккайы-фырт.

Цæмæннæ хъуамæ уыдаид сæрыстыр? Ахæм зæххыл, ахæм адæмы æхсæр райгуырд æмæ хъомыл кодта Шамил. Уымæ, хохаг хæрзæвзонг лæппуйæн куыд æмбæлы – сабийæ фæцайдагъ фæллоу кæныныл. Ирон хъæууон сабитæн уыцы куыст сæ къухæй ничи айстаид, цыма-иу семæ райгуырд. "Дзомагъы цæрджитæн сæ сæйраг куыст баст уыд зæхх æмæ фосимæ. Фос уыд сæ

¹ Джыккайты Шамил. Арт æмæ æртхутæг. – Дзауджыхъæу, 2007. – 252 ф.

дарæг æмæ сæ фæллой дæр. Уæд алы кусæг удгоймаджы къух нымад кæй уыд, уый тыххæй фыййауы куыст сæйрагдæр фæсивæдмæ хауд, суанг авд азы кæуыл сæххæст, ахæм сывæллæттæм дæр. Уæд, уыцы рæстæджы, хистæртæ æнцонай-иу бабар кодтой æнæхъæн фосы дзуг сывæллæттæн. Уымæн æмæ, иуæй – сæхи не 'вдæлд уыцы куыстмæ, иннæмæй та – афтæ сахуыр кодтой сæ кæстæрты, æмæ сыл сæ зæрдæ дардтой. Кæстæртæ та зæрдæргъæвд, куыстарзон, æнæзивæг, хъæлдзæг, уымæ – æнæхин, æргомзæрдæ æмæ æууæндаг кæй уыдысты, уый дзурæг уыд сæрмагонд, хуымæтæг хæххон хъомыладыл",¹ – фæстæдæр Шамилы амындæй зæгъдзæнис йæ ахуыргæнинаг Дзыныхты Аленæ. Уымæн æмæ нæ фыссаг æмæ ахуыргонд кæддæриддæр сæрыстыр уыдис йæ уыцы хъæууон хъомыладæй. Афтæ нымадта, – æмæ æнæнхъæлæджы нæ, – хур ын цыма уæлдай адджындæр уымæн уыдис. Цыма Дзомагъы æрдзы фидыц, йæ хъæубæсты парахат зæрдæуаг куынæ æрцардаиккой йæ уды, уæд ын цард царды ад нукуы кодтаид, адæймаг æм зæдымсæр æмæ æппæтхъом нукуы кастайд, æвæццæгæн. Фæлæ йæ уыцы зæрдæуаг сагъæс кæнын кодта Ирыстоны ивгъуыд, абон æмæ сомбоныл: "Фыдæлтæй нын нæ баззад æмзонд, æмзæрдæ æмæ абон дæр не стæм хъæрмуд æмæ æнгом. Нæй нæм национ хиæмбарынад",² – нын дзырдта, цæмæй, цух цæмæй стæм, уымæн базонæм сæрфат.

Джыккайты Шамил 1940-æм азы, тæргæйтты мæйы 25-æм бон куы райгуырд,

¹ Д з ы н ы х т ы А л е н æ. Æнусты хъыг бæрзонд удтыл æнцайы. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 20 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Нæ уавæр, нæ хæстæ / Стыр Ныхас, 1996. – 24 февраль.

уæддæр ма нæ Ирбæсты, фыццагон цард мысгæйæ лæгдыхæй, ома, лæгнымæцæй барстой, æмæ Джыккайты Федыры хæдзар æрмæст сæ бирæ фосæй, сæ хæларзæрдæйæ нæ уыд нымад, фæлæ лæгнымæцæй дæр. Ие 'мкъай Гæбуаты Нифæимæ (Гæбонимæ) сæ хистæр лæппутæ уыдысты Хетæг (1926), Солтан (1928) æмæ Рутен (1931). Шамилæн йæ кæстæр æфсымæр Мурат (1947) дæр басгуыхт аивады кусæг. У зындгонд нывгæнæг, ЦИПУ-йы профессор. Фондз æфсымæры куыннаæ хъуамæ уой сæрыстыр дыууæ хойæ. Федыр æмæ Гæбон сæ авд хъæбулæй уыдысты буц æмæ райгонд.

Мад чиныджы æвзагыл нæ фæхæст йæ рæстæджы сахосæй, фæлæ Федыр кæсын, фыссын сахуыр æмæ-иу йæ кæстæртæн рагон диссагтæ æмæ æмбисæндтæ æрмæст дзургæ нæ, фæлæ чингуыты дæр куы каст, уæд-иу дзы æрмæст уыдон нæ ныббуц сты, фæлæ йæхæдæг дæр райгонд уыдис йæхицæй. Шамилы зæрдæ ма та-иу йæ фынты дæр дзырдта уыдонимæ. Куы рахъомыл, уæд сæ йæ уацмыстæм дæр райдыдта хæссын. Бирæтæ дзы бынат ссардтой йæ чингуыты.

Зæгъæм, "Ос-Бæгъатыр Арагвийы был-ыл" ныффыста хæрз æвзонгæй, фæлæ дзы йæ бон равдисын бацис, ирон уд æнустæй нырмæ цæмæй рыст æмæ цы гадзрахат хъуыддаг нæ быхста, уый:

*Зæрæгъсид тайы рагъсæрты цыргъ тигътыл;
Æрттивы тары æртыты цæхæр,
Зынынц йæ рухсмæ æрцыты æрттигътæ,
Йæ кадæг систа хъисфæндыр кæмдæр...*

*Бæрзонд къуылдымыл Ос-Бæгъатыр бады,
Æркъул кодта йæ сагъадахъыл сæр...
Цыма, уый доны хуыдымы цы хаты,
Цы йын дзуры Арагвийы уынæр?!*

*Йæ былтæ – 'лхъывд, йæ цæстытæ – цæхæртæ,
Ныхъхъуыры уый йæ цæстæнгасæй тар...
Кæмдæр та ногæй хъисфæндыр æрцæгъды:
"Сæтты мæлæты адæймаджы 'хсар..."*

*Кæсы хæстон Арагвимæ æнкъардæй,
Фæлæ уый сисдзæн райсомæй йæ уарт,
Ыскæсæнмæ уый ацæмондзæн кардæй,
Æмæ та ссудздзæн фидæрттыл цъæх арт...¹*

Афтæмæй æвзонг поэт, йæ чиныгкæс-джытæн æй цы дзурын хъæудзæнис йæ рæзгæ азтæй фæстæмæ, уыдæттæ ирон цардæй раджы фæтагъдысты йæ зæрдæмæ. Икъаты Авдул æй æнæнхъæлæджы не схуыдта поэзийы æфсæддон.²

Æмæ уыцы Хуыцауы комулæфтæй хайджын саби хорз æмбæрста, кæмдæр хуыздæр цард кæй ис, кæмдæр хойраг армыдзагæй кæй нæ барынц, уæлыгæс цæуынæй дарддæр дзы адæймаджы бон бирæ хорз диссæгтæ аразын кæй у, æмæ йыл дыууадæс азы куы сæххæст, уæд æй 1952-æм азы бахъуыд Ирыстоны цæгат хаймæ, Камбилеевкæмæ йæ ныййарджытимæ хуыздæр цардæнхъæл алидзыны сæр.

Уым астауеккаг ахуырад куы райста, уæд уыйфæстæ æнтысгæйæ каст фæцис Цæгат Ирыстоны педагогон институты филологон факультет. Куыста Цæгат Ирыстоны телеуынынад æмæ радиоалæвæрдты комитеты. Æмæ æндæр исчи, гæнæн ис, йæ куысты æнтыстытæй разы уыдаид, фæлæ Шамилы фидарæй бауырныдта, йæ хъысмæт ын

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æфсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964. – 23 ф.

² И к ъ а т ы А в д у л. Поэзийы æфсæддон / Ленинское знамя, 1981. – 14 март.

уыцы бынат кæй не схай кодта, кæй йæм сиды йæ ахуыры фæндаг адарддæр кæнынмæ.

Шамил 1965 – 1968-æм азты ахуыр кодта Цæгат Ирыстоны зонад-иртасæн институты аспирантурæйы. Чысыл фæстæдæр, 1970-æм азы, æнтысгæйæ бахъахъхъæдта диссертаци – «Фольклорные традиции в осетинской советской поэзии. 1917 – 1941 гг.» – ахæм темæйыл æмæ йын лæвæрд æрцыд филологон зонадты кандидаты ном. Уæдæй фæстæмæ æппæт йæ цард æмæ йæ куыст æнæхъæнæй баст уыдысты Цæгат Ирыстоны пединститутимæ, фæстæдæр – университетимæ. Йæ 50 азмæ йын цытджын æгъдауæй лæвæрд æрцыд профессоры ном. Уыдис студентты уарзон лектор, ирон литературæйы сфæлдыстадон кафедрæйы сæргълаууæг, ирон филологийы факультеты декан. Студенттæн лекцитæ каст фольклорæй, ирон литературæйы историйæ, ирон культурæйы традицитæй. 1998-æм азæй та уыдис «Уæрæсейы Федерацийы адæмты литературæ»-йы дæсныаддыл аспирантурæйы къухдариуæггæнæг. Йæхицæй хъуамæ уыдаид разы, уæддæр, «жизнь его была далеко не легкой и немало испытаний ему было послано».¹

Йæ ахуыргæнинæгтыл куыд аудыдта, ахуырадмæ, цардмæ сын фæндагтæ куыд амыдта, уый тыххæй цæвиттонтæ хæссынмæ дард цæуын никæй бахъæудзæнис. Йæ кæддæры студентæй нын уыцы хъуыддæгтæ радзурдзæн алчи дæр. Уымæн æмæ сын Шамил иууылдæр уыдыс уарзон разамонæг – уый фæрцы-иу сæ бирæтæ систы университеты цæттæгæнæн хайады,

¹ Г о д и з о в а З а р а. И это все о нем... / Северная Осетия, 2011. – 5 июля.

стæй та университеты студенттæ. Иууылдæр æй хуыдтой сæ буц ахуыргæнæг, æмæ сæ алчи дæр тырныдта, цæмæй йæ зæрдæхудты мацæмæй бацыдаиккой. Сæ куырыхон зондамонæг, нæ Иры номдзыд фыссæг, зонадон кусæг æмæ патриот университеты студенттæн, сæхæдæг арæх куыд фæдзурынц, афтæмæй ссис саг-лæг æмæ рæстдзинады символ. Афтæ бирæ йæ уарзтой йе студенттæ иууылдæр. Уый тыххæй Гуæздарты Азæйы хъуыдыйы рæстдзинады сæрты ничи ахиздæнис. Уæлдайдæр æй загъта Шамилы удæгасæй: "И такие признания делают не только отдельные личности, но и целые поколения выпускников Северо-Осетинского государственного университета. Талант педагога дает ему возможность распознать способности молодого человека, способствовать становлению личности. И слова благодарности и любви – лучшее вознрождение Человеку.

Прекрасный педагог, воспитатель и наставник молодежи. Лекции Ш. Ф. Джикаева доставляют огромное эстетическое удовольствие, они учат студентов дорожить честью и достоинством, учат благородству, на конкретных примерах из фольклора и произведений литературы пробуждают патриотизм и любовь к Родине".¹

Стæй æрмæст йе студенттæ цæмæн? Шамилимæ иунæг хатт фембæлыны кæнæ йын йæ уацмыстæ кæсыны амонд кæмæ хаудта, уыдон æй сæ зæрдыл алы хатт дæр фæрнджын адæймагæй ма дардтаиккой, хъулон уарзт æй ма кодтаиккой, уый гæнæн нæй. Кæд-иу æм бирæтæ дзырдæппарæн кодтой, ома, поэзийы ног хуызтæй тра-

¹ Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 25 ф.

дицион фæлгæттæм æппарыс дæхи, уæд-
дæр-иу сыл бахудт сæрыстырæй:

*Мæ хъуын мын ацæгъдыс æнæвгъау,
Зæгъыс, фæстæмæ у мæ каст,
Нырыккон, ног аивад фауын,
Кæнын зæронд фæрæстæн цыт.*

*Æвзæр у уый, фæлæ цы кæнон?
Кæнынц сæхимæ кæсын мæн
Гомер, Бетховен æмæ Данте,
Къоста, Карузо æмæ Босх.¹
("Ногдзинад уарзæгæн")*

Æмæ йæ ирони æрмæст ам нæ зыны. Йæ сæр-иу æй куыд бахъуыд, афтæ дзы пайда кодта æмæ уый цыд æмæ цауы йæ бирæ чиныгкæсджыты зæрдæмæ. Цыбырты Люд-виг æй æнæнхъæлæджы не схуыдта "совесть народа".²

Æрмæст нæ адæмы фольклорон бынтыл йæ зæрдæбын фæллойы тыххæй Дзасохты Музафер зæгъы: «Бабæстон кодта æмæ стыр чингуытæй рауагъта нæ фыдæлты тау-рæгътæ. Дзæнæтыбадинаг Хæмыцаты Тама-рæимæ, зæгъæн ис, æмæ равдыстой хъæба-тырдзинад: рыджы бын чи фæци, сæ дам-гъæтæ дзæбæх зынгæ дæр кæмæн нал код-той, уыцы къухфыстытæ равзæрстой æмæ «Нарты кадджытæ» мыхуырмæ бацæттæ кодтой. Абоны онг уал дзы рацыд фондз томы».³ Æдæппæт дзы рухс фæдтой авд

¹ Джыккайтты Шамил. Æхсæвы æртытæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 215 ф.

² Чибиров Людвиг. Совесть народа // Коллектив ав-торов. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 62 – 74 ф.

³ Дзасохты Музафер. Фæлæ... // Авторты коллек-тив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 80 ф.

томы.¹ «Уыцы куыст адæймагæй уыйбæрц хъарутæ домдта, æмæ йæм дæсгай азты дæргъы йæ ныфс ничи хаста, – зæгъы дарддæр Музафер. – Тамарæ мын куыд дзырдта, афтæмæй, æхсæв-бон нæ зонгæйæ, æвзæрста къухфыстытæ. Куы зæгъын, къухфыстытæ афтæ зын равзарæн уыдысты, æмæ дзы кæцыдæртæн æнæ лупæйы æххуысæй бакæсæн нæ уыди, фæлæ дыууæ ахуыргондæн бантыст сæ размæвæрд хæс кадджынай сæххæст кæнын».²

Ахæм стыр хъуыддаг, стæй ахæм зын-æххæстгæнæн хæсыл тынг бирæ ахуыргæндтæн нæ бауызæнис сæ бон ахъуыды кæнын дæр. Ома, Хуыцауæй мын цы иунæг цард у лæвæрд, уый иунæг хъуыддагæн куыд снывонд кæнон; уымæй дæр дзы мæ къухы исты æнтыст бафтдæнис æви нæ. Фæлæ Шамил йæ ныфс хæхтæ, къæдзæхтæ рафæлдахынмæ дæр хаста. Æнтысгæ дæр ын уымæн кодта размæ аивад æмæ зонады бæрзæндтæм лæгæрдын.

«Сæ размæвæрд хæс кадджынай сæххæст кæнын»-ы тыххæй та чиныгадард-дæргæнæг Рустем афтæ зæгъы: «Æнæмæнг, Тамарæ дæр æмæ Шамил дæр ирон культурæйы хæзнадонмæ ацы рауагъдæй уæлдай куы ницы бахастайккой, уæддæр сæ рух нæмттæ арфæйагæй базадаиккой ирон адæмæн».³ Фæлæ иу куыстыл кæд лæууыдис Шамил. Йæхи æнтыст-иу æй уыйбæрц нæ домдта, нæ адæм, нæ Фыдыбæстæйы бакæ-

¹ 6-æм æмæ 7-æм томтæ рух федтой 2011-æм æмæ 2012-æм азты. Фæстаг том кæронмæ ахæццæ акодта, фиппаинæгтæ æмæ дзырдутыл бакуыста Фидараты Рустем.

² Дз а с о х т ы М у з а ф е р. Фæлæ... // Авторты коллек-ти в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 80 ф.

³ Ф и д а р а т ы Р у с т е м. Разныхас / Нарты кадджытæ. 7-æм чыныг. – Дзæуджыхъæу, 2012. – 4 ф.

нинаг хъуыддæгтæ йын куынна лæвæрдтой удæнцой. Зæрдæнцойæ бадын уымæн никуы хаста йæ сæрмæ. Нæ адæмæн, нæ Фыдыбæстæн ноджы фылдæр хæрзты цæмæй бацыдаид, ууыл хъардта æппынæдзух йе 'нæрæнцой уд. Студенттæн сарæзта уæлдæр ахуыргæнæндæтты программæтæ нывæфтыд литературæ æмæ фольклорæй. Ахуыргæнинагтæ æмæ студенттæн алы хатт дæр йæ ахуыргæнæн чингуытæ хицæн кодтой æмæ кæнынц сæ арф хъуыды æмæ сæ уæрæх зонындынагтæй. Йæ алыхуызон æмæ алыварсон аивадон хъуыдытæн та ирвæдæны абарæн дæр ницæимæ ис. Дзуццаты Хадзы-Мурат дзырдта: «Алы æцæг поэтау, Шамил йæ удгоймагон æмæ йе сфæлдыстадон уагхастæй, йæ архайд æмæ йæ хъысмæтæй у, иуæй, зондзонæн, иннæмæй – дæнцæг».¹ Дæнцæг – Ирыстонæн хорз ракæнын кæй фæндыдис, уыдонæн. Удæнцой йын нæ лæвæрдтой, Ирыстоны фарн æрцыбыртæ кæныныл сæ мæрдты хъуын-хъыс чи хордтой, уыдон налат митæ:

*Æз – мастисæг, Рæстмæйы дуаг. Сырх барæг,
Æз – фарны тых, – срухс дзы кæнын цард.
Цæхæртæ калы тар дугтыл мæ кард,
Хæссы ныфсы хос дзыллæгтæн мæ зарæг.*

*Æлдар, бынхор, къæрных æмæ лæгмарæг,
Мæ тæрхонæй нæ фæлиддзыстут дард,
Æз уын уæ цардыл бандзардзынæн арт,
Уæларвæмæ хъуысдзæн сау хъоргъæй уæ хъарæг.*

*Зæгъын уын – додой! Тугъыртæн хатыр
Нæ уыдзæн! – байстат адæмæн сæ бæстæ,
Сымах ыстут нæ Зæххы буарыл быр.*

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Уынгæгбоны сагъæс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 87 ф.

*Зæгъын уын – додой! Фиддзыстут уæ хæстæ.
Нæ зæрдæ нын хæрут, цулбертæ, ныр,
Фæлæ уын рухс тын сыскъуындзæн уæ хъæстæ.¹*
(«Сырх барæг»)

Ирыстоны фарнæн зæрдæвæрæн цы хъуыддаг уыдаид, уырдам æй æлвæст кардимæ куы бахъуыдаид цæуын, уæддæр фæстæ ницæй тыххæй фæлæуыдаид. Мамиаты Изетæ зæгъы: «нæ ирон кад æмæ номы, нæ абоны культурæ æмæ ахуырад-зонады астæуккаг цæджындз», «удцырынгæнæн курдиаты хицау, æргомдзырд æмæ лæгдзинады сæрхъуызой, ныхасы фарны буцæвзæрст хъæбул – Джыккайты Шамил».² Цæмæй искамæй, уæлдайдæр, аивады кусæгæй афтæ зæгъай, уымæн бирæ цыдæртæ хъæуы. Æмæ Изетæйæн уый тыххæй ис фидар бындур – æнæ æууæндгæ нæй нæ Поэты алы фæндвидар дзырдыл. Хатт адæймагмæ афтæ фæзыны, цыма ныл йæ аив дзырдæй ныфсы базыртæ æфтауы. Раст цыма Нигеры девизимæ куыста: "Аив литературæйы хъуамæ алцы дæр уа аивтыл арæзт".³ Æмæ йын йæ фæдзæхст æххæст кодта цæсгомджынай, кæд, йæ алыварс, цы "сау куыйты" кой кæны, – цæмæй макæмæн сфыд кæна, – бирæгъы комау арфæтæй дæр, хъыгагæн, кæй дзыхæн нæй бабæттæн, уыдон æппындзух æмбу кодтой, йæ цæсты хаутæ йын сæ кæрæдзийыл авæрын нæ уагътой, уæддæр.

¹ Джыккайты Шамил. Изæрмилты кувын. – 2002. – 28 ф.

² Мамиаты Изетæ. Фæцæуы, Ир, дæ намасы зæд дард // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 58 ф.

³ Нигера. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 3. – Дзæуджыхъæу, 1968. – 9 ф.

*Бафæлладтæн... О Хуыцау, æркæс,
Иры хъыгтæй басыгъди мæ зæрдæ.
Зæххы буарыл Иры бæстæ – нуæс.
Акалд дзы цæссыгты цад мæ сæрты.*

*Цас дзыназон? – байсысти мæ туг,
Уыйбæрц рыстæй бадон уыдзæн дур дæр.
Лæг кæны æдзæм мастæй хуыдуг,
Нал нæ тавы Иры дзыкъы хур дæр.*

*О Хуыцау, кæд ма кувæм дæуæн?
Иу бон тохы – иннæ бон мæррдзыгой.
Хуымтæ сыгъд нæ рухс дзурæттæ – дæрæн,
Тоны мах мæлæты уад бындзыггай.*

Куыд нæ рыстаид, куыиннæ дзынæзтаид поэт, йæ алыварс, йæ уд нывондæн кæмæн хаста, уыцы адæм куынаæгмæ куы цыдысты, хæдцæугæ лæджыфыдхортæ сын сæ фыд хомæй куы хордтой, зæххы цъарæй нæ систъыгъынмæ куы хъавыдысты æмæ нын абон дæр, сæ бон ныл куы бацæуид, уæд сæ зæрды цы ис, зæххы цъаримæ нæ сиу кæнойы тыххæй цы фыддæр амæлттæй архайынц, уый бæрæг куынаæ у, уæд. Фæлæ адæймагæн басæттæн нæй, Хъуылаты Созырыхъойы фæдзæхст æххæст кæныныл куы уа, уæд – ома: "Дæ тох... рæстдзинадыл кæн".¹ Æмæ Шамилаен йæ алы дзырдæй ирон адæммæ фарн кæсы. Куыйты дуджы рæстаг дзырд дæр, алы хатт, куыд æмбæлы, афтæ нæ фæкæрды, хъыгагæн, хингонд дæлимонтæ йæ мысаныл æмбæлын кæй нæ фæуадзынц, уый охыл, æндæра галиуы хъул сах никуы бадид, Шамилы хуызæн разагътаты фæстæ та фæллойдæнæг дзыллæ,

¹ Хъуылаты Созырыхъо. Æвзæрст уацмыстæ. – Стали-
нир, 1957. – 408 ф.

ивылд донау, гуылф кæниккой æмæ сын нæ уайд бауромæн.

Æниу сæм не скуынаг кæнын дæр, ома, нæ фыдæлтты ирон туг кæронмæ ныссур кæнын никуы каст æмæ кæсы фаг: "На фоне широкой антиосетинской кампании в Грузии продолжался процесс интенсивного "огрузинивания негрузин".¹ Сæйраджы та сæ уды быцъынæг тонынц ирæтты сгуырджиаг кæныныл, нæ истори, нæ культурæ нын сæхи бакæныныл.

Ацы æмдзæвгæ ныффыссынæй дыууæ азы раздæр, 1991-æм азы, æппæтцæдисон газет «Советская культура» фыста: «По данным Цхинвальского УВД, с 6 января зарегистрировано 37 убийств граждан осетинской национальности, 148 – раненых, десятки пропавших без вести».²

Уый æрмæст Цхинвалы районы. Иннæ районы, – уæлдайдæр, Ленингоры районы, – цы уыдис, уымæн æххæстæй базонаен нæ уыд. «Число беженцев в Северной Осетии превысило 12 тысяч человек. Что творится в селах – неизвестно, там свои трагедии, а связи нет. И пройти туда сквозь заслоны грузинских милиционеров и неформалов крайне сложно. Любой осетин, попавший к ним в руки, подвергается избиениям, оскорблениям, а то и пыткам...

Сейчас Цхинвал в блокаде. Нет продуктов, нет газа».³ Æмæ Шамил йæ адæмы сæрвæлтау Хуыцауы раз байтыгъта йæ уд. Æрвыл уысм дæр, йæ цард, урс уæрыккау,

¹ Государственный комитет по информации и печати Республики Южная Осетия. Республика Южная Осетия. – Цхинвал, 2007. – 44 ф.

² Б а б а е в С. Черная зима Цхинвала / Советская культура, 1991. – 16 март.

³ У ы й д æ р у ы м.

нывондæн æрхæссынмæ цæттæ уыд Ирыс-
тонæн, цагъдыуæлдай ирæттæн.

*Фæг нын уæд. Æрæнцой нæ æруадз,
Улæфы цæфгæй цæфмæ бæлас дæр.
Царды куырдадз макуы сугæд зæппадз,
Уарзт фыдæхæй ма фесæфгæд раздæр.*

*Аларды ныл бафтытда йæ рын,
Стæппæлттæ и зæххы цъар уæлмæрдтæй.
Нал нæ уадзы агъуыд бал цæрын,
Мах нæ рæстад нал хизы мæнгардæй.*

*Æз – фæхтыхост, хахуыртæй – æлгъæд,
Иры хъыгтæй рафтыди мæ зæрдæ.
О Хуыцау, æгъгъæд нын уæд, æгъгъæд,
Акалди цæссыгты фурд мæ сæрты.¹
(«Бафæллæдтæн... О Хуыцау, æркæс...»)*

«Шамил хъаст кодта, бирæ кусинаг ын
кæй ис, фæлæ йæ йе 'взæрмæбæлджытæ
кусын нæ уадзынц, йæ ныхмæ кæй сис-
тадысты»,² – зæгъы Джусойты Нинæ.
Мæнæй дæр ма, Ирыстонæй дунемæ ног
стъалы кæй фæцæй æрттывтæ, уый не
знæгтæн сæ лыстæг тъæнгтæ цагъта.
Уымæн æмæ Шамил æргомдзырд уыдис. Йæ
хъуыды никæмæй æмбæхста аивады дæр,
зонады дæр, царды дæр: «Хъудыком æмæ
Тырсыгом арæнæй кæцырдыгæй аздадысты,
уый нæ зонаем, фæлæ рæгъыты рад ныма-
йæм. Дыууæрдыгæй нæ цæгъдынц, уый нæ
не 'ндавы, фæлæ бæрзæй кæцырдыгæй
æрæвæрæм (ома, кусарты сæрæн – Хъ. М.),

¹ Дж у к к а й т ы Ш а м и л. Изæрмилты кувын. – Цхинвал,
2002. – 24 – 25 ф.

² Дж у с о й т ы Н и н æ. Æмæ, дам, зæдтæ нæ мæлынц // А в т
о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзауджы-
хъæу, 2012. – 108 ф.

уый ссис нæ катый. Нæ фæсивæд сæфынц нозт æмæ наркотиктæй, мах та нуазæны кадыл дзурæм».¹

Æмæ уыдон ныхмæ дæр цæхгæр нæ уыд Шамил. Ирон кад æмæ намыс кæд уый нæ хъахъхъæдта царды дæр, куысты дæр, æгæрыстæмæй, фынгыл дæр, уæд ма æндæр, уæдæ, чи. Фæлæ алцæмæн дæр рад ис. Алцы дæр æгъдауыл хъæуы аразын. Иæ сæрыл арт кæмæн ирвæзы, уый тугæйдзаг карды бын, цыфæнды намысджын æмæ сыгъдæгдзи-надыл мард фестæд, уæддæр йæ дзабыртæ сыгъдæг кæнынмæ нæ февдæлы.

Бекъойты Мæдинаæ зæгъы: «Неповторимость каждого человека определяется неповторимостью его миссии в жизни. Рождение человека не есть случайность. Каждый приходит с чем-то на землю. С пустыми руками сюда не пускают. У всех свое божье поручение.

Шамиль пришел со своей идеей победить равнодушие и несправедливость, с идеей сделать мир гармоничнее и совершеннее, отдавать себя без остатка науке и поэтическому творчеству».²

Æппæт уыцы хъуыддæгтæ йын нæ лæвæрдтой удæнцой, æндæра, уый дæр, бирæтау, иæ иу къах сæвæрдтаид иннæ къахыл æмæ, куыд акæнынц, царды дзæбæхæй цардаид. Уый та йæ 'ппынæдзухон хъуыддæгтимæ æнæсцухæй æндæвтой нæ адæмон сфæлдыстад, нарты эпос, нæ классикты бынтæ бæстон кæнын, зонадон æгъдауæй сæ фæлгъауын, рæзгæ фæсивæды раст фæндагыл æфтауын. Иæхицæй цæмæн-нæ хъуамæ уыдаид сæрыстыр, йæ адæмы

¹ Уый дæр уым, 107 ф.

² Бекоева Мæдина. И это все о нем... / Северная Осетия, 2011. – 5 июль.

сæрхъуызой куы уыдис, уæд. Уымæн ныллыг кодта: «Мæнæн мæ рæстдзинад – мæ кард дæр æмæ мæ уарт дæр».¹

Уый у сыгъдæгзæрдæ æмæ рæстаг уды хъуыды. Фæлæ, Шамил йæхæдæг цæйау дзырдта, ома, цард афтæ цæуы, æмæ дзы æз дис ницæуыл кæнын; гæнæн цæмæн нæй, ахæмæй дæр ницы ис; зæгъгæ, лæгыл даутæ кæнын, лæгыл тугтæ мысын – уый дæр, чи не 'рцыд, ахæм хабар нæу. Уæлдайдæр, Ирыстоны, æндæр адæмтæй бирæты фæзмгæ. Æмæ Ирыстоны сæрхъуызой, ирон нывæфтыд литературæ æмæ литературæ-зонады астауцæджындз Джыккайты Шамилы фесафынæн, нæ Фыдыбæстæйы æнувыд хъæбулы фесафынæн дæр нæ цыфыддæр знæгтæ ссардтой мадзал – цыма, Хуыцауысконд лæг у пысылмон дин æмæ пысылмæтты ныхмæ æмæ йæ, кæйдæр зæвæттæстъæрæг æмæ кæйдæр уæрдонæй илæлæйгæнæг нæхи æнæсæртимæ бабын кодтой иууыл æгъатырдæр мардæй.

Æмæ цæй тыххæй? Ома, мæнæ уыцы æмдзæвгæйы тыххæй:

*Фæцæуыңц бирæгъты цот хадзы,
Кæрон сæ тæригъæдтæн нæй.
Йæ кæнон тугдзых сырд нæ уадзы,
Лæбуры хурмæ дæр зыдæй.*

*Сæ хъуыран бирæгътæн – ыссыртæ,
Вæййы сæ ламаз дæр фыдвæнд:
Хуытау нæ уæлмæрдты цъæх сырдтæ
Кæныңц хуыцауы раз фыдгæнд.*

*Гъæй, сихтæ! Зæхх уæ быны ризæд,
Кæнут уæ ингæнтæ хуылыдз!*

¹ Джыккайты Шамил. Цæй фæдыл у цæйуæдис? / Рæстдзинад, 2008. – 1 ноябрь.

Æлгыст фæут, æлгыст – фæмизæд

Уæ кувæн сау дурыл мæ куыдз.¹

("Фæцæуынц бирæгъты цот хадзы")

Йæ хæнтфæстæ "Мах дуджы" сæйраг редактор арæзта хатдзæг: "Æмдзæвгæ ныффыссынæн, мæнмæ гæсгæ, йæ сæйраг æфсон уыди, цыппар азы размæ Беслæны цы æвирхъау бæллæх æрцыд, уый. Стæй канд уый нæ – иудадзыг сабырцæрæг адæмы ныхмæ террористон актгæ чи аразы, сабиты, сылгоймагты, зæрæдты сæдæгæйттæй чи цæгъды, стæй та утæппæт æнаккаг миты фæстæ Хуыцаумæ кувынмæ чи фæвæййы, ахæмтæн нæдæр Хуыцау-Аллах и, нæдæр – дин, кæд иудадзыг сæ номæй фæархайынц, уæддæр. Уыдон бирæгътæй фыддæр сты. Раст æмæ зылын не 'взарынц, никауыл ауæрдынц, стыр фыдбылызтæ саразынц, Къостайы загъдау, адæмæн тугуарæн фæкæнынц, стæй та Хуыцауыл сæхи фæфæдзæхсын байдайынц. Цы йæ æмбæхсæм, æнæуи царды куыд у, афтæ дингæнджытæ дæр мыггаггай сты: чи сыгъдæгзæрдæйæ кувы, чи та фæлитой у. Хуыцау, Хъуыран, Библи æмæ йæ иннæ сыгъдæг нæмттæ хъæуынц йæ чъизи митæ уыдон аууон æмбæхсынæн. Ахæм у Шамилы æмдзæвгæйы сæйраг хъуыды".²

Поэт йæхæдæг дæр зæгъы йæ уацмысы тыххæй: "Æмдзæвгæ мын цы маст æмæ цы рыст ныффыссын кодтой, уый Ирыстоны алчи дæр зоны. Беслæн рыст æмæ хъæдгомæй баззад, сыгъдæг адæймаг чи у, уыдонæй алкæй зæрдæйы дæр. Уым цы

¹ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Фæцæуынц бирæгъты цот хадзы // Мах дуг, 2008. – № 7. – 14 ф.

² Х ь о д з а т ы Æ х с а р. Ныстуан журнал "Мах дуджы" кæс-джытæм / Рæстдзинад, 2008. – 28 октябрь.

рæсугъд удтæ басыгъд, уыдон фестадысты рухс зæдтæ. Кæуынд, дзыназынд уыцы сыгъдæг зæдтæ, сæ сыгъдæг цæссыгтæ мæ зæрдæйыл згъæлынд æхсидгæ зынджытæй. Уыцы цæссыгтыл чи кафы, уыцы зæдты раз фыдгæнд чи кæны (æцæгæй цы чъизи митæ фæкодтой, уый зæгъын дæр æфсæрм фæкодта – Хъ. М.), уыдонæн нæй мард æмæ дзуар, уыдон сты æнаехуыцау, уыдон сты сырдатæ. Нæй ахæмтæн адæймæгтæ схонæн, чифæнды куы уой, уæддæр".¹

Фæлæ "ахæмтæн" бауайдзæф кæныны бæсты рæстаг лæджы хурхы кард нысса-дзынмæ фæстæ нæ фæлæудзысты нæ "дом-бæйттæ". Æндæра сын Шамил æргом дзырдта: "Мæ уацмысы æвдыст цæуынд æцæг бирæгътæ, сырдон æууæлтæ. Нæй дзы адæмы кфй, нæй дзы æцæг кувæндонны фæлгонц. Йæ мидис ын пысылмон динимæ чи бæтты æмæ йæ афтæмæй дзырддаг чи кæны, уыдон æй фæлдахынц зыгъуыммæ – барæй, фыдæнæн, маст исынæн. Уыдонны дини мæт нæй, æнцой сын нæ дæтгынц æндæр нысан, æндæр интересæ. Джордано Брунойы басыгътой, æмæ дзы диныл цы бафтыд?.. Зæхх йæ зылынæй нæ банцад, хур йæ бынатæй нæ рахауд. Инквизици æмæ дин кæрæдзимæ ницы бар дарынц. Бирæгъ дингæнæг нæу".² Фæлæ удхор у. Чидæр, дам, бирæгъæн æмбисæндтæ хаста, уый та: "Мехъ кæмдæр фæцыд!" Афтæмæй нæ фыдыз-нæгтæ бабын кодтой Ирыстоны, ирон дзыдлæйы сæрхъуызойы.

Иæхи загъдау, хуымæтæг æмбисондæй дарддæр ницы у. Æмæ, бæргæ, Мыртазты Барис дзырдта: "Лæгæн йæ рæдыд раст

¹ Джыккайтты Шамил. Цæй фæдыл у цъиуæдис? / Рæст-дзинад, 2008. – 1 ноябрь.

² Уый дæр уым.

кæнын куы 'нтыса, Уæд уый нæ тох, нæ куысты у ысгуыхт"¹ ("Лæгæн йæ рæдыд раст кæнын куы 'нтыса..."), – фæлæ нæ поэттæм тыхсæг нæ фæци. Лæгмартæ, Ирыстоны тухсор знаæгтæ, æрвылхаттау, ацыдысты сæ масты фæдыл, цæмæй нын раздзог ма уа.

Зæгъгæ, æмдзæвгæ ныффыссынаей цыбыр рæстæджы раздæр нæ фыдбонны сыхæгтæ, 2004-æм азы ахуыры азы райдианы Беслæны № 1 скъолайы сæдæгæйттæй, номхуындæй цы 334 рæзинаджы ныццагътой, уыдон уæлмæрдды, адæймагаен сæрмæхæссинаг чи нæ у, ахæм митæ куынаæ фæкодтаиккой, уæд ацы басни хъуыды дæр ничи æркодтаид. Фæлæ къæрныхæн йæ худ кæй сыгъд, Ирыстоны знаæгтæ йæ уымæн сдиссаг кодтой, цæмæй нын Шамилы хуызæн сæрылхæцаг æмæ кады лæг мауал уыдаид. Цæмæй нæ Фыдыбæстæ фæуа сæ лыскъ удты фæндиаг.

Æмæ сын бантыст сæ сау фæнд сæххæст кæнын. Фæлæ уый тыххæй исчи дзуапп радта? Исчи æрлæууыдис карз тæрхоны раз? Паддзахады номæй дыууæ абырæджы скуынаг чындæуыд æмæ уыдонæй дæр ироны ном рабæрæг, иннæ дæр кубыйтимæ ныгæд æрцыд, фæлæ йæ койгæнаг ничи ма фæци. Цæмæй, дам æй "мæлдзгуытæ ма бахæрой".

Фæлæ рæстдзинад не 'мбæхсы: йæ сæр куы кæцæй сдары, куы – кæцæй. Дам-думтæ ныббирæ ваййынц æмæ сын кæрон нал ваййы. Ныр мыхуырмаæ дæр аххæстысты. Æрæджы иу газетгонды уæды трагикон хабæртты тыххæй зæрдæрисгæйæ бакастыстæм: "Обстановка накалилась до крайности. И не только мусульмане возмущены, но и просто люди, далеко от религии. А сам

¹ Мы р т а з т ы Б а р и с. Бонрæфты. – Дзæуджыхъæу, 1966. – 34 ф.

Шамиль продолжает разглагольствовать в духе того, что, якобы, это всегонавсего рядовая басня, и она касается исключительно волков с их выводком, и вовсе не люди подразаумеваются... И находились же те, кто поддакивал ему.

А Союзу писателей все побоку! А Министерству культуры, в чем ведении находится журнал, все до лампочки! А Университет, где Ш. Ф. Джикаев декан, вообще затих, стал тише затхлой воды, ниже скошенной травы – ни один звук оттуда не улавливается...

Я иду напрямиком к Муфтию Осетии Али-Хаджи (Евтееву). Мы так, шапочно, знакомы. Он – русский, но превосходно владеет осетинским языком. Я говорю ему, что готов пойти с ним куда угодно и к кому угодно, чтобы просить физически не трогать Джикаева, не делать из него святого мученика, страдальца за некую призрачную правду. Пожалуйста, эсли это хоть как то возможно, давайте уговаривать и Шариатский Суд...¹ *Æмæ афтæ дарддæр. Кæд Уæрæсейы Уголовон Кодексæй Шариатский Суд лæууы уæлдæр.*

Фæлæ ам дзырд цауы, цы уацы кой нæм ис, уый хæдфæстæ мыхуыры куы фæзынид æндæр уац дæр – дзуапп фыццаг уацæн.² Афтæмæй сындæггай æргом кæндзæнис рæстдзинад. Уымæн æмæ, рæстдзинадæн дурты бын баныгæнæн нæй – йæ сыгъзæрин тау суадзы дæлдзæхæй дæр. Æмæ, искай фæфæнды æви нæ, уæддæр рæстдзинад равдиси йæхи.

Зæрдыл æрбалæууы, Шамилы размæ чи цард, нæ уыцы æндæр куырыхон лæг Колыты Аксойы хабар. Куырыхон Секъа

¹ Свободный взгляд, 2018. – 24 март.

² Свободный взгляд, 2018. – 31 март.

зæрдæрисгæйæ уымæн дзырдта: «Йæ зæрдæйы райгуырæн бæсты туг, цæтджинагау, фыхт æмæ, чъырсудзæнау, пилон уагъта ие 'мбæстон ирон адæмы мæтæй. Ахсæв нæ хуыссыд, бон нæ бадти, Ирыстоны къуымты, зæрватыккау, ратæх-батæх кодта, цæмæй сиу кодтаид чырыстон дини уырнын-дзинады руаджы армыдзаг æмæ хæлиугонд ирон адæмы, цæмæй сæ цардыуаг æппæтæй дæр фæхуыздæр уыдаид, ууыл йæхи хъардта».¹

Фæлæ махæн, – табу – йæхицæн, – Стыр Хуыцауы æмсæр чи феста, нæ рынтæ нын йæ удмæ чи иса, нæ сæрвæлтау йæ сæр нывондæн чи хæсса, уый нæ мадызæнæг дæр фестæд, кæддæриддæр ын ссардзыстæм аккаг ныхмæлæууæг. Цæмæй йын дæтта фидар ныхкъуырд. Суанг, чи йæ скуынæг кæна, ахæм ныхмæлæууæг дæр.

«Аксо йæн йæхи хуызæн хъæбатыр фæтæг пысылмæтты 'рдыгæй дæр фæзынд – Къуындыхаты Муссæ. Агас окруджы хицау уæвгæйæ, Муссæ пысылмæтты фарс фæци, Аксо та – чырыстæтты. Дыууæ хъæбатыр домбайы Ирыстоны уарзондзинады рохы кæрæттыл фæхæст сты æмæ йæ кæрæдзийæ ратон-батон кодтой».²

Аксо стыр зонды хицау кæй уыдис, уый рагæй зындгонд у. Ирыстонмæ исчи æрцыд, Аксойыл нæ сæмбæлд, уымæ зæрдæйæ-зæрдæмæ нæ фæныхас кодта, зæгъгæ, уæд нæ адæм æмæ нæ Фыдыбæстæйæн ницы базыдта, ома, афтæ, дам-иу акодтой. Куырыхон Секъа уымæн загъта: «Чи зоны, Аксо йæ фæнд сæххæст кодтаид, Къуындыхаты Муссæ йæ ныхмæ лæууын нæ бафæ-

¹ Г æ д и а т ы С е к ъ а. Равзаргæ уацмыстæ. – Цхинвал, 1979. – 375 ф.

² У ы й д æ р у ы м.

рæзтаид, фæлæ йæ æнафоны мæлæт æрцахста».¹ Мæлæты ныхмæ схæцын зæххы цъарыл цагъарæй паддзахмæ никуы ма ничи бафæрæзта.

Джыккайы-фырт йæхæдæг Аксойы тынг бæрзонд æвæрдта. Сæрыстырæй дзырдта: "Колыты Аксо нæ уагъта ирон адæмы дихтæ кæнын æмæ Туркмæ лидзын. Къуындыхаты инæлар æм балæбурдта æмæ йæм æхсаргардæй æвзиды. Аксо йæ фыссыны куыст кæны, афтæмæй зæгъы: "Ацы сис уыныс? Уый дын дæ кард æмæ дæ сæр дыгай дихтæ фæкæндзæн".²

Цыппор æртæаздыдæн цафон мæлæт уыд? Аксойæ зæгъын. Кæд Шамилау уымæ дæр не знаджы къух баххæссыд? «Мах хуызæн мардмæ нæ цæуынц æрдæр рæтты...»³ (Къоста. «Уæлмæрдты»). Уæддæр ыл Шамилы бæрц цæссыгкалджытæ нæ уыдаид «стырæй, чысылæй», «хохæй, быдырæй...»

«Хур боны арвы гæрахау, Ирыстоныл сæмбæлд уæззау цæф – ирон дзырдаивад, нывæфтыд литературæ æмæ литературæзнадыл тугдзых лæгмары къухæй æрцыдис стыр зиан. 2011-æм азы зæрдæвæрæны майы 26-æм бон не 'хсәнæй 71-аздыдæй фæхъуыд ирон адæмы ныфс, Ирыстоны астæуцæджындзтæй иу – зынгæ ирон поэт, прозаик, драматург, критик æмæ литературæиртасæг, дæсгай зынгæ чингуыты автор Джыккайты Шамил»,⁴ – уыд ирон фысджытæй алкæй æгомывг хъарæг дæр.

¹ Г æ д и а т ы С е к ъ а. Равзаргæ уацмыстæ. – Цхинвал, 1979. – 375 ф.

² Джыккайты Шамил. Арт æмæ æртуруæг. – Дзауджыхъæу, 2007. – 362 ф.

³ К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзауджыхъæу, 1951. – 73 ф.

⁴ Х ъ а з и т ы М е л и т о н. Джыккайты Шамил / Хурзæрин, 2011. – 28 май.

Фыдох адамы зæхх нæ урæдта. Нæ ныфсы лæгæн йæ табæты уæлхъус йæ зæрдæ бындзарæй кæмæн нæ барызт, йæ судзгæ цæссыгтæ йын чи бахæлæг кодта, ахæм ничи разынд.

«Нæ Хуыцауы хай нын цыма йæ радтгæ хæртæй уыйбæрц ницы бахæлæг кодта: нæ конд – конд, нæ ас – ас, нæ бакаст – бакаст... Уæдæ, æмбисондæн баззад – не Скæнæг зондæй алкæй дæр баххæст кæны. Уæддæр ныл цæуы цыдæр фыдусы фыдæлгъыст – иу хорз нæм куы райгуыры, куы фенаем, нæ адæм, нæ Фыдыбæстæйы фарнæн гуырд у, уæд «ды мæнæй цæмæй хуыздæр дæ?»-йы тыххæй фондзыссæдз æвзæрæй бафтæм йæ фæстæ: йæ ныхмæ фæтулæм дуртæ, цъыф ыл фæкалæм, лæгæй-лæгмæ æмæ йæм телефоны марыны æртхъирæн фæкæнæм, сусæг-æргомай йын йæ фæскъæбут дурæй, ныр та – фæрæтæй фæхойæм, цæмæй размæ ма аирвæза, хорзæй йын мацы бантыса.

Джыккайты Шамилаен Хуыцау зæххон, мæлинаг уды хæртæй алцы дæр йæ цæст бауарзта – нæ рагфыдæлты халдих: бæрзонд, рæсугъд, цъæхцаст, зондджын, дзырдарæхст лæппу. «Аив – йæ ацыд, аив – йе рбацыд, аив – йе сныхас, аив – йе схудт, аив, бынтон аив та – йæ зард»,¹ – уыцы дзырдтæ цыппарыссæдз азы размæ цыма Нигер Хъамдердиаты Мысосты тыххæй нæ, фæлæ уæд гуырд дæр чи нæма уыдис, Джыккайты уыцы æлвæст карды хуызæн Шамилы тыххæй загъта.

Шамилмæ уыдис ирон лæджы стыр фарн: йæхи загъдау, алы хатт дæр йе 'взæрмабæлджыты цæстмæ цыдис цархуыз æмæ æртхуызæй. Уый ирон лæджы æгъдау у – дæ

¹ Н и г е р. Уацмысты æххæст æмб. 3 т. Т. 3. – Дзæуджыхъæу, 1968. – 93 ф.

зæрдæйы хъыгтæ, дæ хæдзары мæстытæ
искауыл ма хъуамæ æфтауай, фæлæ искæй
хъызæмар къаддæр кæнай.

Шамилы уды цытæ цыдис, нæ мадæлон
æвзаг, нæ адæм, нæ Фыдыбæстæйы Уарзгæн
куыд табу кодта, æппæт йæ цард ууыл куыд
уыдис баст, уыдон æрмæст дæр йæ уац-
мысты æвдыста, æндæр ын йæ зæрдæйы
удхайраг æмæ тыхст уысмтæ, æгæрыс-
тæмæй, йæ иууыл æввахс хæлæрттæ дæр
æххæстæй нæ зыдтам.

Йæ цард дæр, йæ бон дæр, йæ уд дæр, йæ
зонд дæр Ирыстоны фарнмæ здæхт уы-
дысты æмæ йын бирæ хæртæ аразын уы-
мæн æнтыстис. Йæ зæрдæйы арфы тæмæн
калдтой йæ райгуырæн уæзæг Дзомагъы урс
дуртæ æмæ сын сæ мигъæмбæрзт, æдзæрæг
бæрзæндты хъынцъым, цаф сæгуыты маст,
Дауыт Сосланы удхар, нывгæнæджы катый,
Амраны зæрдæйы судзаг, хъодыгонд зæды
уды рис, Беслæны трагеди – Иры стыр хъа-
рæг, саст дзæнгæрæджы зæлланг æфсарм
æмæ намысы хуызы йæ хъæздыг сфæлдыс-
тадæй тагъта нæ адæмы удмæ.

Ирыстоны дудаг æмæ судзаг фарстытæй
ахæм ницы баззад, Шамил ныфсджын,
тыхджын, зæрдæрисгæ æмæ хъуыддаг-
зонгæйæ, йе 'хсарджын дзырд кæм нæ
загъта. Нæ фыдбонны сыхæгтæ нæм хурныг-
уылаенæрдыгæй, стæй хурыскæсæнæрды-
гæй, аныхъхъуырой нæ, уый тыхæй куы
лæбурдтой, Беслæны æнахъом сабиты куы
цагътой, Дайраны дуæрттæ нын куы истой,
уæд фыццаг чи ныхъхъæр кодта: «Фæдис! –
Дайраны ком уырысæй Кæнынц сайтан
гуырдыз тыхист...»,¹ – æмæ-иу алы хатт дæр
йæ уæзгæ ныхас уыдис нывыл, зæр-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджы-
хъæу, 2000. – 87 ф.

дæмæхъаргæ. Уымæ гæсгæ диссаг нæу, Ирыстоны хуссар хайæ мæрддзыгой куы цыдыстæм, стæй мын Цæгаты дæр нæ фæсивæдæй бирæтæ кæй фæдзæхстой, зæгъгæ, Шамил Ирыстоны сæрыл йæ уд нывондæн кæй æрхаста æмæ Ирыстоны знæгты тугæйдзаг къухæтæй кæй æрхаудта, уый тыххæй йын цæмæй йæ ном сæнусон кæнаæм хъайтары ном раттыны онг.

Шамил йæ цардæй дæр, йе сфæлдыстадæй дæр æцæг хъайтар уыдис. Ирон фарны тыххæй никуы ауæрста æмæ нæ бацауæрста йæхиуыл".¹ Поэт тынг хорз зыдта, цин æмæ æгъдау, сæрфат, нывыл ныхас, зæрдæми кæм нæй, «мондæгтæ сæ иуты», «Æндæрты та сæ хъалдзинад, кæй та – Йæ мæнг фидауц: цытмæ бæллын сынтæй Ыскæны мæлхъ, дзыгъуыр калмæй – зæрваттыкк», уым ын куывдыл бадгæйæ дæр нæу. «Хæдзар сæйраг скъола у»,² – дзырдта Шамил. Йæ хæдзары цы фарн уыд, ууыл фидар хæцыд. Йæ хъуыды фидар уыд:

*Цæуæм, мæ дуне, ардыгæй: кæмдæр
Ирон лæппутæ уынгты зарыц «Катай»,
Æмæ йæм хæхты мæсгуытæ кæуыц.
Уым къада-куырой ривадæй фæзылд
Æмæ мæм хъуысы фæрвджынгæй йæ удхар.
Цæуæм, мæ дуне, арвгæрон фæцгæх...
Ды саггæсхуызæй кафджытæм кæсыс,
Уынын дæ былтыл уайдзæф æмæ азым.
Мæ сыгъдæг зæд, цы домьс ды мæнæй?
Æз баназин рæсугъд сыкбайæ марг дæр,
Фæлæ дзы нæу æфсарм нуазын мæ бон.
Цæуæм. Ам фæрох не 'взаг æмæ не 'гъдау,
Фæцыдис ам фыдæлты фарн мæрдтæм.*

¹ Шамилы табæты уæлхъус (Авт. архивæй).

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджы-хъæу, 2007. – 249 ф.

*Æз та уынын æндæр амонд мæ фынты,
Æз кувын уымæн, уый тыххæй цæрын!¹
(«Иу кувывды»)*

Ацы æмдзæвгæ поэт ныффыста 24 азы йыл куы цыдис, уæд. Фидарæй зыдта, цы уавæры цæры æмæ йæ цы аразын хъæуы, æппæт уыдæттæ. Æмæ сæ арæзта нæ фарнæн. Не 'ппæт дæр хæсджын стæм, цæмæй йын зонæм йæ аивад, йæ зонад, йе стыр хъуыддæттæ. Уый йæ сыгъдæг цæсгомы раз нæ хæс у. Шамил уыйбæрц дудгæбæтты бахауд, æгъатыр цард æй Хуыцауы æнæхъуаджы афтæ дæлдзиныг кæнынмæ хъавыд æмæ йæ бон уыдис ныффыстаид, фысгæ дæр ныккодта æцæг аивадон æмæ рæстаг æмдзæвгæ "Мæ мадмæ":

*Зын сахат-цу дæ хъæбысы мæ сæр
Æваст æрбайрох рыст æмæ фæлладæй.
Мæ удыл ныр æвдадзы хосау батай,
Мæ тыхст дæ хъармæй нал сысы уæддæр.*

*Куы-цу фесæфт мæ папитæй изæр,
Мæ уæрыкк-цу куы фæдзæгъæл йæ мадæй,
Уæд-цу мын аystай аивæй мæ катый:
Ысбастай-цу сæг рæхысæй хъæбæр*

*Цæххойæн дур æртысгæны хъæлæсы,
Уæд, дам, хъæддаг сырд цуттабаст уыдзæн...
Ныр нал кæныс дæ рагон фæтк нæ къæсы...*

*Æллах! Æргæвдынц агъуыд куыйтæ мæн:
Кæм дæ? Æви цъæх бирæгъæн цы бæззы,
Нæй уымæй сау гæбæр куыдзæн бæттæн?²*

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджы-хъæу, 1969. – 10 – 11 ф.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртыгæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 41 ф.

"Арвы 'рттивдау ләг фәзыны, Арвы 'рттивдау әрбайсәфы",¹ – фәлә алцәмән дәр хъәуы бындур. Нацийы дзырддзәугә ләджы фелвас дзылләйы әхсәнәй, әна-гъәддәджы әргәвст әй акән әмә "әхсад-къухәй" сбад, дә кой дәр әргом мачи уал кәнәд, уымәй диссагдәр цы хъуамә уа?! Тохмонц поэты әндәрг ныл сәрыстырәй уымән худы уәларвәй ("Мәнг поэттә"):

*Уәнгмардәй кадмә әрхыты хъуызәм,
Нә цард – әгъуыз, нә зивәджы – нә мәләт.
Әлгәг тас ныл әрәвәрдта йә кәләт,
Ыскодта нә пайдайы мәт әдзәм.*

*Нә фыцы туг – әнхъызт у уый, әрхәм,
Нә мәлләг зәрдә уарзынәй фәсәләт,
Фәци әрмәст мәнгәфсон ном нә тәләт,
Цыдәртә ма хыбыр-хыбыр кәнәм.*

*Цъымарайау мәнгард әнңой нә удты
Йә бынмә ласы – нал хъуысы нә хъәр,
Әмә ныл хъазгә чъизи амонд худы.*

*Гъе Уастырджы, нә сәрмә тынг ныннәр,
Кәд уәгъды дзедзлой нал кәниккам тутты
Әмә нә тохыл бафтауид нә бәрн!²*

Фәдис куынә хъуысы алкәмә, уәд сидтмә алчи куыд фәхъил кәндзәнис йә сәр? Уәлдайдәр, тыхбары дуджы. Фәлә нын йә сидт куыд әххәстгәнгә у, уый зонын махән, ирон дзыллә әмә рәстаг адәмәй алчи дәр хъуамә зона бәлвырдәй, цәмәй ма цудәм.

¹ Г а д и а т ы С е к ъ а. Азау. – Дзәуджыхъәу, 1981. – 55 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Әхсәвы әртытә. – Дзәуджы-хъәу, 1990. – 235 ф.

Дыккаг сæр

КАРД ФЫЦЦАГ ЗÆЛЛАНГÆЙ БÆРÆГ КÆНЫ

Нæ фыдæлтæ-иу дзырдтой: "Хорз кард фыццаг зæллангæй бæрæг кæны". Æмæ, нæ бон у, зæгъæм фидарæй, цардзонæг, хъуыд-дагылхæст адæм нæ рæдыдысты. Адæймаг, цы аразын æй хъæуы, уый куы зоны, уæд та, Секъайы загъдау: "Лæджы зæрдæ царды асинтыл уæлæмæ хизы".¹ Æмæ Джыккайты Шамилæн ирон периодикон мыхуыры йæ фыццаг поэтикон фæлварæнтæ куы фæзындысты, уæд сыл æрмæст чиныгкæсджытæ нæ, фæлæ ирон поэттæ дæр се 'лвæст дзыхы-дзырд, сæ зæлланггæнаг рифмæтæ æмæ дзырдхъомы тыххæй æрæвæрдтой сæ цæст. Æвзонг лæппуйы поэтикон дзырд аивады ад кæй кодта, уый фæрцы тынгдæр æлхæдта зæрдæ. Æмæ лæппу кæд йæ фидæны цард-вæндаг йæхинымæры фидарæй аскъуыддзæг кодта, уæддæр æй ноджы фæцис разæн-гардгæнджытæ. Æууындзыдтой йæ поэтикон дзырдмæ. Йæ ныфсыл ын бирæ чидæртæ æвæрдтой ныфс, раст фæндагыл кæй лæууы, фæстæмæ йæ кæй нал хъæуы фæкæсын æмæ фæндвидар уыд йæ дзырд:

*Мæ фыды зæхх!
Дæ судзгæ маст,
мæ уарзт мын
куы радтай ды*

¹ Гæ ди а т ы С е к ъ а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 146 ф.

*бæсты хæртæй хуыздæрæн, –
æз дурыл дæр
дæ сагъæстæй фæцæрин.¹
("Мæ саби-дуг...")*

Йæ фыццаг чиныджы разныхасы æнæн-хъæлæджы нæ банысан кодта: "Алы маргъ дæр уарзы йæ ахстон. Æз уарзын мæ райгуыраен хæхбæстæ, мæ чысыл хъæу, йæ мæсгуытæ, йæ ныхасы фæз, йæ хуымтæ. Уарзын йæ амондджын бон, йæ рухс æхсæвтæ... Ам мын хæсты зын рæстæджы мæ авдæн уызта мæ ныййарæг мад. Ам фыццаг хатт фехъуыстон Къостайы зарæг, куырыхон лæгты ныхас. Федтон ирон хъазты алаемæтон кафт, цæхæрцæст лæппуты, къæдзæхыл уддзæфмæ дзæбæх цы дидинджытæ базмæлынд, уыдон хуызæн рæсугъд æмæ уæздан чызджытæ...

Чи зоны, зарæджы монц мæ зæрдæйы уæд равзæрд..."²

Æмæ уыцы бонæн – табу, нæ дзырд-аивады зæрингуырдыл, Аланстоны æнувыд фæдисонтыл бафтыд ноджы дæр иу. Уымæй дæр цахæм фæдисон! Йæ иунæг æхсгæ фæкаст, йæ иунæг дзыхыдзырд адæймагыл базыртæ сагътой! Ноджы – Фыдыбæстæйы уарзт адæймаджы рæсугъд кæны. Кочысаты Мухарбеджы загъдау: "...Æрмæст дæ кой, дæ буц ном дæр ыстыр ныфс у лæгæн".³ Æмæ хъæууон æфсæрмдзæстыг лæппуйы йе 'цæг удыхъæд равдисынаен уадиссаг бирæ рæстæг нæ бахъуыд йæ уды сусæг æвæрæнтæ, йæ зæрдæйы пæлхъпæлхъгæнæг уарзт

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964. – 10 ф.

² У ы й д æ р у ы м, 3 ф.

³ К о ч ы с а т ы М у х а р б е г. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1977. – 73 ф.

адæмы рæгъмæ рахæссинаен. Æвзонг лæппу куырыхон лæджы афоризмон хъуыдытæ гæххæтмæ куыд хаста, уымæй рухс кодта йæхи зæрдæ дæр. Йæхи уымæн æппæрста поэзимæ:

*Цæмæ бæллы мæйдар æхсæв бæлццон?
Ыскæсæны сæуæхсиды фæзындмæ.
Æууæнды уый, кæй йæм бахуддзæн бон,
Æмæ нæ дары мурмæ дæр йæ зынтæ.*

*Тæхуды 'мæ йæ адæмы æхсæн
Æнусмæ хорз ном чи скæны йæхицæн!
Фæлæ æрмæст бæллынæй нæй цæрæн,
Æцæгдзинадæй никуыдæм ис лидзæн...*

*Ис алцæмæн дæр афон æмæ рад,
Цæуы нæ фæдтыл хохаг донау рæстæг.
Зæххыл йæ цардæй чи аразы цард,
Æнусондзинад уымæн ис æрмæстдæр.¹
("Цæмæ бæллы мæйдар æхсæв бæлццон?..")*

Уæд цæмæй зыдта æвзонг поэт, уыцы ахсджиаг поэतिकон амал – царды рæст-дзинад поэतिकон дзырдтæ æмæ хъуыды-йæдтæй бийын, нывæфтыд æй кæнын æмæ йæ афтæмæй дзыллæйы рæгъмæ хæссын йæ адзалы бонмæ йæхы кæй æргом кæндзæнис фæлтæрд поэты уды, кæй йæ уарзын кæндзæн ирон поэтиуарзджытæн. Уыцы хъуыдыйыл баууæндыны тыххæй нæ дардмæ цæуын нæ хъæуы. Нæ хъуыды бафидар кæныны тыххæй йын æркæсæм, йæ фæстаг азты фыст æмдзæвгæтæй нæ къухы фыццаг чи фæуа, нæ зынгхуыст сæрхъуызойы уд хурæргомæй чи æвдисы, уыцы аивадон уацмысмæ:

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æфсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964. – 5 ф.

*Зондджын мын амоны зонд:
"Ма дзур æргомæй æцæгтæ.
Цардæн нæ ивы йæ конд,
Раст лæггæн бирæ и знæгтæ.*

*Дауы дæм марæг йæ кард,
Хахуыр дæм хъавы æргомæй.
Алкæмæн мауал кæн арт,
Баззад дæхи кæрдзын хомæй".*

*Зонын: фыды ус – фыдрын,
Мад мын нæ разынд Ирыстон.
Ирæн йæ рынтæ хæрын,
Уый та мын дары кæндысдон.*

*Гамхуд нæ хæссы нæртон,
Хорз лæг нæ дары фæсномыг;
Царды кæм хъæуы тæрхон,
Уым та нæ вæййы æгомыг.*

*Радта мын Рухс æрдз æвзаг,
Хотыхтæй уый у фыццагдæр.
Раст дзырд – мæ цардæн тæссаг,
Худинаг – уымæй тæссагдæр.¹
("Зондджын мын амоны зонд...")*

Иу рæстæмбис поэतिकон уацмысы цас аив афоризмтæ ис! Æмæ сæ иу дæр нæу тыхкæнгæ. Цæуынц æм æрдзон æгъдауæй. Фæлæ æмдзæвгæйы фæстаг поэतिकон амал царды рæстдзинадæй, поэты хъысмæтыл карз æмæ рæстагæй кæй дзуры, уый бынтон бакъуыры зæрдæ: "Раст дзырд – мæ цардæн тæссаг, Худинаг – уымæй тæссагдæр". Æмæ æрцыд, поэт развæлгъау кæй хатыд, фæлæ худинагæй тæрсгæйæ нæ адæмæн уæддæр

¹ Джыккайтты Шамил Арв. Цæссыг. Стъалы... // Автор-ты коллектив. – Дзæуджыхъæу, 2012. – 24 ф.

цы фарн хаста, уый фыдлæгтæм, Ирыстоныл агъуыд знæгтæм кæй æвзæрын кодта, Хуыцауысконд удæй кæй ахста, уыцы чъизи, æнæсармæхæссинаг хъуыддаг. Фæлæ нæ дызæрдыг кæнын, Шамил ма фондзыссæдз хатты куы райгуырид, йæ хъысмæт йæхи æвзаргæ куы уайд, уæддæр нæ фæгуызаваæ кæнид æмæ сисид йæ фыццаг фæндаг – йæ адæмæн цырагъдар лæууыны, сæ сæрвæлтау йæ сæр нывондæн хæссыны фæндаг.

Джыккайты Шамил йе 'мкарæн æвзонг поэттæ Хуыгаты Сергей æмæ Ходы Камал-имæ фыццаг хатт иумæйаг чысыл æмбырдгонд куы уагътой: "Бонвæрнон",¹ – уæд фæбæрæг, чи сæ цахæм сфæлдыстадон фæндагыл лæуд уыдзæнис, йæ хъару сæ чи цахæм фæлварæнтыл æвдисдзæн, йæ чыныгкæсджыты зæрдæтæ сæ чи цæмæй æлхæндзæнис, цæрынмæ йæ цæмæй разæнгард кæндзæнис.

Шамил уæд нырма студент уыд, фæлæ поэтиуарзджыты цæстæнгас аздæхта йæхимæ. Йæ бæрзонд æмæ сыгъдæг романтикон хъæлæс уайтагъд анæрыд æмæ йын иу чыныгæй иннæмæ кодта бæлвырдæй-бæлвырддæр, тыхджынай-тыхджындæр.

1964-æм азы йæ фыццаг поэтикон чыныг «Æфсарм» рухс куы фæдта, уæд æм хæлæг чи кодтой, уыдонæй дарддæр ничи уал дызæрдыг кодта, нæ ирон поэзимæ кæй æрбацыд стыр курдиатджын поэт.

Уый æнæнхъæлæджы нæ уыд. Джыккайы-фырт йæ фæндаджы райдианы фидарæй бамбæрста, цы фæндаг равзæрста, ууыл тæппуды кæй ницы хъуыддаг ис, йæ бон ыл кæй нæ бауыдзæнс рухс фæд ныууадзын. Поэт уæвын, йæ дзыллæйæн зарæджы хъæргæ-

¹ Хуыгаты Сергей, Ходы Камал, Джыккайты Шамил. Бонвæрнон. – Дзæуджыхъæу, 1962. – 96 ф.

нæг суæвын йæ бон у æрмæстдæр æхсарджын, размæтырнæг удæлдай адæймагæн. Æмæ йæ нæ сусæг кодта. Æхсарджын лæгæн куыд æмбæлы, афтæ йæ дзырдта æргом:

*Æз федтон: бадтис аугдзыл хуымон,
Куыстæвллад кзухтыл цæстысыг ызгæлдта.
Дзырдта: "Мæ хуымы гага-хор тыдтон,
Фæлæ дзы 'рзад мæнæуы 'фсон ызгæллаг".*

*Æз не ссардзынæн арвы бын æнцой,
Ныхасы мæт тыхджындæр у мæлæтæй..
Цæмæй ысхæра сау сьджытæй сой,
Зæхх надтой уымæн уæйгуытæ зæвæтæй.¹
("Зæронды бонты кадуарзæг фыдæн...")*

Шамил йæ удæй арт цагъта, цæмæй сау сьджытæй йæ адæмæн хъарын кодтаид сой. Уый тыххæй йæ хъуыдысты йæ бирæ дæсныæдтæ. Гуылæрты Барис ацархайдта, цæмæй йын сæ æрнымадтаид: "Джыккайы-фырты курдиат у парахат. Шамил – поэт, фыссæг (цæмæндæр гæсгæ прозаикты фæхонынц фысджытæ, цыма аив литературæйы иннæ жанрты кусджытæ фысджытæ не сты – Хъ. М.), драматург, публицист, критик, фольклориртасæг, монографитæ æмæ ахуыргæнæн чингуытæ фыссæг, дунейы классикты уацмыстæ тæлмацгæнæг. Нæ ирон литературæйы классиктæн бæстон раиртæста се сфæлдыстадон бынтæ æмæ сын уымæй бакодта кæстæры æмæ фæдоны лæггад. Шамил – адæмы бартыл тохгæнæг, рæстдзинад æмæ аив дзырды зæрингуырд, интеллигенцийы фарны тырысахæссæг, ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты сæргълæууæг, ахуыргонд, хъомылгæнæг,

¹ Дыккайты Шамил. Æфсарм. – Дзауджыхъæу, 1964. – 11 ф.

рухстауæг, профессор, адæмон поэт".¹ Йæ бон ма сæ уыдаид дарддæр нымайын.

Уыцы хъуыды, ахæм нымæд нæ иу æмæ дыууæмæ, мыййаг, нæ уыдис. Хæдарцаты Азæ йæ цыбыртæй загъта: "Шамил – ахуыргонд, ахуыргæнæг, дзырды дæсны – уыдон æгъгъæд уаиккой иу лæджы цардæн, фæлæ йæ зондахаст, йæ курдиат æппæтæй парахатдæр æмæ арфдæрæй раргом сты аивадон литературæйы, уæлдайдæр, йæ поэзийы".² Æмæ нæ куы бафæнда, уæддæр нæй йæ цувæрсты ахизæн.

Йæ уыцы курдиат фæбæлвырд, цы чиныджы кой нæм ис, уым. Нигерау йæ хъарæгæй дæр арæзта зарæг.³ Уымæйдæр, афтæ аив зарæг æмæ йын йæ кæлæнгæнæг зæлтæм кæцыфæнды адæймаг дæр уайтагъд фæвæййы хъусыныл:

*Изæрдалынгты Дзомагъы къуылдымтыл
Дæу мысгæйæ æз цунæггæй зылдтæн.
Уыд мæйы рухс мæ сагъæсдзыд хъуыдыты,
Мæ риуы – уазал стъалыты тæмæн...*

*Мæ цæстыл ауад: кардæлвæстæй барæг
Фæдисы хъæрмæ сау цæргæсау тахт.
Кæцæйдæр хъуыст фæллад хуымонты зарæг
Æмæ æрхæндæг хъисфæндыры цагъд...*

*Нызтон æз æртæх хоры сыфтæй хуымты,
Æддæуæз худт йæ ирд цырæггæтæй хъæу...*

¹ Гуыларты Барис. Нæ нæм хъуыст фыдохы йæ фæдис // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзауджыхъæу, 2012. – 75 ф.

² Хæдарцаты Азæ. Де уазæг, фæндагсар!.. // Авторты коллектив. Вопросы осетинской литературы и фольклора. – Владикавказ, 1993. – 137 ф.

³ Нигерау. Уацм. æххæст æмб 3 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1981. – 96 ф.

*Изәрдалынгты Дзомагъы къуылдымтыл
Фыццаг хатт, сау чызг, фerox кодтон дау.¹
("Изәрдалынгты Дзомагъы къуылдымтыл...")*

Нывæфтыд дзырды тых, поэзийы аив-
тæй чиныгкæсæгæй дæр куы айрох ваййы,
æгæрыстæмæй, интимон уарзты маст дæр,
уæд уый æцæг поэзи у, уæдæ, цы. Æмæ
Шамилы курдиаты уыцы стыр тых разынд,
лæппу ма хæрзæвзонг куы уыдис, уæд.
Поэты уацмыстæ кæсгæйæ зæрдыл æнæн-
хъæлаæджы не 'рбалæууы нæхи Къостайы
зындгонд хъуыды: "Я пишу то, что уже не в
силах бываю сдержать в своем изболевшем
сердце..."² Шамил æмдзæвгæ æмдзæвгæйы
тыххæй нæ фыста, фæлæ-иу æй гæххæтт
æмæ фыссæн сæхимæ ныббастой, йæ
зæрдæйы рыст-иу æддæмæ хъараг-зарæ-
джы хуызы куы тыдта йæхи, æрмæстдæр
уæд. Йæ аив дзырд адæймаджы зæрдæйы
къултæ уымæн бахойы. Уымæн ын йæ къух
аразы царды рæстдзинад. Æгæрыстæмæй
йæ æрдзы аивтæ ныв кæнгæйæ дæр тохы
нывтæм уый æркæны.

*Пыры мигъты дымгæйы фæтдзæгъдæн,
Сау æндæргтæ адгуйты бырыңц...
Чидæр хæхты ахæм бон фæдзæгъæл,
Æви уый йæхимæ сайы рындз?..*

*Хъæр кæны, кæмæдæр сиды рагъæй,
Цыма куры искæмæй цырагъ...
Сыхъуысы йæм доны уынæр дагъæй,
Айвæзы йæ уынæг хъæрзын даргъ...*

¹ Джыккайтты Шамил. Æфсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964. – 19 ф.

² Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 5. – М., 1961. – 144 ф.

*Цъуй æркъул, кæсы дæлæмæ тигъæй,
Цупæлттæй йæ цæсты сыг фæтагъд,
Цыма зоны искæй зын, тæригъæд,
Хæхтыл бон сырх æфсургъыл куыд тахт!..*

*Цъæнутæй сыгъдæг æртæх ызгъæлы,
Чидæр ыл цæф сырдау уадзы фæд...
Нæй зæххыл фыдæбæттæ дзæгъæлы,
Агурынæн тохы арт – йæ фæтк...¹
("Пиры мигъты дымгæйы фæтдзæгъдæн...")*

Фæлæ поэты цыфæнды рæстаг, цыфæнды æхсарджын, цыфæнды аивадон ныхас дæр йæхи æргом кæны ирон æфсармимæ. Нæ хизы нæ ирон райстбавæрд æгъдæутты сæрты æмæ йын йæ нывæфтыд дзырды тых уый кæны ноджы зæрдæмæдзæугæдæр.

Шамил, ирон æфсарм æмæ æгъдауыл-хæст цæхæртæкалгæ поэт кæй уыдзæнис, адæмæн йæ дзырд æрдхæрæн кæй разын-дзæн, дарддæр бирæтæн кæй суыдзæнис цæвиттойнаг, уый фидарæй бæлвырд æрцыд йæ фыццаг æмдзæвгæты æмбырдгонд «Æфсарм»-æй. Фæстæдæр уый зæрдæзæгъгæ сонетæй бахахх кодта Хъодзаты Æхсар:

*Ды райдыдтай «Æфсарм»-æй, æз «Æхсар»-æй?²
Дууæ арды – нæ ныфс æмæ нæ тых.
Тыгъд базыртай сæрыстырæй, æмбарæй
сæуæхсидырдаæм сарæзтам нæ ных.*

*Зæххыл цы и тыхгæнæггæй, æлдарæй,
æдзыт, æгадæй – калæм сын сæ пырх.
Нæ пырх нын калыңц уыдон дæр – мæнгардæй!
Вæййæм хъæддых, куы та вæййæм æдых.*

¹ Джыккайтты Шамил. Æфсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964. 29 – 30 ф.

² Хъодзаты Æхсар. Æхсар. – Дзæуджыхъæу, 1965. – 86 ф.

*Фæлвардзæни фыдæбонæ рæсугъдау
нæ амонд мах – цы уыдзæн æмæ куыд?
Кæндзысты та нæм сау лæгтæ тæхуды.*

*Уæдæ мын айсæд ме скæнæг мæ куывд:
æз райдыдтон Æхсарæй, ды – Æфсармæй,
æрцæугæд-уу нæ кæрон дæр сæ фарнæй!¹
(«Шамилæн»)*

Лæгау-лæгæн йæ уды цинæй йæ уды фарн уæлдæр лæууы. Цæмæй йыл сайдæй ма цæуай, уый тыххæй Секъа хорз бацамыдта: "Фыццаг зон дæ бон, чи циу, уый йæ хон".² Æмæ Джыккайы-фыртæн цыма Хуыцауæй лæвæрд уыди, йæ бонзонгæ, нæ Фыды-бæстæйæн цæмæй кад æмæ ном скæнæм, уый тыххæй йæ бирæ куырыхон хъуыдытæ æмæ хатдзæгтæ абон дæр кæронмæ куы фæхæццæ уаиккой, уæд Ирыстон цыма æнæ ракæ-бакæ лæгбæрзонддæр фæуайд, афтæ мæм дзуры мæ зæрдæ. Æмæ Коцойты Арсен куыд дзырдта: "Царды мидæг циндзинад æмæ хъыгдзинад кæрæдзи ивгæ цæуынц,"³ – афтæмæй бæргæ рæхджы нæ хъыгтæ ивиккам цинтæй.

¹ Хъ о д з а т ы Æ х с а р. Рухс. – Дзæуджыхъæу, 1987. – 236 – 237 ф.

² Г æ д и а т ы С е к ъ а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 270 ф.

³ К о ц о й т ы А р с е н. Æвзæрст уацмыстæ 2 т. Т. 2. – Дзæуджыхъæу, 1972. – 71 ф.

Æ р т ы к к а г с æ р

ЦÆФ СÆГУЫТЫ УДЫ ХЪЫНЦЪЫМ

«Æфсарм» дæр цæмæннæ – Джыккайты Шамилы фыццаг поэтикон æмбырдгондыл чиныгкæсджытæ йе ‘фсарм æмæ æгъдау, йæ поэтикон курдиаты тыххæй уайтагъд æрæвæрдтой сæ цæст, фæлæ, Шамил стыр поэт кæй у, уый, æцæг Бонвæроны рухсау, рартывта Шамилы дыккаг поэтикон æмбырдгонд «Цæф сæгуыты маст»-æй.¹ Æмæ куыннæ рартывтаид, «Ныгъуылынц Дзомагъы к’уылдымтæ...», «Дауыт Сосланы хъынцъым», «Сæрдыгон изæр Цъæйы комы» хуызæн, адæймаджы уд бæрзондисæг æмдзæвгæтæ кæм ис.

Дзуццаты Хадзы-Мурат загъта: «Гæнæн ис, æмæ Шамилы поэзийы алы афонтæн чиныгкæсджытæ алыхуызон аргъ кæной. Мæхицæй куы зæгъон, уæд мæнæн йе сфæлдыстад сæрæй-кæронмæ у рæсугъд æмæ æвзонг, фæлæ дзы уæддæр мæ зæрдæмæ фылдæр цæуынц йæ раздæры æмдзæвгæтæ, номхуындæй, чиныг «Цæф сæгуыты маст»-мæ чи бацыд, уыдон».²

Хадзы-Мураты ныхас æнæбындур кæй нæу, уымæн ирд цæвиттон у чиныг йæхæдæг. Автор æм цы уацмыстæ бахаста, уыдон æрмæст сæ тематикæйæ не ‘мбулынц, фæлæ

¹ Джыккайты Шамил. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджыхъæу, 1969. – 82 ф.

² Дзуццаты Хадзы-Мурат. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 83 ф.

сæ уынаем лирикон хъайтары æмæ уымæ поэтан йæхи идеалтæ дæр. Уымæ гæсгæ нын æмдзæвгæтæ сты уæлдай зæрдæмæ-дзæугæдæр æмæ зынаргъдæр. Æмæ æндæргæнæн нæй. Къостайы "цæф сæгуыты маст"-æй райдай, нартæй дæ фæндаг нæ абоны цæрæццæгтæм ракаен æмæ сæ кæй ном нал ссардта кад æмæ сагъæсимæ, уыдон афтæ бирæ нал сты, номгай сæ куы нымайæм, уæддæр. Уымæ гæсгæ фыццаг æркæсæм, чиныг кæй ном хæссы, уыцы зæрдæагайæг поэтикон уацмысмæ:

*Фæлмæн дзул æмæ уазал дон – мæ разы.
Куыд адджын у, куыд маст мын у уæ ад!
Кæмдæр та туг цъæх кæрдæгыл ысцад,
Цæф сæгуыт хъæды уазал æртæх нуазы.*

*Кæмдæр та залым цыргъ кæны йæ кард, –
Мæлдзысты та уым дзыллæйы хуыздæртæ!
Кæмдæр лæджы сæрибар зонд, йæ зæрдæ
Ыссæндынц тых, закон æмæ фыдцард.*

*Хæст æмæ цард... Мæгуыр къæсы пырхытыл
Æвзонг мады мæллæг риуыл нындзыг
Ыстонг саби... Фæлурс хур æмæ рыг
Ысхæццæ сты бæрзонд хохы цыргъытыл.*

*Æз хъусын ахсæв дунейы хъæлæс,
Мæ риуы цард дзыназы æмæ худы.
Æрæнцад мыл, лæджы æфсарм, дæ уæз,
Цæф сæгуыты маст бацыди мæ уды.*

*Æз дæн ныртæккæ стонг æмæ æфсæст,
Мæ хъуыры ацы карз къæбæр нæ хизы...
Цыдæр ныфс и... Цæуылдæр зæрдæ риссы...
Цы уæззау ыстут, фидыд æмæ хæст!¹*

¹ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджы-хъæу, 1969. – 5 – 6 ф.

Æмæ царды рамбулы, уыцы уæззау хæс, зылынбаст æргъомау ыл куы æнцайа, уæддæр кæуынæн чи нæ бахъæуы, кæронмæ йæ чи фæхæссы рæстдзинад æмæ адæмы фарнæн, уый. Шамил йæ уис кæронмæ хаста.

Ирон поэзийы уырыссаг æвзагыл фыст Къостайы «Джук-тур»-æй¹ Дзугаты Георгийы «Дзæбидыр»,² стæй дарддæр Хосты хъоты Зинайы «Дзæбидыр»-мæ³ нæ поэттæ тынг бирæйæ бацархайдтой сæрибар æмæ нын сæрыстыры гимн чи басгуыхтис, æрмæст йæ коймæ дæр нæ цæстытæ цæхæртæ кæмæ акалынц, уыцы фарны дзæбидыры ном бæрзонд сисыныл. Бирæтæ дзы фесты æнтысты къахыл лæуд. Фæлæ дзы Шамилы æмдзæвгæимæ бирæты нæ абардзынæ.

Æмдзæвгæ фыст æрцыд, поэтæн зынгæ аивадон амал чи ссис, уыцы поэतिकон фæрæзæй – монолджы хуызы:

*Æз дæн дзæбидыр. Цуанонты фыдæх
Цыбыр кæны фыдæй фыртмæ нæ мыггаг,
Æдзæм æмæ сæрыстырæй мæлæм,
Уæддæр бæрзонд хæхтау нæ хъысмæт уарзæм.*

*Мах стæм хъæддаг – ызнæт æмæ фыдуаг, –
Нæ кæнæм мах цæххы адæй æрмахуыр.
Сæрибар хæхты айнæг сæртæй мах
Сæгътау нæ сайы талынг кæмттæм кæрдæг.*

*Мах уарзæм хур, рæууон дымгæ, цъæх арв,
Зынамал цард кæны уæлмонц нæ зæрдæ...*

¹ Хетагуров Коста. Собр. соч. в 3 т. Т. 1. – М., 1974. – 182 ф.

² Дзугаты Георгий. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – 1972. – 22 ф.

³ Хосты хъоты Зина. Цин æмæ сагъæс. – Дзæуджыхъæу, 2012. – 188 ф.

*Куы цæрæм – уæд чысыл æмæ дзæбæх,
Куы хауæм – уæд ыстæлыйау бæрзондæй...¹
(«Дзæбидыр»)*

Цæххы адæй æрмахуыр чи нæ кæны, сæрибар хæхты айнаг сæртæй сæгътау талынг кæмттæм кæрдæг кæй нæ сайы, уыдон зынамал цардæй нæ тæрсынц. Уыдонæн сæ хъысмæт бæрзонд хæхты æмсæр у. Æфсæст ахсæнæй сæм хур, рæууон дымгæ æмæ цъæх арв нымадыдæр сты. Æмæ кæд цуаноны фыдæх æппынæдзух сæ фæдыл æфтыд у, уæддæр æй ницæмæ дарынц сæ сæрибары цур. Мæлын бахъуыд, уæд – æдзæм æмæ сæрыстырæй. Дæргъвæтин ницæйаг царды бæсты дзæбидыры бæллиц: цыбыр æмæ рæсугъд цард, «Куы хауæм – уæд ыстæлыйау бæрзондæй...»

Æфсарм хорз у, фæлæ уæздан адæй-магæн йе 'взаг йæ комæй куы скъуынай, йæ истори йын куы исай, йæхиуыл ын дæлбынтæм куы хæцай, уæд æфсарм, тæригъæд, хатыр лæджыхъæдылдзурæг нал вæййынц. Æмæ Шамил "Цæф сæгуыты маст"-ы ныррыхыд цæф домбайау, кæд æй, мæгуыр, йæ уæййаг дуг уымæн нæ амыдта, æппæлынмæ йæм сидтис, уæддæр.

*Æхсæв куы хъусын суадоны сæр-сæр,
Куы хъазы дымгæ хус хъамылау назыл,
Æнхъæлын уæд: нæ байраг та кæмдæр
Уынгæг хъæлæсæй доны былæй уасы.*

*Æрымысынц æй хъæубæстæ зынай
Цыма та кафгæ рагъсærтыл фæтæхы.
Куы райгуырд байраг хъæугæрон, уæд æй
Сыгъдæг цынадтой райсомы æртæхы.*

¹ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджыхъæу, 1969. – 53 ф.

Æфсургъ уыд уый – æрхæцæг ыл нæ уыд,
Æмæ дзæгъæлæй къахвæндæгтыл хатти.
Æнхъæлмæ каст – йæ барæг æм нæ цыд,
Нæ йыл ныссагъта хъал лæппу цæфхæдтæ.

Чи цæмæн райгуыры, уымæ йæ фæндæгтæ æхгæд куы разынынц, уæд хъысмæты цæфæй йæ цæттæ амонд ныззилы цæхгæр. Джыккайы-фырт уыцы хъуыддаг бирæ уацмысты æвдисы. Сонеты уацмысы хатдзæг йæ дыккаг æрдæджы куыд фергом вæййы, афтæ Шамилы æмдзæвгæйы кæрон дæр фæнæм поэты рæсттæрхон. Ам дæр зæгъы æнарцæф, стыр хъуыддæгтæн райгуыргæ, фæлæ царды фæндæгтыл фæкæлæг æфсургъы трагеди:

*Уый ахауд рындзæй. Зæрдыл ма лæудзæн,
Æрхæндæггæй-цу фæндагмæ куыд касты...
Цымæ цы дзуры суадон ныр мæнæн?
Цы азым хæссы рог дымгæ йæ хъазты?*

*Уæзхæссынæн лæджы кæм хъæуы бæх,
Æфсургъ, ды уым зынархайдæн кæй хъуыдтæ?
Кæм ысфидауы ахуырст авг дзæбæх,
Уым чи агуры доны бын налхъуыттæ?¹
("Æфсургъ")*

Къостайы уацмысы лирикон хъайтары хал ахордта: "Хонын æмбалæн мæ фыдбылыз мемæ",² – цæмæй дзы æндæр исчи мауал фæуа сæргой. Æгъатыр царды æмбаргæ адæймаг афтæ фæкæны. Алкæмæн кæм фæнды дæр – йæхи он. А. Пушкин загъта: «Я был рожден для жизни мирной, Для дере-

¹ Джыккайты Шамил. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджыхъæу, 1969. – 7 – 8 ф.

² Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 1. – М., 1959. – 30 ф.

венской тишины».¹ Нæ Поэт аразынæн, адæмæн сæрибар хæссынæн, цард рæсугъд кæнынæн райгуырд, фæлæ, зæгъгæ, хъуыддаг хауынмæ æрцыд, уæд – бæрзондæй. Агады цард æм нæ уыд нымад.

Афтæмæй йæ хъандзалбыд æмдзæвгæ "Дзæбидыр"-ы поэты бон аллегорийы хуызы бацис йæ уды – сæрибæрæн гуырд адæймаджы уды цард æмæ бæллиц нывæфтыд дзырдты фæрцы сныв кæнын.

Дзуццаты Хадзы-Мурат дзырдта: «Адæймаг æмæ адæмы сæрибар – уый у Шамилы сæйраг мæт æмæ сагъæс. Сæрибар кæм нæй, уым поэт хъуамæ хъахъхъæна йæ мидсæрибар, ма суа ныллæг, æнæаив, æдзæсгом, фæтк æмæ арæнты сæрты чи нæ ахизы, йæ хæдзар æмæ йæ къæбæр æппæты уæлдæр чи скодта, уыцы «амонджын цагъарты» хуызæн, хъуамæ уа хæстыл æфтыд «Хуыцау æмæ паддзахи ныхмæ». Поэт хъуамæ хъахъхъæна йæ хæдбардзинад, йæ сæры кад. Шамил сæ хъахъхъæдта».² Уый та йæ кодта æрвылбонон тохмæ. Царды дæр. Литературæйы дæр. Сæрибарыл тохгæнæг фылдæр вæййы иунæг. Фæлæ йæ ахсæны тыххæй йæ сæрибар нæ фæуæй кæны рæхыстыл («Демон»). Æмæ йын йæ хъæлæсыл кæд лæууыдысты «рæстæг æмæ цард», уæддæр нæ саст («Еретик»). Æхсары загъдау: «Зæххыл цы и тыхгæнæгæй, æлдарæй, æдзыт, æгадæй» – калдта «сын сæ пырх». Сæрыстыр, æнарцæф дзæбидыр ын уымæн уыдис хион.

Паддзахæй дæр æцæгæлон адæмæн лæггад кæнгæйæ, кæйдæр тырысайыл цыфæнды бæрзонд хæцгæйæ, нæй уæлæрвтæм схизæн, хи адæмы бæрзонд сæварæн.

¹ Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 т. Т. 4. – М., 1975. – 28 ф.

² Дзуццаты Хадзы-Мурат. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 87 ф.

Гуырдыстоны стыр паддзах Дауыт Сосланы æнусон хъынцъым Шамил зæрдæ-бынаей уый тыххæй банкъардта. Йæ тых, йе рхъуыдыйы фæрцы ирон туг, стæг, кæйдæр паддзахæн уыдис, сæрыстыр цæмæй уыдаид. Стыр историк Георги Тогошвили дзы афтæ загъта: «Осетинский царевич, муж и соправитель прославленной царицы Грузии Тамар, Сослан-Давид, «человек, исполненный всякого добра, божеского и человеческого, прекрасный на вид, в сражениях и на войне храбрый и мужественный, щедрый, смиренный и превознесенный в добродетелях»,¹ играл большую роль в политической жизни грузинского феодального государства в конце XII – начале XIII века. Верный супруг и соправитель Тамар, «соучастник всех побед и деяний» царицы,² главнокомандующий войсками Грузии – самого сильного тогда государства на Кавказе и Ближнем Востоке – Сослан-Давид своими громкими победами над внешними врагами Грузии прославил грузинское оружие и, вместо с тем, себя, свой родной осетинский народ. Сослан-Давид выступает носителем самых лучших качеств осетинского народа... Придворный поэт Чахрухадзе восторженно называл Сослана-Давида «великим осетином».³

Сослан-Дауыт чи уыд, нæ фыдбоны сыхæгты паддзахады йын алы хъуыддаджы дæр цы нысаниуæг уыдис, цы бынат дзы ахста, æмæ йын баивæн куыд никæмæй уыдис, уый зæгъынæн фаг сты мæнæ ацы дзырдтæ дæр: «...летописцы называют его рыцарем «тигрова ранга». Его образ воспели

¹ Картлис цховреба. – Тбилис, 1959. – 100 ф.

² Картлис цховреба. Т. 1. – Тбилис, 1955. – 369 ф.

³ Т о г о ш в и л и Г. Д. Сослан-Давид. – Владикавказ, 1990. – 3 ф.

Шота Руставели,¹ Низами Ганджеви,² одописцы Шавтели³ и Чахрухадзе,⁴ грузинский историк Басили,⁵ сомихаг историктæ Мхитар Гош,⁶ Вардан Восточанин⁷ æмæ азфыст «Картлис цховреба»-йы дыууæ анонимон авторы. XIII-æм æнусы йыл фыста сомихаг историк Степанос Орбелян»,⁸ – зæгъы Мамыкбаты Таймураз.⁹

Цæразон Сослан ахæм стыр лæг æмæ æфсадхон кæй басгуыхт, – геиалон поэт кæй уыдис, "Алгъуызы кадаг"¹⁰ æмæ ноджы æндæр стыр аивадон уацмыстæ кæй рацыдысты йæ къухæй, ууыл куынаæ дзурæм, уæддæр, – ирон стыр поэт, драматург æмæ тæлмацгæнæг Плиты Грис ыл уый тыххæй ныффыста зынгæ пьесæ "Сослан Дауыт",¹¹ – ирон туджы бæрзонддзинадыл дзурæг кæй у йæ хъысмæт, æмæ уымæй разы уыдис Шамил. Йæхæдæг дæр æй æвæрдта бæрзонд. Кодта йын æмбæлон аргъ.

¹ Р у с т а в е л и Ш о т а. Витязь в тигровой шкуре. – Переводы К. Д. Бальмонта (1936), Г. Цагарели (1937), З. Заболоцкого (1966).

² Г а н д ж е в и Н и з а м и. Искандер Намэ. 1 ч. Шараф Намэ. Дувал бросается в бой (Перевод К. Линскерова. – Баку, 1953. – 380 ф.

³ Ш а в т е л и. Абдул Мессия, строфы 7, 8, 9, 10, 28 (Перевод Ш. Нуцубидзе). – Тбилис, 1942.

⁴ Ч а х р у х а д з е. Тамариани, строфы 15, 16, 63, и 165 (Перевод Ш. Нуцубидзе). – Тбилис, 1942.

⁵ Б а с и л и. – 46, 50, 52, 54, 57, 68 ф. æ. а. д.

⁶ Е р е м я н С. Т. Юрий Боголюбский. Мхитар Гош. – Ереван, 1946. – 396 – 397 ф.

⁷ Е р е м я н С. Т. Вардан Восточанин. – 396 ф.

⁸ Е р е м я н С. Т. Степанос Орбелян. – 396 – 397 ф.

⁹ М а м у к а е в Т. Б. Тайна Нузальской часовни. – Владикавказ, 1969. – 11 ф.

¹⁰ Ц æ р а з о н С о с л а н. Алгъуызы кадаг. – Цхинвал, 2016.

¹¹ П л и т ы Г р и с. Сослан Цæразон. – Дзæуджыхъæу, 1992. – 359 – 521 ф.

Фæлæ, нæ поэты хъуыдымæ гæсгæ, ахæм бæгъатыр æмæ зондджын уæвгæйæ дæр Сослан, йæ Фыдыбæстæй иппæрдæй, сæрысуанг куыд хъуамæ уыдаид йæхицæй райгонд? Æмæ йын Шамил æнусты сæрты ахста йæ зæрдæйы судзаг хъынцъым:

*Мæ тæсæй дымгæ дæр нындзыг,
Æруагътой паддзæхтæ сæ сæртæ.
Кæм калы ме 'хсаргард цæхæртæ,
Тæдзы уым дуртæй дæр цæссыг,
Уым фестынц рыгтæ дæр ызгъæртæ.
Цæуын ыстæры, æмæ зæхх
Кæны мæ бæхы къæхтæн пъатæ...
Гуырдыстон! Бахизын дæу фатæй,
Кæнын дæ арæнтæ уæрæх
Хæзна, зæххытæ æмæ кадæй.
Хæссын дæ сæрвæлтау мæ сæр
Мæлæтмæ... Афтæмæй кæмдæр
Хъæрзынц нæхиуæттæ Цæгаты...
Мæ мад уым фæндаггæрон бады
Мæгуыр æфхæрд æмæ куырмæй,
Фыдызæхх рацыди йæ хуызы.
Мæнмæ йæ карз сидын нæ хъуысы,
Йæ хъыгтæ дæрд ысты мæнæй.
Фыдгултæ цæргæстау æртигътæй
Кæнынц йæ рыст зæрдæ кæрдихтæ,
Уæддæр æм иу фæкæсæг нæй...*

"Нæ райгуырæн, нæ бæстæ"-йæ Мамсыраты Темырболат "удæн уд дæр ды куы дæ",¹ – хуымæтæджы нæ дзырдта. Фæлæ дæхæдæг дæ фыды зæхх куы уадзай æвæгæсæгæй, уæд, кæйдæр уæрдоныл бадгæйæ кæй зарæг зарай, уый дæ мæт нæй. Дзуццаты Хадзы-Мурат загъта: «Шамил разы нæу, афтæ чи зæгъы, «кæй уæрдоны бадай, гъе

¹ М а м с ы р а т ы Т е м ы р б о л а т. Ирон зарджытæ. – Дзæуджыхъæу, 1985. – 20 ф.

уый зарæг кæн», зæгъгæ, уыдонимæ. Кæйдæр уæрдоныл бадт Сослан-Дауыт, хуымæтæг лæгæй нæ, – паддзахæй дзы бадт, фæлæ йæ хъысмæт йæхицæн дæр æмæ йæ фæстагæтгæн дæр нæ рауад æрттиваг, тæхудиаг. Кæд Гуырдзыстоны хызта фатæй, кодта йын йæ арæнтæ «уæрæх – хæзна, зæххытæ æмæ кадæй», уæддæр ын фæстагмæ уый фестад «хæрам æмæ зындон», кæйдæр фæсдуармæ ссардта йæ мæлæт, сси æцæгæлон йæ ныййарæг адæмæн дæр».¹ Афтамæй, паддзах уæвгæйæ тыдта цагъары бонтæ. Шамилы æппæтуынаг цæст уымæн æрхæцыд йæ уды хъынцъымыл.

*Куы хъæрза хи бæстæ рæхысты,
Уæд искуы намыс æмæ цард
Лæггæн мæлæт æмæ æлгъыст у...
Мæ уарзт, мæ худинаг, мæ кард!
Уæ мæт мæ удæнцой нæ уадзы:
Æз дæн паддзах æмæ цагъар.
Æрттив, о хурты хур Тамар,
Æнусты рухсæй конд зæппадзы:
Мæнæн та рохуаты мæрдадзы
Кæндзæн мæрдон фынæй мæ ном...*

Сослан Цæразоны æрмæст хæстон лæгыл нымайын раст нæ уайд – уыд йæ рæстæджы размæдзыддæр адæймæгтæй иу. «Он хорошо владел грузинским, греческим, татарским и арабским языками. Он любил читать и, вместе с тем, писал сам. Он был и грузинским писателем...»,² – дзырдта гуырдзиаг историк З. Чъичъинадзе. Æмæ, чи зоны, йæ рæстæджы Мцхетайы стыр аргъуаны кусæг –

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзауджыхъæу, 2010. – 86 ф.

² Ч и ч и н а д д з е З. История Осетии по грузинским источникам. – Цхинвал, 1993. – 111 ф.

сауджын Иоанн Русишвили Нузалы аргъуаны дыууæ стыр къухфысты куынæ рамырхтаид,¹ уæд абон бæлвырдæй зониккам «Алгъуызы кадæг» æмæ «Фæранчы цармдарæг» комкоммæ кæй сты Сослан Цæразоны фыст.

Сослан Цæразоны хъуыддæгтæ кæсгæйæ адæймаджы цæстыты раз сыстынц нарты хъайтартæ. Иннæ ахæм нын «Фæранчы цармдарæджы» сæйраг хъайтар Тариел йæ алы фезмæлд, йæ алы хъуыддагæй нæ зæрдыл лæууын кæны Сосланы. Уырны нæ, Шамилы æмдзæвгæйы лирикон хъайтар æцæгæй Сослан-Дауыт кæй у. Уымæ гæсгæ нæ зæрдæтæм хъары æмдзæвгæйы хъайтарæн йæ уды судзгæ хъынцъым:

*О мæнæ номхæссæн тырыса,
Дæ цытæй амонды хъæбысы
Кæд искуы циндзинад зыдтон,
Уæд мын хæрам æмæ зындон
Уый фестад ныр, æмæ куы мыса
Йæ фыртты Иры зæхх, – мæнæн
Сæ куывды нукуы уыдзæн бадæн.
Гъе уæд нæ дард фæдон зæгъдзæн:
«Куы уай æцæгæлон æрвадæн,
Нæ дæ уæд искæмæн хæстæг.
Кæмдæр дыл хорзæхтæ ныккæлæнт,
Уæддæр дæ адзала рæстæг
Уыдзæн сæ фæсдуармæ дæ мæлæт...»²*

Шамил йæ зындгонд æмдзæвгæтæ – "Дауыт Сосланы хъынцъым", Алыккаты Хазбийы мæлæты размæ монолог – "Хазби", «Кæд загъта фыццаг хатт йæ Амонд лæгæн?..», балладæ «Тимур куывд» æмæ æндæр зæр-

¹ Русишвили Григори / Цнобис пурцели, 1998. – 11 июнь.

² Джыккайтты Шамил. Цæф сæгуыты маст. – Дзауджыхъæу, 1969. – 14 – 15 ф.

дæйы бынтæ цæвæг уацмыстæ куы сфæлдыста, уæд сæ иуæй-иу лыскъудтæ байрайыны бæсты барра сты, ай йын цытæ æнтысы, зæгъгæ, æмæ йæ сæ зæрды уыд цыфы ласæнтæн фæласын кæнын. Фæлæ иу сæ бирæ хатт хъуыды дæр нæ кодта. Ныфсджынаы дзырдта: "Æппæт адæмы зæрдæмæ хур дæр нæ цæуы. Раст ныхас иутæн цин хæссы, иннæтæн – маст. Уый æрдзон фæтк у. Мæнæн аргъ кæнынц хуымæтæг, кусæг адæм, тугцъиртæн æмæ сæ фæсдзæуинтæн æз дæн сæ цæстысындз. Коммунистты уæрдонæй демократты уæрдонмæ чи багæпп ласта æмæ ног уæрдонджыны зарæг чи систа, уыдон мæнæй уынынц сæ удхæссæг, æмæ хъуамæ афтæ уа, æз сыгъзæрин нæ дæн, – алчи мæн уарза, уый гæнæн нæй".¹

Нæй уый гæнæн. Махмæ. Хъыгагæн. Цæмæнна, уый дæр тынг хорз зыдта Шамил. Газет "Рæстдзинад"-ы кусæг, поэт Абайты Арбилянæ йæ куы бафарста, ома, Ирыстоны адæмон поэт дæ, Хетæгкаты Къостайы номлы пæдзахадон премийы лауреат, профессор æмæ ма цавæр хорздзинæдтæ ракурис, гæнæн ис, зæгъгæ, уæд, уыцы рæстæджы поэт нæ фæтыхст: "Цавæр хæрзтæм бæллын? Бирæ хæрзтæм. Хæрзтæй фаг æмæ æфсис нæй. Мæн хъæуы стыр курдиат, нæртон хъару, куырыхон зонд. Æз бæллын сæрибармæ!.. Фæлæ ис дыууæ хорзы, сæйрагдæр чи у, ахæмтæ. Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарн. Уыдон бæрзонд ныхæстыл ма нымай. Æз цæрын Ирыстоны, ирон æхсæнады. Уыдон уавæрæй рæзынц мæ уавæр, мæ цард, мæ амонд. Кæс-ма, мæ бæллицты зыны эгоизм дæр. Фæлæ уый

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ / Рæстдзинад, 2007. – 31 май.

æцæг демократтæ хуыдтой "разумный эгоизм". Уый адæймаджы разæнгард кæны хорз хъуыддæгтæм".¹

Фæлæ хæлæджы цæст рахауинаг у. Фидæны стыр поэт цæмæ бæллæд æмæ кæй фæлдыста, уыцы ахадгæ бæрзондаивадон уацмыстæ æввонг цардæй бур физонджытæ цы дзырдхæсджытæ хордтой, уыдон сæ фыццаг хатт журнал «Мах дуг», стæй Шамилы поэतिकон æмбырдгонд «Цæф сæгуыты маст»-ы куы федтой, уæд се 'ртывдæй бирæты цæстытæ фæтар сты. Цы ма акодтаиккой, уый нал зыдтой æмæ сæ цъыфæй сæрстой, цæмæй сæ рухсæй ма куырма кæной, сæ авторыл адæм сæ цæст ма æрæвæрой. Уый ма зонай, сыгъзæрин цъыфы астауæй дæр æрттивы. Уымæн съл худт уæлозæй:

*О сау лæг, афтæ фæнды дæу
Цæмæй дæуыл узæла хур дæр,
Кæннод хуыскæлы аргъ дæр нæу,
Йæ рухс тын – сау калмæй ызмурдæр.*

*Кæнын дæ хæбизджынынл царв, –
Дæуæн бæззон дæн уæд, æфсымæр,
Кæннод зæгъыс: мæ куыстæй арв
Зæххыл æрхауди æмæ ссымæр.²
("О сау лæг, афтæ фæнды дæу...")*

Йæхи та йын куыд, цы хуызы змæстой цъыфимæ, уымæн, мæнмæ гæсгæ, фаг уыдзæнис, Хъодзаты Æхсары уац Коцты Тотырбеджы къухфыст рецензи æмæ Джиоты Хазбийы рецензийы тыххæй «Критикæ æви вульгаризаци»-йæ иу стыр дæнцæг куы æр-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ / Рæстдзинад, 2007. – 31 май.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æвзæрст уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 2015. – 112 ф.

хæссæм цæвиттонæн, уæд уый. Уымæн æмæ дзы зынынц йæ иннæ "критикты цæсгæмттæ" дæр. Æмæ йæм байхъусæм.

Æхсар дзуры: «Рецензент (ома, Тотырбег – Хъ. М.) фыссы: «...Зæгъдыстæм уый, æмæ чиныгуадзæн «Ир» кæй æруагъта егъау рæдыд, Джыккайы-фырты чиныг «Цæф сæгуыты маст» идейон рæдыдгытæ æмæ æвзаджы арвистонæй дзаг кæй у, уый кæй нæ рахатыдта æмæ йæ афтæмæй кæй ныммыхуыр кодта. Фæлæ рауагъдад æмæ авторы тæккæ стырдаер рæдыд уый мидæг ис, æмæ реакционерты, лæгмарты реабилитаци кæнынмæ зианхæссæг хъуыдытæй чиныгкæсджыты барæвдауынмæ кæй бахъавыдысты, уый. Æмæ ма ноджыдæр иу хатт зæгъын: рæдыд идейон æмæ нывæфтыдадон позицитыл лæууы Джыккайы-фырт, рауагъдад та йын æмдзæгъд кæны».

Шамилы поэзиимæ зонгæ чи у æмæ уый фæстæ ацы рæнхъытæ чи бакæса, уымæн йæ сæрыхъуынтæ арц куыннæ сбаддзысты, рецензент авторыл тугтæ кæй мысы, йæ поэзи йын цъыфимæ кæй сызмæста æмæ йыл æбуалгъ хахуыртæ кæй кæны, уымæй!»¹ – зæгъы Æхсар æмæ дарддæр Тотырбеджы уацæй хæссы Хазбийы хъуыды, стæй – Тотырбеджы хатдзæг: «Национ хæрамдзинады идеологи идеалы хуызы æвдыст кæй æрцыд, уый у хъæндзинад. Æмдзæвгæмæ гæсгæ хъуамæ нацийы тырыса суа: «Куы уай æцæгæлон æрвадæн, нæ дæ уæд искаемæн хæстæг. Кæмдæр дыл хорзæхтæ ныккæлæнт, уæддæр дæ адзалы рæстæг уыдзæн сæ фæсдуармæ дæ мæлæт». Стæй Коцы-фырты хатдзæг: «...Фæлæ ма зæгъдзынæн уый, æмæ Джыккайы-фырт критичы, журналы ред-

¹ Х ъ о д з а т ы Æ х с а р. Критика æви вулгаризаци // Мах дуг, 2010. – №12. – 105 – 106 ф.

коллегийы, стæй афтæ чиныгкæсджыты раст тæрхон æрдумæ дæр кæй не 'рдардта æмæ та ногæй уыцы æмдзæвгæ («Дауыт Сосланы хъынцъым» – Хъ. М.), ницы дзы аивта, афтæмæй йæ чиныг «Цæф сæгуыты маст»-ы кæй ныммыхуыр кодта»,¹ – ома, срастгæнæн кæмæн нæй, ахæм идейон рæдыдимæ.

«Мæнмæ гæсгæ, Шамил тынг раст бакодта, критичы (журналы редколлеги æмæ чиныгкæсджыты номæй бынтон дзæгъæлы дзурцæн рецензент) тæрхон (фæндон у æви тæрхон) æрдумæ дæр кæй не 'рдардта, уымæй»,² – зæгъы Ахсар.

Мæнмæ гæсгæ дæр тынг раст бакодта. Стæй уыцы хъуыды тынгбирæ чиныгкæсджыты хъуыды кæй у, ууыл дæр нæ дызæрдгæ кæнын. Уæдæй фæстæмæ-иу авторæн фадат куы фæцис, уæд-иу ацы æмдзæвгæ йæ чиныгуытæм ног æмæ ногæй кæй бахаста, уымæй дæр тынг раст кодта. Адæмæн æмбæлы фидарæй зонын – йæхи адæмæн фыййау цауын йæ сæрмæ чи нæ хæссы, афтæмæй ис-кæмæн къæбæрты тыххæй, уадз, стыр уарзты тыххæй дæр, чи лæггад кæны, уый мæлæт, абон уа æви сом, уæддæр кæйдæр фæсдуар æгадæй æрцауы. Йæ зæрдæйы судзгæ æмæ дудгæ цæссыгтæй, кæд ын тæригъæд кæнæм, уæддæр йæ царды фæстаг уысм уымæн хуыдуг кæны Сослан: «Мæ уарзт, мæ худинаг, мæ кард!», «Æз дæн паддзах æмæ цагъар...», «...рохуаты мæрдадзы Кæндзæн мæрдон фынай мæ ном».

Номхæссæн æфсадхон тынг хорз базыдта, кады тырысайыл хæцгæйæ, цы стыр циндзинад æнкъардта, уый йын йæ царды кæрон хæрам æмæ зындон цæй тыххæй

¹ Хъ о д з а т ы А х с а р. Критика æви вулгаризаци // Мах дуг, 2010. – №12. – 106 – 107 ф.

² У ы й д æ р у ы м.

фестад. Уый æрдзон æнæивгæ рæстдзинад у. Бербанк Лютер уымæн дзырдта: «Нет других истин, кроме тех, которые мы находим в природе».¹ Уыцы æрдзон рæстдзинадæй Ирыстон кæддæр нымайдзæнис йæ цоты – ууыл у Давид Сосланы катый: «æмæ куы мыса» – «Йæ фыртты Иры зæхх, – мæнæн Сæ куывды никуы уыздæн бадæн». Цæмæннæ, уый тыххæй баризынц адæймаджы уæнгтæ: «Куы уай æцагæлон æрвадæн, Нæ дæ уæд искаеман хæстæг», «Уыздæн сæ фæсдуармæ дæ мæлает». «Зонд – дунейы дарæг хæзна»,² – зæгъы адæмон æмбисонд. Æмæ историон рæстдзинадимæ зонды тых кæй уынæм уацмысы, уый уæлдай тынгдæр рæвдауы чиныгкæсæджы зæрдæ æмæ хъуыды. Фæлæ, аивад цы у, уый чи нæ фембары, уый знагæй фыддæр у.

«Дауыт Сосланы хъынцъым»-ы хуызæн аивадон уацмысы тыххæй искай æфхæргæ нæ, йæ кой зонгæ-зонын ма скæнын дæр тугтæригъæд у. Æмæ Шамилы чи цъиусæр хицаутты цæстмæ фаудта, чи – зонгæ-зонын хæлæджы охыл, чи, аивад йæ фæсон-æрхæджы дæр кæй нæ уыдис, уый тыххæй. Ирон æмбисонд хуымæтæджы нæ зæгъы: «Фидиссаг фидисмæ раздæр у».³ Бæргæ худинаг у æрмæст йæ зæгъын дæр, фæлæ мах «критиктæ» фылдæр нæ ныхмæлæуджыты ныццагъдыны тыххæй свæййæм. Ахæм «критикæн» та хуыцауыхай никуы уыд æмæ никуы уыздæнис, йæ ныхыл ын дзуарæвæрд куы ныккæнай, уæддæр. Дзуцаты Хадзы-Мурат дзырдта: «Критика хъуамæ конкретон æрмæгмæ гæсгæ пайда кæна алы ахорæнтæй дæр, хъуамæ ма уа

¹ Лютер Бербанк. Жатва жизни. – М., 1955. – 164 ф.

² Ирон æмбисондтæ. – Дзауджыхъæу, 1976. – 165 ф.

³ Уый дæр уым, 13 ф.

былдауен, цæстмæхъус, вульгарон кæнæ либералон».¹ Æмæ раст уыд. Критика хъуамæ йæхæдæг макæмæн фæуа критикæ кæнинаг. Æмæ афтæ рауад – Шамилы критиктæ сæ цъыф бар-æнæбары калдтой сæхиуыл. Фæлæ Джыккайы-фыртæн дæр сæ цъыф-калæнтæй аккаг кæй уыдысты, уый цас дызæрдыггаг у, уæлдайдæр æй йæхæдæг уымы бæстæм æргомæй дзуры, уæлæуыл æй йæ хурты хур иунæгæй кæй ныууагъта, уый тыххæй:

*Нæ зæххыл нал ис фарн æмæ æфсарм,
Кæрæфнизæй пехуымпар дæр фæхъæстæ,
Хæрынц æд мæр лæгбирæгътæ нæ бæстæ,
Æд хъуы-æд хъис ын бастыгътой йæ царм.*

*Æруагъта мыл æфсæн уæйыг йæ арм,
Цæрдудæй мæн мæрдон зæхмæ нылвæста...
Мæ хурты хур! – куыд ма цæрын дæ фæстæ,
Дæ тар бæстæй мæ нал тавы дæ хъарм.*

*Фæсайдта мах нæ цин æмæ нæ фын,
Ныры залымты нал басæтдзæн рын дæр,
Нывонд уæрыккау карды бын тæлфын.*

*Кæны сæ зыд мæ хъæрзынæй цырындæр.
Цы кæнон, цæй! – нæ фæразын мæлын,
Фæлæ дзы нæу мæуды бон цæрын дæр.²
("Нæ зæххыл нал ис фарн æмæ æфсарм...")*

Поэт царды хъуыддæгтæ афтæ нымайы: нæ зæххы фарн куыд сæфы, йæ хурты хуры хъарм æй йæ тар бæстæй куынæ уал тавы, йæ удхорты зыд йæ хъæрзынæй куыд кæны

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Бæрндзинад. – Цхинвал, 1976. – 126 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æвзæрст уацмыстæ. – Дзæуджы-хъæу, 2015. – 113 ф.

цырындæр... æмæ йын йæ нывæфтыд ны-
хасыл ма æууæндæм, уый нæу нæ бон.

Ходы Камал загъта: «О стихах и поэмах
Шамиля Джикаева в Осетии говорят много и
по-разному. И это, на мой взгляд, одно из
свидительств самобытности поэтического
дарования автора».¹ Æмæ, æцæгдæр, йæ
хъуыдыйæн фыссæджы сфæлдыстад æвди-
сæн у йæхæдæг.

Уæддæр ахæм æнæуаг æфхæрдтытæ,
цыфыкалæнтæ, дам-думтæ хъуыдыгæнæг
адæмы, фæндыд сæ æви нæ, æппæрстой
тасы. Плиты Грис фæстæдæр фыста Гафез-
мæ: «Тæрсын, æртынæм азты фæуды нæм
хистæр фæлтæр хицæн культы азарæй куыд
фесæфтысты, уæд нæм цы афтид уавæр
сæвзæрд, ахæм та куы фæзына ногæй».²
Фæлæ, табу – Хуыцауæн, уыцы дуг фæцис.
Цъыфкалджытæ йæ раздæхыны тыххæй кæд
цырæгътæ сыгътой, уæддæр сæ Уæллаг, йæ
номимæ кæй нæ дзырдæуы, уый хъуыды
дæр не 'ркодта æмæ сæ кæрдтæ нæ
хуыздæрты массон æгъдауæй цæгъдынмæ,
ног туджы зæйтæ та ныл рауадзынмæ фæ-
уæгъды сты.

"Дауыт Сосланы хъынцъым" фыст у
Шамилы уарзондæр сюжеттæй иуыл –
монолджы хуызы æмæ Сослан Дауыты
хъынцъымы æргом кæны йæхи зæрдæйы
риссæгтæ дæр йæ адæмæй, йæ уæзæгæй
хауæккаг адæймаджы хъысмæты. Сослан
Цæразон нæ фыдбонны сыхæгтæн цы
лæггæдтæ фæкодта, йæ удæгасæй сыл рыг
абадын куыд никуы бауагъта, уыдæттæ
Ирыстонæн куы фæуыдаид, уæд йæ кады

¹ Х о д ы К а м а л. Не дает нам покоя // Авторты коллек-
т и в. КАМАЛ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 46 ф.

² П л и т ы Г р и с. Фыстæджытæ. – Дзæуджыхъæу, 2013. –
36 ф.

ном никуы банымæг уыдаид фыдæй-фырт-мæ. Уыдонау ын мах йæ кад æмæ йæ номыл дур никуы фæлдахиккам. Ирон базыхъцонг лæппуты сæ сæрыл удуæлдай тохты кæй цæгъдын кодта, уый та нæ тардта мыггаг-сæфтмæ. Иры уæзгуытæ ихсыдысты, тых-гæнаг тых кæмæн нæ ардта, ахæм гуыппырсар хъæбатыртæй. Æппæт уыдæттæ та арæзта, йæ уды хин кæй нæ уыдис, тых сæйрагыл кæй нымадта, уый аххосæй. Æмæ ма кæд: «Æз ныр мæ хъысмæтыл куыдтон», – зæгъы. Хъысмæт æгъатыр у. Истории цалх фæстæмæ нæ зилы. Фæцудын чи никуы базоны, уыдон дæр йæ быны ныссæнды.

Йæ "критикты"-иу Шамил йæ рæстаг ныхасæй йæхæдæг дæр бацардыдта йæхиуыл. Мамсыраты Дæбе æмæ Дзанайты Сергейы фарсхæцджытæ сæ рæстæджы ирон литературæйы ахъаззаг тыхыл нымад уыдысты, афтæмæй сæм ныккомкоммæ Шамил: "...подобное стихотворство, оторванное от жизни и традиций, не находило себе читателя и не оставило сколько-нибудь значительного следа в истории осетинской литературы".¹ Æмæ дзы сæ маст истой "Цæф сæгуыты маст" политикон æгъдауæй дæлдзыныг кæнгæйæ, ома, йæ "Дауыт Сослан"-æй нæ знаг кæны нæ иузæрдыг сыхæгтимæ (ирон адæмæн сæ ивгъуыд æнусы 20-æм азы геноцид "ферох", XX-æм æнусы кæрон æмæ XXI-æм æнусы райдайæны ссæдзæзон геноцид та, кæй кой нæм ис, уыдон æййафгæ не ркодтой, кæд æй нырыккæттæй бирæтау, уыдон дæр нæ бамбæрстаиккой, уæддæр), фыдбоны сыхæгтæ нын кæй сты цæргæцæрæнбонты, афтæмæй сæ нæхæдæг кæй æртеутеу кодтам нæхи фыдæнæн: "Мах чи

¹ Д ж и к а е в Ш. Ф. Фольклор и осетинская советская поэзия 1917 – 1941 гг. – Владикавказ, 1972. – 15 ф.

стæм æмæ кæцæй стæм, уый абон дæр бæлвырдгонд нæу, уымæн æмæ нын зæххы цъарыл нæдæр хæстæг ис, нæдæр хицон, нæдæр æрвад. Нæ дунейы фарн нæ кæдæм кæны, уымæн нæхæдæг дæр ницы зонæм. Æцæг, куыд зæгъынц, афтæмæй, дам, цардыстæм цæугæдæттæ Тигр æмæ Ефраты былгæрæтты, фæлæ нæ уым дæр нæ уарзтой æмæ нæ цæрын нæ уагътой нæ сыхæгтæ, сæ удхæссæг нæ федтой. Кæдæм ма фæцыдаиккам, уымæн нæ сæрæн ницы уал зыдтам. Гъе, афтæ нæ бонтæ æрвыстам иунæгæй, цыма хуыцауæй нырма уæд æрхаудтам, уый хуызæн... Æцæг, кæй цуры цардыстæм, уыдон нæ нæ зæххытæй ратардтой, ницы уал нын ныууагътой. Алантæ (ирæтты рагфыдæлтæ – Хъ. М.) нын фæтæригъæд кодтой æмæ нæ Сау денджыз æмæ стæй Колхидæйы дæлвæзты æрцæрын кодтой, радтой нын зæхх, барæвдыдтой нæ, амыдтой нын хæстон хъуыддаг, ахуыр нæ кодтой сæ культурайыл, сæ гъдæуттыл, хъахъхъæдтой нæ æддагон знæгтæй,¹ – уый нæ абон дæр нæма уырны, нæ бонæй нæ уа. Шамилæн та 20-æм азты геноцид йæ фыдæлты мысинæгтæй æппынæдзух змæлыд йæ зæрдæфысты; нæ истори, дам нын зыгъуыммæ кæны... Æфхæринаг нын исчи фæзына, æндæра йæ цæй тыххæй фауæм, уый алыхатт дæр рауардзыстæм.

Поэты æмбырдгонды чиныгкæсæджы цæстæнгас иууыл тынгдæр йæхимæ чи здахы, уыцы æмдзæвгæтæй у «Сæрдыгон изæр Цъайы комы». Автор романтикон æвзагæй дзурын ахуыр куыд уыд, афтæ ныв кæны нæ фенддаджы æрдз алæмæтон ахорæнтæй, куыд «Æмбæрзы хуссайраг æхсæв Фæлмæн йæ сау зæлдагæй хæхтæ, Тызмæгæй артуа-

¹ Кикодзе Геронти. Сакартвело, 1917. – № 4.

дзæг æврагъты Ныгъуылынц къæдзæхтæ дæрддзæф...» Фæлæ æрдзы ныв æрдзы ныв-æй нæ баззайы. Сцæрдуд æй кæны поэт. Æцæг, уды уыцы уæлмонцтыл æфтауæг ныв фыдæлтæй фæстæмæ ахуыр цауыл нæу, ахæм æнæуаг хъуыддагæй: «Кæм фесты цъитидон фынчытæ, Æрыгон бурдзалыг чызджытæ Бæгънæгæй лæппутимæ уым Цъæх нæууыл, Рекомы бын, бадынц».

Искуы дæр нæ, фæлæ бæгънæгæй лæппутимæ бадынц «Ирыстоны иууыл кадджындæр æмæ стырдæр»¹ зæд Рекомы бын. «В. Б. Пфафф та Рекомы кувæндон нымадта, æгас Ирыстоны Уастырджийæн кæм кувынц, уыцы сыгъдæг æмæ табуйаг бынатыл».² Æмæ ахæм æвæджиаг ран³ æнæуагæй хи æвдисын Шамилы хуызæн поэты уд куыннаæ хъуамæ нырризын кодтаид, куыннаæ йын хъуамæ фестадаид масты хос:

*Кæм фесты цъитидон фынчытæ,
Æрыгон бурдзалыг чызджытæ
Бæгънæгæй лæппутимæ уым
Цъæх нæууыл, Рекомы бын, бадынц.
Æз рындзыл цунæггæй лæууын –
Кæддæр ам асасти мæ уадындз,
Йæ зæлтæ сагъæсты хуызæн
Тæхынц фыдæлтыккон бæлæстæй
Æмæ дзæнæты цъиутау мæн
Фæсайынц талынгмæ сæ фæстæ...
Цæуын æвæсмонæй... Ныссау
Цъæйы дон... Къахвæндæгтæ сæфынц...
Кæуынц мæ бæллицтæ... Бæхтау
Мæ удыл джазы мыртæ кафынц...*

¹ Цы бы р ты Л ю д в и г. Ирон адæмон бæрагбонтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 136 ф.

² У ы й д æ р у ы м, 138 ф.

³ П ф а ф ф. Этнологические исследования об осетинах. ССК 11. – Тифлис, 1872. – 120 ф.

Анæуаг, къæйных ми адæймаджы маст, фæсмоны фæндагыл кæнынц. Агъдау æмæ æфсарм кæм нæ уой, уым фидæн развæлгъау кæны. Аæвæджиаг бынаты æвæджиаг митæ кæнын æмбæлы. Цыбырты Людвиг загъы: «Адæмы монон (духовон) царды ахсджиаг бынат ахсынц, сæ национ сæрмагонд æууæлтæ сын чи æвдисы, культураейы ахæм миниджытæ».¹ Адæймаджы уды национ культураейы хуызтæ сæ кæрæдзи ивгæ куынаæ тæлфой, уæд йæ цард иу сау суарийы аккаг нæу.

Шамил йæхæдæг худт, чи нæм ныуырдыг вæййынц: «Гаджидау, сидт æмæ рæгъæй цы хъауджыдæр ис, уый нал зонут»,² – чи фæзаманæ кæнынц, уыдоныл. Фæлæ цыфæнды «бурдзалыг чызджытæ»-н дæр нæй кæйдæр æвæджиаг бынатты цахæм-фæнды рæсугъд буар дæр быдйттæй æвдисæн. Анæфсарм мийыл фæуæлахиз уæвæн ис æрмæстдæр рухс æмæ рæстдзинады фæрцы. Уымæй йæ фæхъæуы ивын. Ууыл у лирикон хъайтары сагъæс, уый тыххæй агайы чиныгкæсæджы зæрдæ:

*Фæстаг зæрæхсиды тæмæн
Æрмынæг æртыты фæздæгыл.
Биссæст, æртæхмондаг кæрдæгыл
Тæдзы бæлоны тугау сæн
Рæсугъд æвзонг чызджы сырх былтæй.
Йæ къухы дидинæг – тымбылтæй,
Хæххон сырх дидинæг, дзæбæх
Уый рæзыд дурты 'хсæн сыгъдæггæй,
Уый арвы цæстытæй æртæх
Нызта сæумæцъæхæй...*

¹ Цыбырты Людвиг. Ирон адæмон бæрæгбонтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 3 ф.

² Джыккайты Шамил. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджыхъæу, 2007. – 281 ф.

Афтæмæй цъæл дидинаджы хуызы сим-
воликон хуызы фенæм, уыцы бæгънаегæй
Рекомы бын чи бадынц æмæ мыдул кæр-
дæгыл, бæлоны тугау, сæн кæй сырх былтæй
тæдзы, уыдонмæ цы 'нхъæлмæ кæсынц, уы-
дæттæ. Фæлæ сæйраг у, рухс фидæны тых-
хæй поэты ныфс кæй нæ мæлы, уый:

Сындæггай

*Фæцæуын талынгмæ... Уæд дард
Фæзынди урс фæлмæй ыстгъалы,
Уый худы, ирд тæмæнтæ калы,
Æндзары тар æхсæвыл арт...
Цыма Цгæйы доны фынчътæй
Дæ хуызы раленк кæны зæд,
Йæ уæздан сатæг-сау цæстытæй
Фæлмæн рухс ивылы... Æппæт –
Цы уыд мæ алыварс – фыдфынтæ –
Æндæргæу ивайыңц йæ тынты...
Сыгъдæг, æнæазым фæлгонц!
Мæ аргъуан срухс кæны йæ тавиц,
Æмæ та мæн кæддæрау тавыңц
Рæсугъддинад æмæ уæлмонц...¹*

Алкæмæн йæ лауыз – йæ мæрдтæн.
Хъуамæ нæ ма рох кæна: кæмæдæр
рæстæгæрвитын махмæ мæлæт кæй у.
Тедеты Георги æрхуымæй уымæн загъта:
«Удивительно ли после этого, что сегодня
нам с тоской и тревогой приходится смот-
реть на наследников нации, мало усвоивших
из богатств национального духа и «на лу-
жайке возле Рекома сидящих с голыми ры-
жекудрыми девицами», не чувствуя разни-
цы между святилищем и туристической досто-
примечательностью («Летний вечер в
Цейгоме»), между отдыхом после созида-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзауджы-
хъæу, 1969. – 31 – 32 ф.

тельного труда и пустым времяпрепровождением, между чужой культурой и ее истинными достижениями».¹

Фæлæ цард æрмæст уыдонæй нæу. Йæ мардæрцыд – удæн тыхмийæ раст фæндагыл лæууæн куынае уа. Елбыздыхъо дзырдта: «Тысячи наших братьев копошатся в грязи, создают богатства и роскошь для других, в то время как сами гибнут, зараженные ядом разврата и невежества».² Барвæндæй хи цъыфы æвæрын – мæлæтæй фыддæр.

Лирикон хъайтар йæ сæнтты здæхы йæ рагбонтæм: «Цыма Цъæйы доңы фынчытæй Дæ хуызы раленк кæны зæд, Йæ уæздан сатæгсау цæстытæй Фæлмæн рухс ивылы...» Æмæ уый фæрцы фенæм, æнæгъдау мийыл куыд уæлахиз кæны сыгъдæг, уæздан хъуыддаг. Цард уымæй куыд рæсугъд кæны, уый та нын равдыста поэт зæрдæмæдзæугæ, романтикон рæсугъд поэзийæ. Уымæн зæгъы Гуæздæрты Азæ: «Поэзия Шамиля Джикаева – яркое явление в осетинской литературе».³ Уымæн æм нæ лæууы зæрдæ. Йæхи-мæ нæ уымæн скъæфы. Йæ поэтикæйæ нæ æфтауы рухс сæнттыл. Сыгъдæг нын кæны нæ уд. Æмæ йыл «Цæф сæгуыты маст»-ы тыххæй уыцы хæлæггæнджытæ бирæ цъыф фæкалдтой, уæддæр ын сæ бон ницы бацц, фæбæрзонддæр æй кодтой, æндæр. "Цæф сæгуыты маст" ирон поэзийы уыд, Шамилан йæхиу, ног фæзынгæ стъалыйы хуызæн.

¹ Те деев Георгий. Размышления при свете «ночных костров» / Северная Осетия, 1992. – 22 сентябрь.

² Брыттыаты Елбыздыхъо. Уацмыстæ 2 т. Т. 2. – Дзауджыхъæу, 1982. – 112 ф.

³ Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 55 ф.

Цыппæрæм сæр

ЦАРД ПОЭЗИЙЫ АХОРÆНТÆЙ ФÆЛЫНДЗЫН

Поэзийы лирикаейы тыххæй Джыккайты Шамилы хъуыды, æцæг поэт æмæ литературæиртасæг кæй уыдис, уый охыл дзырдта бæлвырд æмæ æргомай: "Поэзийы хуызтæй зындæр у лирика. Лирикон уацмыс къаннаг кæй у, уымæ гæсгæ домæ бæстон æмæ лыстæг куыст, уый хъуамæ уа зырнай-зылд. Лирикон поэт кусы зæрингуырдау"¹ – бæлвырд кодта Шамил. Æмæ нæ хызтис йæ домæны сæрты, кæддæриддæр æй æххæст кодта, Хуыцауæй йын лæвæрд чи уыдис, уыцы курдиаты фæрцы.

Æмæ цæуылфæнды ма фыстаид – Ирыс-тоны æрдхæрæны æрдзыл, нæ фыдæлтæ аланты удуæлдай хæтæнтыл, нæ царды мæнгард хъуыддæгтыл, лæгæвзарæн, стыр тугкалæн тохтыл æви æгæрон уарзты кæлæнтыл – никуы сын хæлæг кодта йæ зæрингуырдон дæсныиад.

*Кæддæр-цу Сау хохы хъæбысы
Уæлыгæс хъæлдзæгæй цыдтæн...
Ныр уыцы хъæлдзæг бонтæ мысын,
Æмæ та уалдзæг ралæууы мæнæн.*

¹ Джыккайты Шамил. Лирикон поэзийы поэтика // Джыккайты Шамил, Гуæздæрты Азæ, Джыккайты Зæринæ. Ирон дзырдаивад. – Дзауджыхъæу, 2005. – 34 ф.

*Кæддæр-иу Чъырададжы чыссыл
Куыд уарзтон суадоны тæмæн!..
Ныр мæм йæ сыгъдæг зарæг хъуысы,
Æмæ та уалдзæг ралæууы мæнæн.*

*Кæддæр-иу милдалынг изæрты
Æрттиваг хъæндилтыл зылдтæн..
Æрлæууыныц уыцы нывтæ зæрдыл,
Æмæ та уалдзæг ралæууы мæнæн.*

Æмæ йын уыцы мысинæгтæй уалдзæг кæй ралæууы, уым цыма уадиссагæй ницы уайд, уыцы хъуыддаг ууыл куы зайд, æндæр куы никуыдæм хизид, уæд. Фæлæ, поэтыл йæ мысинæгтæй уалдзæг цæмæй ралæууы, уыдон чыныгкæсæджы нæ уадзынц удæнцой, махæн дæр мысын кæнынц не 'взонджы бонтæ, ралæууын ныл сæ кæнынц ногæй æмæ уацмысы хорздзинад уым ис, уымæй æмбулы:

*Кæддæр кæйдæр чызджы æнкъардæй
Æз фæдтон дидинджыты 'хсæн..
Ныр мысын уыцы амонд дардæй,
Æмæ та уалдзæг ралæууы мæнæн.*

*Кæддæр рæсугъд хъоппæг кæм хъазыд,
Уым мит æрæвæрдта хъæпæн,
Фæлæ йæ хуыз мæ уды баззад,
Æмæ та уалдзæг ралæууы мæнæн.¹
("Рухс мысинæгтæ")*

Алы аивады кусæгæн дæр, йæхæдæг æй куына хата, уæддæр вæййы иу сæйраг нысан æмæ цæуылфæнды дзурæд, уæддæр æй йæ фæндаг кæны уырдæм. Афтæ уыд Шамил дæр. Рухс фидæн уыдта тохы. Æмæ

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртыгæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 46 ф.

йæ не 'мбæхста: "Говорят у нас трудно найти двух единомышленников, но если рядом все от мала до велика – одна душа и одна голова, значит, и нам прямой вызов собраться в один кулак. Наши предки это всегда умели делать".¹ Уымæ нæм сидт поэт махмæ дæр, нæ фæстагæттæм дæр, кæд нæ рагæй хъуыдис уыцы фæндагыл цæуын, мах та абон дæр къуырмайы æфсон кæнæм, цыма нæ хуыздæры фæдис нæ хъусæм, уæддæр. Нæ нæм фехъуыст, Джыккайы-фырты размæ нæм цы сæрхъуызойтæ уыдис, уыдонæй; нæ нæм хъуыст Шамилæй; абон дæр æрхуымæй лæууæм... Цалынмæ та нæ фыдбылыз, – Хуыцау бахизæд, – ногæй не 'рсура, уæдмæ.

Фæлæ нæ поэты уацмыстæ æмтгæй уыцы зæрдæуаг иста бæрзонд. Æмæ фыссæджы поэтикон уæлахизтæм хауы йæ радон чиныг «Амыраны зæрдæ». Шамил, йæ фыццаг чингуытау, ам дæр Ирыстонмæ йæ уарзт равдыста цæстуынгæйæ, алыварсонæй.

Æмæ йæхи ма ауадзыны тыххæй, æппынæдзух размæ цæуын, нæ дзыллæмæ уæлахизтæм сидын, йæхицæн кæддæриддæр ныфс æварыны æфсон фидар зæрдæйæ дзырдта:

*Кæй ыскаст хур сыгъдæг арвыл æвзонгæй,
Кæй ысты хæхтæ ирд æмæ сæууон,
Кæй сыстадтæн сæумæцъæхæй æрвонгæй,
Кæй уынын ног сыгъзæрин рухсы бон,
Кæй нæма сты мæ хъуыдытæ фыдæхыл,
Кæй мæм нæ кæсы искæй уарзын зын, –
Цæрын æмбæлы уый тыххæй нæ зæххыл,
Æмæ дзы æз æппæтæн дæр быхсын.²*

¹ Та у т и е в а Т. О чем болит сердце поэта Шамиля Джикаева / Северная Осетия, 2005. – 20 май.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджыхъæу, 1973. – 9 ф.

Быхста йæ, хатыр æй йæхицæн дæр нæ кодта. Уый дæр Елбыздыхойы хъуыдыйыл лоддæ уыдис: "Надо обозреть упавшую духом молодежь. Надо окрылить ее – пусть даже миражем; но окрылить – это важно".¹

Не 'ппæт дæр зонæм адæмон сфæлды-тадæй, адæймагад куы равзæрд, уæд цардис къуырма æмæ къуыттыйæ, зынг ын кæй нæ уыдис, уымæ гæсгæ – æрвонты цæст сын æй нæ уарзта. Развæлгъау зыдтой, адæймагмæ зынг куы бафта, уæд сгалиу уыдзæнис, æвзиддзæн дзы уæлæрвтæм. Фæлæ Амыран семæ не сразы. Адæмæн уæлæрвтыл бадджытæй зынг кæй раскъæфта, уый тыххæй баст æрцыдис хохы цъассы, талынг лæгæты æфсæн рæхыстæй айнагмæ. Бæстыхицау ын хæйрæг Дуртулаимæ æнцой нæ дæттынц, йæ зæрдæ йын, тугкалгæйæ, хæрын кæнынц уарийæн. Фæлæ нæ сæтты. Кочысаты Мухарбеджы сидт уымæ дæр хауы: "Нæ райсдзынæн хæдбарæй цагъай-раджы къæлæт, – Хуыздæр æгады цардæй – сæрибарыл мæлæт!"²

Уый ссис нæ ирон адæмы символ фидæны рухсмæ цæугæйæ. Нæ сæрыстыр Брытъиаты Елбыздыхъо йыл ныффыста, æмбал кæмæн нæй æмæ тагъд æмсæр кæмæн нæ разындзæнис, ирон адæмимæ нæ бонзонгæ царды æнусты æмдзу чи кæндзæнис, ахæм трагеди «Амыран».³

¹ Брытъиаты Елбыздыхъо. Уацмыстæ 2 т. Т. 2. – Дзауджыхъæу, 1982. – 127 ф.

² Кочысаты Мухарбег. Уацмыстæ. – Дзауджыхъæу, 1977. – 77 ф.

³ Брытъиаты Елбыздыхъо. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1981. – 211 – 151 ф. Уыцы рауагъд ахадæн, зæрдæбынæй фыст разныхас «Стыр райдайæн»-имæ мыхуыры рауауагъта Шамил.

Шамилы бафæндыд, Амыраны зынг зæрдæ куыд сæвзæрд, йæхи адæмæн цæмæн снывонд кодта, уый поэтикон фæлгонцты руаджы нæ ирон поэзийы равдисын. Нымад аив дзырдтæй йæ адæмæн фенын кæнын, цæмæй нæм, цы стыр хъуыддаг нын сарæзта, уый нæм бахъара тынгдæр, алчи дæр нæ йæ ныффысса йæ зæрдæйы:

*Кæмдæр цæргæс лæджы зæрдæ æхсыны,
Цыма цæгъды джебогъ фындзæй æхсон...
Ис хохы сæр – нæ дæлвæзтæм нæ зыны,
Нæ йæм æфты йæ хъуыддагтæй зæххон.*

*Уый адæмæн хуыцауы зынг æрхаста
Æмæ фыдбоны сау рындзмæ ысхызт,
Йæ хъæдгæмттыл хæссынц нæ хъыгты азтæ,
Фæлæ нæ дугмæ нал хъуысы сæ рыст.*

Æмдзæвгæ цæуы уыцы иу, эпикон хуызы æмæ, мах куыд фæнды, афтæ нæ агайы зæрдæ. Цы кæсæм, уыдон рагæй хъусæм. Ногæй нын сæ цыма ницы ис. Фæлæ поэт æнæн-хъæлæджы, Нигер: "Ныхасы æрмæг хъуамæ дæсны амад уа",¹ – кæмæй зæгъы, ахизы уыцы лирикæмæ. Æмæ æрмæст йæ хъæлæс нæ баризы, фæлæ базмæлы æмдзæвгæ, кæд цы æнæмæлгæ сырх хуызы кой кæны, уый нын фыдбоны демократтæ не 'рмттæй стыдтой, чи нæ йыл хæцы, уыцы цъымарамæ йæ фехстой, уæддæр.

*Фæзынд сауæхсид денджызгæрон дардæй,
Цыдысты йæм ысгуыхт æмæ æвзыгъд.
Уæд чидæр цу тын рарæдыфта артæй,
Æмæ зæххыл Сырх тырыса ыссыгъд.*

¹ Н и г е р. Уацм. æххæст æмб 3 т. Т. 3. - Дзауджыхъæу, 1968. - 19 ф.

*Уый тохæй тохмæ ахастой фæлтæртæ.
Нæ сæрмæ уымæн не сивдзæн йæ хуыз.
Сырх фæйлауæн – Амыраны зынг зæрдæ,
Ды удæн рухсмæ базыртæ дæттис.¹
("Амыраны зæрдæ")*

Поэт фæлгонц сарæзта, фæлæ æмдзæвгæ йæ номы æмбæрц нæ байрæзт, хъыгагæн. Уый хыгъд чиниджы сæрæн басгуыхт. Стæй дзы, чиныгкæсæг йæ цæст кæмæй барæв-дауа, йæ зæрдæ йын чи барухс кæна, ахæм уацмыстæ дзы ис æнæдызæрдыгæй. Сæ иу – «Фыдыбæстæ».

Поэт фыццагау æнувыд у нæ Райгуырæн бæстæйыл. Æгæрыстæмæй йæ чи нæ уыр-ныдта, уыцы Хуыцауæй дæр æй куырда Мамсыраты Темырболатау: "Хуыцауæй дæ курдзыстæм, цалынмæ уа нæ хъæстæ".

Æмæ уыцы хъуыддагæн ис бындур. Йæ Фыдыбæстæйы фæрцы йæ уырнынц æппæт хæрзтæ дæр. Фыдыбæстæ йын сагъæсы фаг дæр уыд æмæ амонды фаг дæр. Кæддæр-иддæр дзы уыдис ныфсджын æмæ сæрыс-тыр. Æмæ уыцы арфæйаг хъуыддаг чиныг-кæсджыты разæй, дзырд дæр ыл нæй, уыд-той хистæр кары фысджытæ: "Иу дзырд сæдæ дзырды ахсы".²

«Джыккайты Самилæй уæлдай кæстæр-тæй ничи уадиссаг исты аразы, сæхиуыл дæр раппæлинаг куыст нæ кæнынц, се стихты культура примитивы бæрзæндæй уæлдæр нæ кæны»,³ – уыдис Плиты Грисы хъуыды. Стæй æрмæст уый хъуыды нæ уыд. Уæды фысджытæй ахæм хъуыды бирæтæм уыд.

¹ Джыккайты Самил. Амраны зæрдæ. – Дзауджыхъæу, 1973. – 7 – 8 ф.

² Гæдиаты Секъа. Азау. – Дзауджыхъæу, 1981. – 425 ф.

³ Плиты Грис. Фыстæджытæ. – Дзауджыхъæу, 2013. – 36 ф.

Хистæр, куырыхон лæджы уайдзæфы ныхас иуæй æмбæрст у, йæхиу, Шамил дæр классикон формæйыл фидар хæст кæй уыдис, йе сфæлдыстад æнæхъæнæй ууыл кæй быдта, сæрибар поэтикон фомæмæ йæ хъус кæй нæ дардта, æгæрыстæмæй дзы йæхи кæй хызта, уымæй. Комкоммæ загъта: «Цæйдæр верлибрыл бафтыдысты, фидæн кæмæн нæй, æмæ ирон чиныгкæсджытæ кæй никуы райсдзысты, ууыл, æмæ дзы азæй-азмæ кæритæ кæнынц, фыссынц дзы æзфылдæраей, ног фæзындыл æй нымайынц поэзийы, йæ фæзындыл ныр сæдæгай азтæ кæй рацыдис, ууыл хъуыды дæр нæ кæнынц, афтæмæй. Уæд ма цы уа уымæй бæллæх-дæр!»¹

Иннæмæй та, уыцы рæстæджы Шамилæн поэзийы тынг хорз æнтыстытæ уыдис «Цæф сæгуыты маст»-æй райдайгæйæ æмæ йыл Грис куыннаæ хъуамæ æрæвæрдтаид йæ цæст. Цы мæстытæ йын кодтой, уыдон дæр тынг хорз уыдта, æмæ сæ æнкъардта йæхи рисæй. Сæрыстыр уыдис, æнæрцæф æвзонг поэт йе 'нæбары, цурон æфхæрджыты цыма хъуыды дæр нæ кæны, йæхи афтæ кæй дардта, уымæй. Йе 'взонджы бонты хъыцъы-дæттæ дзы рох нæма уыдысты.

Æмæ дзы куыннаæ хъуамæ уыдаид сæрыстыр, кæд Шамил дæр Грисæн йæхийау Ирыстоныл цæрддзу кодта, лæвæрдта йын йæ уд рæдауæй, Гафезау æм мады номæй дзырдта, уæд.² Фыдыбæстæйы тыххæй йæ ныфс никуы саст, бæрзонд ыл хæцыд, уымæн дзы уыдысты сæрыстыр нæ кады хистæртæ. Куыннаæ дзы уыдаиккой разы, рæзинæгтæн æй сæ уды аивæй чи æвæрдта:

¹ П л и т ы Г р и с. Фыстæджытæ. – Дзауджыхъæу, 2013. – 36 ф.

² Г а ф е з. Адджын у цард. – Сталинир, 1948. – 115 ф.

*Мæ мады хай, дæ сонт лæппу фæндагыл
Вæййы дæ рард фæндагагагæй сæрыстыр,
Æууæндын æз дæ бæллицты хъуыддагыл
Æмæ хъæцын дæ уæззау хъыг, дæ рыстыл.*

*Мæ тыхсты дæр æнхгæлцау зæрдæ хаты:
Фæрнджын дæ ды – нæ дын тæрсын мæгуырæй, –
Дæ уæрагыл дæ урс риуы æхсырæй
Хæсдзынæ ды Черментæ 'мæ Къостаты.¹
(«Фыдыбæстæ»)*

Æмæ поэты сфæлдыстадæй нæ бон цас æмæ цас бауыдзæнис ахæм цæвиттонтæ хæссын! Уымæй дæр йе сфæлдстады зын арæн не сты – фæкæс æмæ дæм Фыдыбæстæйы уарзт кæцæй нæ бахуддзæнис йæ мидбылты, кæцæй дын нæ барæвдаудзæн дæ зæрдæ.

*Хъæздыг дæн æз, æвидигæ – мæ бынтæ,
Сæ фарн мын радтой нартæ æмæ чынтæ.*

*Нæу уымæн тас зæххæнкъуыст æмæ хæстæй,
Нæу уымæн тас хæрам æмæ æлгъыстæй.*

*Фыдыуæзæг! Æз рантыстæн дæ зæххæй,
Мæ тырыса – дæ уарзт æмæ фыдæхæй.*

*Уый нæу зæххон – мæ риуы судзы артæй,
Нæй уымæн сæфт хъаймæтæй кæнæ кардæй...*

Афтæ поэт нымайы, Фыдыбæстæ йын цæмæн у зынаргъ. Æмæ, бæргæ, Нигер раджы загъта: "Истори кусæг у ныр Ирæн",² – фæлæ нын уыцы ныхæстæ, стонг кæрдзыны

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджыхъæу, 1973. – 10 ф.

² Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 213 ф.

койæ йæ афтид гуыбын куыд сайы, æндæр нын æххуыс ницы сты. Шамил уымæн нымайы, Фыдыбæстæ нын æцæгæй цы стыр хæзнатæ ныллæвар кодта, уыдон куыд хуыздæрæй, куыд ахадгæдæрæй. Стæй æрмæст хæзнатæ нæ, хæзна йæ цуры кæмæн ницы у, фæлæ æххæстæй кæй нæ зонæм, ахæм диссæгтæ дæр:

*Фыдыбæстæ мын йе 'взаджы хæзнатæ
Уæрсты боны кæстæры хайæн радта.*

*Йæ дзырдтæ мын – зæронд сæны быркуытæ,
Йæ зæлтæ мын – цыкурайы фæрдгуытæ.*

*Сæ зæл мыдау куы фæтæдзы ныхасы,
Уæд фесты дур сыгъзæрин æмæ глази...*

*Ис ме 'вæрæнты хъæзн æмæ налхуыттæ:
Рæстдзинад æмæ а бæсты хуыдытæ.¹
("Хъæздэг дæн æз...")*

Уыдон æрымысæггаг, уæздандзинады номыл дзырдтæ æмæ дзырдбастытæ не сты. Шамилæн йæ хуыдытæй алкæцы дæр цыдис йæ зæрдæйы уидæгтæй йæ зæрдæйы тæгтыл. Уымæйдæр-иу сын фæндаг радта, йæ бон-иу сæ бауромын куынæ уал уыд, уæд. Хæмыцаты Албег дзы уымæн дзырдта: "Уыдтæ бæрзонд ныфсы мæсыг нæ Ирæн".²

Ныфсы мæсыг дæр уыдис нæ Ирæн æмæ хæстон мæсыг дæр. Дзасохты Музафер зæгъы: "Джыккайы-фырт канд сфæлдыстадон кусæг нæ уыдис. Уый æппæты фыццаг уыди,

¹ Джыккайты Шамил. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджы-хъæу, 1973. – 11 ф.

² Хæмыцаты Албег. Уыдтæ бæрзонд ныфсы мæсыг нæ Ирæн... // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 172 ф.

йæ райгуырæн бæстæ æнæкæрон бирæ чи уарзта, ахæм патриот. Кæд исчи йæ адæмы хъыгтæ æмæ сагъæстæ йæ зæрдæмæ арф иста, уæд уыдоны раззагдæр рæнхъыты цыди Шамил. Кæд исчи йæ фыдызæххы рæсугъд фидæнмæ бæллыди æмæ уый сæрвæлтау йæ цард нывондæн хаста, уæд уыдонимæ дæр уыди æмæ уыдзæни Шамил. Кæд нæ фыдæлты хæзнатæ хъахъхъæныныл исчи зæрдиагæй архайдта æмæ сæ цæсты гагуыйау хъахъхъæдта, уæд уыдонæй иуæй дæр фæстæ никуы баззад Шамил. Кæд исчи йæ адæмы раз "барджын ныхас" ракодта æмæ йæ ныхæстæ дзыллæты зæрдæты аккаг бынат æрцахстой, уæд уыдонимæ банымайын æмбæлы Шамилы дæр. Кæд исчи æргомдзырд уыди æмæ йæ хъуыды комкоммæ зæгъынæй нæ тарст, уæд уый дæр уыди Шамил".¹

Æмæ йæ ныхасы æрымысæггаг ницы ис. Дарддæр уымæн нымайы нæ зынгхуыст сæрхъуызойы бафæзминаг, æрдхæрæны хъуыддæгтæ: "Иу кæнæ иннæ цауы тыххæй Джыккайы-фырт цы зæгъдзæн, уымæ æнхъæлмæ кастысты Иры дзыллæтæ. Йæ ныхас сын лæвæрдта ныфс, разæнгард сæ кодта зындзинæдты сæрты хизынмæ, размæ зæрдæрухсæй цæуынмæ".²

Уый æппæт хъуыддæгтæм æрмæст тырнгæ нæ кодта, фæлæ сæ арæзта зæрдæбын æмæ разæнгардæй, йæ адæм, йæ Фыдыбæстæйы патриотæн куыд æмбæлы, афтæ æнæзивæг æмæ æнтысгæйæ. Йæ уд хи хæдзары хъуыддæгтæн фæстæ не 'вæрдта, хуыздæр боңтæм ыл нæ ауæрста кæйдæртау, афтæмæй. Йæ алыварс цы адæм уыдис,

¹ Дзасохты Музафер. Фæлæ... // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... - Дзæуджыхъæу, 2012. - 79 ф.

² Уый дæр уым.

уыдонæн кæддæриддæр уыдис ныфс. Никай бон уыдис, йæ раст фæндагæй йæ фæиппæрд ластайд, кæд йе 'взонджы бонтæй фæстæмæ уыцы сау лæгты нымæц никуы к'æддæр кодта, уæддæр. Худт съл ницæйагæй æмæ, æгæрыстæмæй, исчи съл худа, уый аккаг дæр кæй не сты, афтæмæй сæхицæй хуыздæрты аныхъхъуырынмæ кæй хъавынц, уый охыл:

*Мæ фæдыл бафтыд ауонау нымудзæг,
Къæйных бындзæу мæ нал уадзы æнцой.
Куы суадзын зарæджы мæ зæрдæйæн йæ судзæг,
Уæд дамты бæхыл авæры мæ кой.*

*Æз хуримæ бæсты фарныл фæдзурын,
Зынг ыст'альтæй фескъуынын тынтæ,
Мæ "сих" та афтæ 'нхæлы, æмæ курын
Нæ зæххæн арвæй марг æмæ фыдтæ...*

*Йæ хуыккомы мæ цæстыты цæхæрæй
Уый амбæхсы гæккуырийæу æваст,
Æз та уæлмонцы пиллоны мæ хъæрæй
Æфтауын зарæгыл уæздан цин
Æмæ маст.¹*

("Мæ фæдыл бафтыд ауонау нымудзæг...")

Уыцы хъуыддаг лæгау-лæгæн, гъай-гъайдæр, у цины, сæрыстыры хос, фæлæ Шамил йæхи бæсты бикъ æмæ комы дæггъæл никуы хуыдта. Æнæазымджыны сæрты кæсын нæ уыд йæ туджы. Æрмæстдæр ыл Хуыцауæй нæ Фыдыбæстæйы раз цы хæс уыдис, уый æххæст кодта æнæ хъинцъ-хъыллистæй. Æмæ йæм ууыл дæр мæстæй мардысты нæ фыдызнæгтæ. Уый охыл: "26 майы, Зæрдæвæрæны, ног мæрдджынтæ сæ

¹ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджы-хъæу, 1973. – 17 ф.

мæрдтæн марды æгъдау куы кодтой, сæ цæссыгæй сæхи куы æхсадтой, уæд уыцы мысæн бонмæ ирон адæмы Ирыстоны цыфыддæр знæгтæ бахъавыдысты нæ зæрдæтæ нын тынгдæр фæриссын кæнынмæ – сæ маргæйдзаг хæцæнгарз нын ныссагътой нæ риуы – фыдвæнды амæттаг бакодтой Иры æфсарм, æгъдау æмæ намысы сæрхъуызой Джыккайты Шамилы",¹ – зæгъы зæрдæрисгæйæ æцæг ирон дзыллæйы хъынцъым Цгъойты Хазби.

Уымæн æмæ йæм мардысты хæлæгæй. Ницы уыдысты æмæ сæ ницæмæ дардта. Æнæрцæф позтæн æцæгæлон уыдысты туттсæр хъалтæ, дымыстъæртæ, цуронтæ. Уымæн æмæ ницытæ кæддæриддæр фæхъавынц искæй уæрдоны бадынмæ, искæй хардзæй цæрынмæ, искæй кадæй сæрыстырæй цæуынмæ. Уый хыгъд бæрзонд æвæрдта Ирыстоны сæрхъуызойты. Æмæ рухс фидæныл хатт поэты æууæнк А. П. Чеховы хъайтар Ванька Жуковы æууæнкæй фылдæр куына уа: «На деревню дедушке. Константину Макарычу»,² – фыстæг æрвыста Мæскуыйæ, – уæддæр хъуамæ тохмонц уа. Адæймаг, цы дзыллæ æмæ Фыдыбæстæйы фарнæн райгуыры, уыдоныл хъуамæ æнæмæнг уæлæмæ схæцынæн уа.

Шамилæн йæ рæстдзинад йæ тырыса уыдис. Алы хатт дæр æй йæ сабибонтæй фæстæмæ бæрзæндты хаста йæ разæй, фæнды йæ адæмы сæрыл дзырдтаид, фæнды – Ирыстоны, фæнды – назы талайыл, фæнды – лæгау-лæджы царды нысан кæнæ ирон

¹ Ц г ъ о й т ы Х а з б и. Фæндагамонæг стъалыйау сыгъд йæ фарн // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзауджыхъæу, 1912. – 87 ф.

² Ч е х о в А. П. Пол. соб. соч. и пис. в 30 т. Т. 5. – М., 1985. – 478 – 481 ф.

фынджы фарныл. Йæ дзырд уымæн уыд зæрдæйылаæмбæлгæ. Иæ ныхмæлауджытæ йæм уымæн мардысты хæлагæй. Иæ мулкæй йæ сæр бæрзæндты чи фæхæссы, афтæмæй царды æцæг цæджындзты чи нæ фембары æмæ фæзоны, уыдоныл фыст у Шамилы æмдзæвгæ «Цыдысты балцы Хъобаны уæздæттæ...»:

*Цыдысты балцы Хъобаны уæздæттæ, –
Хæрзарæст, хъал, гæрзарм æмæ бæхджын, –
Ыскъарыңц рог... Сæ фæдыл та уæрдæттæ
Фæтулыңц цъыфы удхæрттæй уæзбын.*

*Чермен – нæртон гуырд – цалхæды лæггæрста:
Кæвдæсард хаста уавæртæн сæ уæз
Æмæ сæрфта мæлдзой лæгтæн сæ гæрзтæ...
Æвзæр амондæн хорз хъару – бæхгæс!¹*

Фæлæ уыцы хъуыддаг – «Æвзæр амондæн хорз хъару – бæхгæс!» – æнустæм кæй нæ ахæссы, уый тынг хорз зонаем историйæ.² Æмдзæвгæйы та автор равдыста, царды рæстдзинад ныгæд куы вæййы, уæд мулкæй хъалтæн удæй хъалтæ рæстæгмæ лæггадгæнæг куыд вæййыңц æмæ царды хъулондзинадты ныхмæ сæ бон сулæфын дæр куыннаæ фæцæуы.

Шамил йе мдзæвгæ снывæста ирон æмбисонд «Æдых тыхджынæн – дондзау»-ы³ бындурыл. Фæлæ йæхæдæг уацмысы кæрон сарæзта ног, зæрдæмæдзæугæ афоризм: «Æвзæр амондæн хорз хъару – бæхгæс!» Æмæ йын уый фыццаг хатт нæу. Кæм – адæмон афоризмтæй, фылдæр хатт йæхи

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджыхъæу, 1973. – 30 ф.

² Ирон таурагътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 188 ф.

³ Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 248 ф.

æрымысгæ афоризмтæй арæх хъæздыг кодта йæ нывæфтыд уацмыстæ. Йæ аивадон амæлтты тыххæй Гуæздæрты Азæ уымæн зæгъы: «...эти средства и качества превращают стихи поэта Джикаева в подлинную лирическую поэзию».¹

Ирон поэзийы фыдмæ, мадмæ, ныфсы адæймагмæ дзурын, йемæ поэтикон æгъдауæй лæгæй-лæгмæ ныхас кæныны хуызы хи хъуыдытæ æргом кæнын, царды æгъатыр рæстдзинад æвдисын нæ нывæфтыд литературæйы суанг уалæ Къостайы æрдхæрæны сфæлдыстадæй цæуы. Цæцæйнаг адæмон поэт Раиса Ахматова загъта: «Коста – огонь, который высекла любовь народа, изголодавшееся по любви народное сердце. Поэзия Коста своей бессмертной красотой цементирует силу нашего духа и сердца».² Уæлдай тынгдæр та, Хуыцау кæуыл фæауды, уыдонæн фæиу кæны сæхи туг æмæ стæджы. Æмæ уыцы поэтикон амалыл – ныфсы адæймагимæ ныхас кæныныл Шамил суанг йæ 'взонджы бонтæй нæ атигъ кодта йæхи. Сæр æй кæм хъуыд, уым æй хаста йæ сфæлдыстадмæ. Уый дæр Къостайау æргомæй зæрдæбынæй дзуры йæ радтæг, йæ схъомылгæнæг, адæмы рæгъы йæ чи ракодта, цард кæй фæрцы базыдта, уыцы фыдмæ:

*Ды сахуыр кодтай карз æцæгтæй мæн
Рæстаг куысты сыгъдæг фæндаг æвзарын...
Цæудзæн ыл тох, лæгæвзарæн кæндзæн,
Æз дзы мæ зæрдæ раст тæрхоныл дарын.*

¹ Газдарова Аза. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 98 ф.

² Ахматова Раиса. Великий гнев, великая любовь//Коллектив авторов. Мятёжная лира горца. – Владикавказ, 1981. – 55 ф.

*Уыдзæн ыл цин, къуылымпытæ, æнтыст,
Уыдзæн гадзрахат, хахуыр æмæ даутæ.
Хæрам, хæлæг мын фаудзысты мæ куыст,
Кæндзысты мын мæ рæсугъд цæсгом саутæ.*

*Дæ сæр-уу ма 'руадз ахæмтæй, мæ фыд!
Мæ рæстадмæ-уу ма 'хсайæд дæ зæрдæ!
Бæсты хуыздæртæй ахæм лæг нæ уыд,
Кæуыл нæ фыстой йе знæгтæ фыддæртæ.*

*Сæ хинтыл-уу æз хаттæй-хатт куы 'рхауон,
Уæд-уу мæ удæн ма фæтæрс фыдæй:
Уый – стонг рувæстæ ныхсбыны зыдæй
Уæрцæнхæл ахсынц цæргæсæн йæ ауон...¹
(«Ныфс»)*

«Хæрам, хæлæг...» æмæ лыскъуд адæй-маегты коймæ зæрдыл æрбалæууы Плиты Грисы ныхас, нæ фыццаг ирон профессоры дзырдтыл æнцойгæнгæйæ: «Æлборты Барис та афтæ загъта: «Чувство зависти губит нас. Хæлæг æм кæнынц, кæй йын æнтысы, уый тыххæй» æмæ а. д. Раст загъта зæронд».²

Фæлæ уый хыгъд, Къостайы лирикон хъайтарау («Ныфс»),³ Шамилы æмдзæвгæйы лирикон хъайтар дæр йæ фыдæн сæрыстырæй ныфсытæ кæй æвæры, хæлæггæнджытæ йыл цытæ мысынц, уыдонмæ цæмæй йæ хъус ма дара, ма сæ хъуыды кæна, фæлæ йæ фыртæн æвæра ныфсытæ, уый чыныгкæсæджы æфтауы ныфсы хъуыдытыл. Дæтты йын тых. Æмæ ахæм уацмысæн алы хатт дæр ис хъомыладон нысаниуæг. Уæлдайдæр, æргом æмæ фидар кæнынц фыд æмæ фырты

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Амраны зæрдæ. – Дзæуджыхъæу, 1973. – 46 ф.

² П л и т ы Г р и с. Фыстæджытæ. – Дзæуджыхъæу, 2013. – 60 ф.

³ К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæу, 1951. – 22 – 23 ф.

æхсæн æнгом æмæ сæ кæрæдзи хуыздæр æмбарыны ахастытæ.

Ам дæр æмдзæвгæйы кæрон лирикон хъайтар, йæ фыдгæнджыты хинтыл, мый-йаг, искуы куы æрхауа, уæддæр йæ фыдæн афоризмæй кæй æвæры ныфс: «...стонг рувæстæ пыхсбыны зыдæй Уæрццæнхъæл ахсынц цæргæсæн йæ аууон...», – уый уацмыс исы ноджы бæрзонддæр æмæ йæ кæны зæрдæмæдзæугæдæр.

Шамил йæ чиныг «Амыраны зæрдæ»-йæ ирон чыныгкæсæгæн ноджыдæр фенын кодта, поэт дæсны кæй у гуырахстджын поэтикон уацмыстæ фæлдисынмæ дæр. Ацы æмбырдгондмæ бахаста фондз кадæджы: «Сыгъди сæуæхсид», «Мад», «Мæсыгамайæг», «Намыс», «Æлгъыст» æмæ сæ уынæм, поэты зæрдæ цы судзаг фарстытæй риссы, уыдон иу хай.

Уыцы поэтикон авнæлд, – схонæм æй афтæ, – поэтикон уæрæх формæты кусын, ома, балладæтæ, поэмæтæ фыссын, – уынæм йæ радон поэтикон уацмысты æмбырдгонд «Сагъадахъ»-ы¹. «Тиль Уленшпигель» кæсгæйæ ныффыста «Нывгæнæджы мæлæт». Равдыста, инквизицийы удхортæ арты хай куыд бакодтой хуыцауысконд нывгæнæджы: «Цæгаты уæд æрвгъуыз уалдзæг уыдис, Уæд дурвæткъуы сырх дидинаг æфтыдта" "Фландрийы дæлвæзты».²

Фæлæ уæддæр æмбырдгонды сæйраг æмæ зынгæдæр бынат ахсынц поэты æмдзæвгæтæ. Уымæйдæр, цардыл æмæ фарныл, фæллой æмæ рæстдзинадылдзурæг, лæджыхъæд бæрзонд кæнын, фыдæхы ныхмæ удуæлдай тохыл дзурæг æмдзæвгæтæ.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Сагъадахъ. – Дзæуджыхъæу, 1980. – 114 ф.

² У ы й д æ р у ы м, 114 ф.

*Мæ фидæнæй æдас дæн æз,
Цæрын йæ ныфс æмæ йæ цинæй...
Зыдтон мæ сау куыстæн йæ уæз,
Мæ дзырддыл никуы цыдтæн хинæй.*

*Мæ риуæй састы хъæр нæ хъуыст –
Уыдтон мæ зынты дæр мæ амонд...
Кæд истæуыл мæ зæрдæ рыст,
Уæддæр сæрибары сæраппонд.*

*Кæд истæмæ бæллыдтæн, уæд
Æрмæст дæ дзæбæхтæм, нæ бæстæ. –
Кæд афтæ нæу, уæд мын мæлæт
Бындзарæй сыскъуынагд мæ хъæстæ.*

*Фæлæ мын цу сагъæс уæддæр
Мæ удæй сау тæгтæ æлвæста:
Нырма æз тынг дард дæн, кæмдæр,
Уынут мæ цъæх артæн йæ фæздæг.¹
("Мæ фидæнæй æдас дæн æз...")*

Аивады кусæг йæ адæмы тыххæй зæрдæ-
рисгæйæ куы фæкусы, йæ цард сын куы фæ-
нывонд кæны, сæ сæрвæлтау йæхицæн ад-
джын куы ницы уал фæкæны, уæд ын бан-
тысы "Иры стыр хъарæджы" хуызæн уац-
мыстæ сфæлдисын. Поэты зæрдæ æгæрон,
зæрдæхалæн цауæй ныррызт æмæ, тарст
цъиуау, йæхи ныххоста риуы к'ултыл:

*Фæцис мæ Ир фыдазарæй фыдвæззæг,
Бындурзылд æмæ царæфтыд фæцис.
Хъæрзы цафтæй мæ зæрдæйау нæ уæзæг,
Йæ удæй ма йын чи сласдзæн æрхъис?
Кæдæм хъуысы нæ хъæр æмæ нæ хъæрзын?
Кæмæ хъары нæ хъыг æмæ нæ рыст?*

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзауджы-
хъæу, 1973. – 37 ф.

Æдзæм мастæй рæхуыст галау ныккæрзын,
Æхгæд хъуыры ыскъуыбар ис æлгъыст.

Æмæ фыдохы бон поэты зæрдæ æцæг
фестад дзæнгæраг æмæ дзы нæ иры маст
анæрыд дардыл. Хъæргæнæджы хъæрай,
поэты дзыназынмæ Зæхх æцæг æркуыдта
йæ хъæбултыл. Уымæ сæм сидт, уæдмæ
дзырдаивады бирæ цъитимбæрзт рындзтæм
чи схызт,¹ уыцы Шамил:

*Нæ урс хæхтæ! Цæмæн лæуут æдзæмæй?
Æркалд мæ Ирыл сæфты бон йæ цар...
Куыд нæ цæут сæхъхъис сауты мæрддзыгой?
Цæуылнæ кæнут додой æмæ сар?
Нæрæмон Терк! Цæмæн уынæргъыс тарфæй?
Нæ хъуысы дард хъаймæты бон уынæр!
О Хурты Хур! Куыд сабыр кæсыс арвæй?
Куыд уромыс дæ цоты сæфт ды дæр?
О Бонвæррон! Куыд ма скастæ сæударæй?
Сæуæхсиды нæ фыцгæ туг ысцæм.*

Зæгъынц, ома, нæлгоймаг хъæраг нæ
кæны – хъуамæ æмырæй йæ дæндæгтæй
хæца йæ мастыл, фæлæ уыцы кæуындзæг
куы ратоны, уæд æй йе стыр фыдохы
уромæг нал фæуromы.

334 æдзард уды, ахуырады бæрæгбон –
сентябры райдайæны, 2004-æм азы Беслæ-
ны 1-аг скъолайы лæгхорты къухæй удхар-
гæнгæйæ куы бабын сты, уæд сæм, адæймаг
уæвгæйæ, кæй зæрдæ нæ ныдздзынаæзта,
кæмæн не 'ркалдысты йæ судзгæ цæссыгтæ
Ирыстонны цæгат хайы нæ фыдбоны сыхæг-
ты тугцъиртæй дарддæр? Уыцы тæригъæд-
мæ кæсгæйæ дуртæ дæр пырх кодтой.
"Боевики без боя не сдавались, и в 23 часа их

¹ Х о д ы К а м а л. Æхсоны цæв... / Рæстдзинад, 2016. – 25 фев-
раль.

уничтожение продолжалось",¹ – йæ хæдразмæ фыста газет "Северная Осетия".

Уым цы тæригъæддаг хъуыддæгтæ æрцыд, уым æнахъом, æнæазым сабиты туг нæ тугхор сыхæгты к'ухæй куыд æгъатырæй ныккалд, уый фæстæ пессимистон хъуыдытæ кæнын, мæстæйдзагæй дзурын, æртхъирæнтæ дæр диссаг не сты, фæлæ Шамил стыр поэт уымæн уыд, æмæ хорз зыдта, кæд æй цы дзурын хъуыд, уый. Нæ рухс фидæныл ацы стыр хъарæджы дæр йæ к'ух уымæн не систа:

*О Иры зæхх! Хъаймæт ысты дæ цаутæ,
Фæлвары ныл йæ сау рынтæ фыддуг,
Бæрæгбонты дæр нал исæм нæ саутæ,
Кæнæм мæстæй нæ цæссыгты хуыдуг.
Сыгъдæг кæны сыгъд зæххы рыг æртæхтæй,
Фæлтæрд æмæ æвдудон у ирон.
Дзырдтой фыдæлтæ: бирæгъы фыдæхæй
Тыхджындæр ваййы дзуджы фарн... Уыдтон:
Нæ лæгтæ артæй сонт сабиты скъæфтой,
Уыдис ирон мад алкæмæн йæ зæд..
Нæ тæрсын æз мæ адæмæн бынсæфтæй,
Нæ уыдзæн ир фыдвæд æмæ æвæд!
Уыраугæ хъуысы дунейыл нæ хъарæг,
Кæнæм сæркълæй додой æмæ сар,
Уæддæр та зæлдзæн цуафон нæ зарæг,
Нæ хуымты суаддзæн фарны хор æвзар.²*

Адæм куыд акæнынц: "Йæ ныфсы ныхасмæ мард йæ фазыл рабаддзæн". Нывæфтыд дзырды дæсныйæн йæ иууылхуыздæр миниуджытæй иу уый у. Уыцы тых аив дзырдæн дæтты царды рæстдзинад. Æмæ уыцы хъуыддаг Секъайы тынг уырындта.

¹ 52 часа ужаса / Северная Осетия, 2004. – 4 сентябрь.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 325 – 330 ф.

Уымæн дзырдта: "Цалынмæ ирон æвзаг йæ бындзæфхадæй ныхъхъæрза æмæ ныззара, уалынмæ ирон æмæвардтæн дидинæг рафтауæн нæй".¹ Тынг хорз æй зыдта Шамил. Ирон дзырды фарн ын æмбарын кæнын, гъе, амонын нæ хъуыд. Афтæ хъуамæ уа, йæ райгуырдæй ныхыфарн чи рахæсса, уый. Шамил ахæм уыд. Уымæн æй ницы æмæ ничи саста рæстдзинад дзурынæн:

*Мæн, инквизици, басудзæд дæ арт,
Мæ хъæлæсыл ныллæууæнт рæстæг æмæ цард,
Уæддæр, дзæнгæрæгау, мæ зæрдæ хъæр кæндзæни
Йæ маст, йæ цин æмæ æнæхæрам æнкъард.*

*Фæлæ сымах цы фæнды, цуронтæ, мæнæн?!
Цы сты уæ хахыр йе уæ сомытæ лæггæн?! –
Кæд искæй арфæйæ уыдис мæ райгуырд,
Уæд искæй ралгъыстæй мæ мæлæт дæр уыдзæн.²
("Еретик")*

Æцæг адæймаг йæхийау раст æмæ рæдауæрдæ фенхъæлы алкæй дæр. Афтæ уыд Шамил. Дзуццаты Хапдзы-Мурат дзы сæрыстырæй дзырдта: "Адæймаг æмæ адæмы сæрибар – уый у Шамилы сæйраг мæт æмæ сагъæс. Сæрибар кæм нæй, уым поэт хъуамæ хъахъхъæна йæ мидсæри-бар, ма суа ныллæг, æнæаив, æдзæсгом, фæтк æмæ арæнты сæрты чи нæ ахизы, йæ хæдзар æмæ йæ къæбæр æппæты уæлдæр чи скодта, уыцы "амонджын цагъарты" хуызæн, хъуамæ уа хæстыл æфтыд "Хуыцау æмæ паддзахы ныхмæ". Поэт хъуамæ хъахъхъæна йæ хæдбардзинад, йæ сæры кад. Шамил сæ

¹ Г æ д и а т ы С е к ъ а. Равзаргæ уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1979. – 368 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 172 ф.

хъахъхъæдта".¹ Йе 'мсисон Хадзы-Мурат дзы уымæн уыд разы, уый охыл æй æвæрдта бæрзонд.

Æмæ куыннаæ уыдаид хуыцауысконд, йæ рæстдзинад цæмæннаæ хастайд йæ ныхыл, йæ сабибонтæй йæ уарзон Гыцци уыдæттæ кæмæн амыдта, фæстаг фæдзæхстау ын сæ йæ зæрдæ æмæ йæ хъуыдымæ æппынæдзух, мыды æртæхтау, куы тагъта, цæмæй диди-нæг æфтыдтаид дзыллаейы уарзтæй; цæмæй йæ уды бынат ма уыдаид хæрамæн:

*Мæ сонт хъæбул, дæ дард балцы цæуыс,
Æмæ дæ æз бæсты фарныл фæдзæхсын.
Нæ зæххы уарзт дæ фæндаггаг фæуæд,
Æмæ йæ макуы суглдай кæн пайдайыл.*

*Фæстаг тæрхонæй макуы ссар æмбæхсæн,
Куы агурай уæздан нысан, уæд-цу,
Фыдгулы зæрдæ ма слæууæд дæ разы,
Йæ цæстæнгас дын ма ракæнæд тых.²*
("Мады фæдзæхст")

Чиныгкæсæджы Шамилы уацмыстæ сæ-химæ æлвасынц сæ романтикон хъæлæсы-уагæй, аив эпитеттæй, зæлланггæнаг риф-мæтæй, йæ ритмикæйæ, сæ 'ппæт аивтæ æмæ сæ фидар, рæстдзинадмæ сидæг нысанæй. Уыдон фæрцы æмдзæвгæ дæр йе 'нусон ны-саниуæгимæ хизы бæрзонд æмæ адæйма-джы хъуыдыйы ахсы аккаг бынат. Уымæн ын æмбæлон æххуыс кæны хæрдмæ цæуæг градаци, ома, уацмысы аивадон фæрæзтæ – фæлгонцтæ, эпитеттæ, метафорæтæ æмæ æндæр аивадон амæлттæ тыхджынæй-

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзауджыхъæу, 2010. – 87 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзауджы-хъæу, 1973. – 67 ф.

тыхджындæр кæй кæнынц, поэтикайы уыцы фарны хъуыддаг.

Ахæм уæлмонц хъуыды, сæры нæргæ чи ацæуынц, уыцы кæлæнгæнаг поэтикон мадзæлтæ, ныттынгонд нуæрттæ кæмæй ныддыз-дыз кæнынц, уыцы романтикон фæзилæнтæ æмæ нывæфтыд дзырды аивтæй цух нæу æндæр, æцæг цæстыахадгæ, зæрдæйыл чи æмбæлы, йæ уыцы уацмыс – сонет «Гал сахары уынджы». Йæ алы рæнхъ дæр адæймаджы сайы йæ фæдыл.

Къоста Колыты Аксомæ лæппуйæ куы бацыд ирон æвзагыл æй æмдзæвгæтæ фысгæ куы баййæфта, уæд «уыцы сахат Къостайæн ирон стихтæ йæ зæрдæйы ахстон акодтой æмæ райдыдта йæ «Чи дæ» фыссын»,¹ – дзырдта Секъа. Афгæ-иу Шамил дæр романтикон хъуыдыйыл куы фæхæст, уæлдайдæр, йæ уарзон темæты, стæй сырх ахорæнимæ бастæй, уæд-иу ын «йæ зæрдæйы ахстон акодтой æмæ»-иу райдыдта фыссын. Ахæм уæлмонц, фæлæ трагикон хъуыды æмæ фыдцарды, чи кæй аныхъ-хъуырайыл куы фæцæуы дзырд, иу иннæмæн цæрыны бартæ кæм нæ фæдæтты, æппæтмæ хи удæн пайдайы цæстæнгасæй кæм кастæуы, уыцы æнæуаг дунейы æнæуаг, сафинаг æгъдауыл амад у, зæрдæйы æнкъарæнтæ чи бакъуыры уыцы сонет дæр:

*Уæззау тæлфыд ыстыр сахар фæлладæй.
Фæгъыд кæмдæр къуырма уынæр, цъæхахст.
Уый фæвзæрд уынджы иу сырх гал æваст,
Цыма ыстыдта пиллон арт цъæх цадæй.*

*Æрлæууыд иу ран гал. Йæ сау сыкъатæй
Лæдæрсти туг. Йæ зынг цæстытæй каст*

¹ Г а д и а т ы С е к ъ а. Равзаргæ уацмыстæ. – Цхинвал, 1979. – 375 ф.

*Æдзæм æртхъирæн, сусæг рыст, фыд маст, –
Æмæ æгас уынг сызнæт æмæ скатай.*

*Сæрыстыр гал муртакк бардуагау уыд...
Цыбæл адæм ныддиссаг ысты дардæй,
Сæ зыд цæстыты рухс фидауц уырыд,*

*Æртæфсти сыл кæрæф мондаг йæ нардæй...
Нæ сæм каст гал – хъуыдытæгæнгæ цыд
Нæргæ уынгты рæсугъд æмæ æнкъардæй.¹
(«Гал сахары уынджы»)*

«Ыстыр сахар фæлладæй» уæззау куы тæлфыд, уæд æваст «фæцыд кæмдæр к’уырма уынар, цъæхахст», æмæ чиныгкæсæг куы фены: «Уый февзæрд уынджы иу сырх гал æваст», / «Йæ сау сыкъатæй / Лæдæрсти туг. Йæ зынг цæстытæй каст / Æдзæм æртхъирæн, сусæг рыст, фыд маст», – уæд фенхæлæм, иу исчи уæддæр бацымыдис кæндзæнис, йæ сау сыкъатæй туг цæмæн лæдæрсы, йæ зынг цæстыты цæмæн æрбынат кодтой «сусæг рыст, фыд маст»? «Лæг кард лæджы хурхмæ кæм дары», – уым де ‘нцой мачи балæууа. Поэт афтæ кæмæй зæгъы: «Сæрыстыр гал муртак бардуагау уыд...» – уымæ цыбæл адæм дардæй ныддиссаг сты æмæ «сæ зыд цæстыты рухс фидауц уырыд» æрмæстдæр уымæй æмæ: «Æртæфсти сыл кæрæф мондаг йæ нардæй...» Æндæр сæ, хъыгагæн, галы рис никамæ бахъардта. "Цы кодта?" – ахæм æнæмæнгхъæуæг фарст сæ никамæ æвзæры. Ууыл у поэты хынцъым. Уацмыс ын сæйраджы-сæйраг уыцы хъуыды сфæлдисын кодта, кæд адæймагмæ йæ зæгъын хъыг кæсы, уæддæр.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртытæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 99 ф.

Шамил фæллой кæныныл схъомыл æмæ дзырдта: «Хуыцауысконд зарæджы Буддæ йæхи хоны хуымгæнæг».¹ Æмæ дзы хæссы цæвиттон.² Стæй, Къоста дæр йæхи хуымгæнæг кæй хуыдта: «Мæ гутон, мæ галтæ Мæнæн дæр – цæттæ!», «Нæ дзыллæйы зæрдæ – Мæ хуымгæнды хай»³ («Ныфс»), уый тыххæй зæгъы: «Ацы суттайы буддизмы дин æвæры йæ этикон домæнтæ. Буддæ хуыцау у, Къоста – поэт. Къостайы ныхас у ирддæр, бæлвырддæр, куырыхондæр. Поэт этикæ бæдты эстетикаимæ, æфсармы куыстæн дæтты нысан, кæны йæ мидисджын».⁴ Æмæ йæ нæхирдыгонау куы рацаразæм, уæд, бæргæ, «Адæм арвайдæн сты»,⁵ – фæлæ, цæф галæй «кæрæф мондаг йæ нардæй» кæуыл æртæфсти, уыцы адæмæй поэт схызт дзæвгар уæлдæр, адæм куыд акæнынц: "Арвы цъупмæ". Уый у æцæг поэт æмæ йын ис стыр нысаниуæг.

Шамил кæддæриддæр, – не ’рвылбонон царды уыдаид, аивады, зонады æви хъомылады, – тырныдта иууыл бæрзонддæр бынатмæ. Фылдæр адæмæн йæхи æвдисайы охыл нæ, фылдæр фæзмджытæ йæ цæмæй уыдаид. Æмæ, чи цы агуры, уый ары. Иууыл раздæр чи цыд, фæлтæртæн фæндаггæрдæг чи уыдис, алы хатт дæр уыд уыцы раззæгты рæнхъыты. Уый тыххæй хъуамæ уай тых-

¹ Джыккайты Шамил. Поэт æмæ адæм // Авторты коллектив. Осетинская филология: история и современность. Выпуск III. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 33 ф.

² Литература Древнего Востока. Иран, Индия, Китай. Тексти. – М., 1984. – 94 ф.

³ Къоста. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæу, 1951. – 23 ф.

⁴ Джыккайты Шамил. Поэт æмæ адæм // Авторты коллектив. Осетинская филология: история и современность. Выпуск III. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 34 ф.

⁵ Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 67 ф.

джын æмæ сыгъдæг. Æмæ йæхиау тыхджын
æмæ сыгъдæг сты йæ нывæфтыд уацмыстæ:

*Æз ирдгæ дæн –
рогбазыр, сатæг...
Сыгъдæг æмæ рухс у
мæ кадæг...*

*Æз равзæрдтæн бæрзондыл
хур æмæ цъитийы пгъатæй...
Зæрин тынау калдтæн
сadjы сыкбæтæй...*

Æрдзафыст-нывафыст хорз у, фæлæ нæ
поэтæн фæлгонц цардуагон куы уыдаид, куы
змæлыдаид, искæй йæхимæ куы кæсын код-
таид, уæд ын лæвæрдта к'уох. Æндæр хуызы
ныв кæнын æй нæ уыд йæ бон. Уый йæ ту-
джы уыдис. Дзыныхты Аленæ зæгъы: «Ша-
милæн æрдзимæ уыд пантеистон ахаст. Алы
дурæн, мæсыгæн, бæласæн, фæзгондæн, ди-
динæгæн уыд йæхи сæрмагонд ном. Абон
дæр сæ йæ зæрдыл дары, уыдон ын сты миф
æмæ зараг. Дзомагъгомы хæххон нывтимæ
æдзухдæр кæй æмбæлд, уымæн гыццылгай
æрдзы «уидæгтæ» Шамилы зæрдæйы уидæг-
тимæ кæрæдзийыл стыхстыты».¹

Æмæ поэт алы хатт дæр тырныдта, цæ-
мæй йæ пейзажон æмдзæвгæтæ ма кодтаик-
кой фынай. Хъуамæ змæлой. Уой цæрдхъом.
Цæмæй, куыд рæзынц, æнкъуысынц, уый
уыдтаиккам. Уыцы фадат ын лæвæрдтой сæ
кæрæдзийыл стыхсæг уидæгтæ. Æмæ уый
æнцонæй уымæн æфтыдис йæ к'уыхы:

*Æз сабитæн дыргъдоны
згъалын фæткъуытæ...*

¹ Д з ы н ы х т ы А л е н æ. Æнусты хъыг бæрзонд удтыл
æнцайы. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 34 – 35 ф.

*Сындз телгәй гәрәнтыл
мә пәләз ныскъуыдтә...*

*Мә базырты змәлдәй
әвзонг чызг әрфынәй...
Ехх, разылд мә сәр
йә уаты тәлфынәй...¹
(«Әз ирдгә дән...»)*

Әмдзәвгәйы рог комуләфтәй, авторы – лирикон хъайтар – ирдгәйы рог змәлд әмә әвзонг чызгмә йә сусәг, уарзәгой ахастәй разилы чиныгкәсәджы сәр. Уый у әнтыст.

Чиныгкәсәджы әгәрон әнкъарәнтыл чи әфтауы, уыцы әмдзәвгәтәем хауы «Изәрон арв мыл урс цинтә ызгъалы...» дәр. Поэт цыма уарзәгой адәймаджы улы рисы кой кәны, фәләә уацмысы иумәйаг поэтикон равг зәрдәйыл әфтауы цыдәр әхқон әнкъарәнтә дәр. Уарзт мәлгә кәй нә акодта, әрмәст дәр тәхгә кәй акәны, уый нын дәтты цыдәр әмбәхст тых:

*Изәрон арв мыл урс цинтә ызгъалы,
Уынын дә фәлгонц дард рухсы кәмдәр...
Мә улы арвыл чи уыди ыстъалы,
Уый ацыди мә дунейә уәддәр.*

*Ныр чидәр дард мә уарзты зарәг зары,
Кәнынц йә зәлтәй суадәттә сәр-сәр...
Мә цард мын хурау чи рухс кодта тары,
Уый ацыди мә зәрдәйә уәддәр.*

*Әрцыди уалдзәг. Уддзәфы тәвд пәатәй
Әфтауы бәстә дидинәг, сыфтәр...
Мә зәрдәйы цы зәд бадти къуырф бадтәй,
Уый атахти... Уый атахти уәддәр.¹*

¹ Джыккайты Шамил. Әхсәвы әртытә. – Дзәуджы-хъәу, 1990. – 180 ф.

Хозиты Барис зæгъы: «...цалынмæ адæймæджы зæрдæ интимон æнкъарæнтæй байдзаг кæны, уæдмæ йын удæнцой нæй. Гъе ахæм мидуавæры райсы йæ къухмæ фыссæн сис Джыккайты Шамил æмæ урс гæххæттыл, урс сагъæстау, апырх вæййынц йæ миднымæры мыртæ æмæ зæлтæ. Поэты интимон дунейæн дæрддзæфтæ æмæ арæнтæ нæй: тæх æмæ цæр, бæлл æмæ цу, фысс æмæ рай! Афтæ байгом вæййы поэтæн йæ интимон лирикаейы «арвы дуар» æмæ нæ размæ рацæуынц уарзон зæрдæтæ, уарзон хъæлæстæ, уарзон изæртæ».²

Шамил йæхæдæг афтæ загъта: «...интимон лирикаæ æргом кæны иууыл æмбæхстдæр æнкъарæнтæ, иууыл уаздæр бæллицæр, æмæ уыдон æвдисынæн хъæуы фидар дæсныад – уым бæлвырдæй разыны поэты хъару».³ Æмæ уыцы хъаруйæ нæ фыссæг уыдис æххæст.

Джыккайы-фырт цахæмфæнды темæйыл фыстайд, алы хатт дæр архайдта фæлгонцтæ ныв кæныныл, цæмæй йæ дзуринæгтæ нывтæй базадаиккой адæймаджы хъуыдыйы. Æмæ уыцы æвæджиæг хъуыддаг йæ къухы кæй æфтыд, уый бæрæгæй зыны ацы æмдзæвгæйы дæр. Кæд йæ хъайтар, йæ уарзтæй фæхицæн, æрхуым у, уæддæр ын, иуæй-иутау, цыфыддæр æлгъыстытæ нæ хъары, йæ сæфтмæ нæ бæллы, фæлæ нын уалдзæджы æрцыдæй уырнын кæны, цардæн фæуæн кæй нæй, кæй цæуы размæ.

¹ Джыккайты Шамил. Æхсæвы æртыгæ. – Дзæуджыхъæу, 1990. – 133 ф.

² Хозиты Барис. Поэты сагъæс æмæ уарзты цин / Рæстдзинад, 2000. – 26 февраль.

³ Джыккайты Шамил. Курдиаты æнæхуысгæ цæхæр / Рæстдзинад, 2006. – 22 ноябрь.

Джыккайы-фыртæн æнæуынон уыдысты, адæймаджы номыл дæлæмæ чи хæцы, дæлдзынæг æй чи кæнынц, ахæм хъуыддæгтæ. Иæ ныхас-иу хаттæй-хатт уымæн фæкарз кодта. Уымæн æмæ, каст йæ алыварс, нæ царды нын уыдта не 'гуыдзæг ахаст. Уайдзæфтæм-иу нын уымæн ахызт: «Дихтæ цы адæм сты, уыдон вæййынц знæгты амæттаг. Нууадзæм нæхицæй æппæлын æмæ æвронгæй акæсæм нæ ивгъуыд заманæ. Цы ис нæ таурæгъты, нæ зарджыты? Æрмæстдæр æфхæрд. Тых кæнынмæ нæм цыдысты, зивæг чи нæ кодта, уыдон се 'ппæт дæр. Хуссары нын нæ туг цъырдытой гуырдызыйы æлдæрттæ, Цæгаты нæ æвирхъауæй æфхæрдтой кæсæджы æлдæрттæ, сыгътой нæ хъулгъа. Сæ ныхмæ-иу æрлæууыдысты иугай хъайтаргæ, фæлæ иунæг æфсад нæу, æмæ зарджытæ-хъарджытæ кодтам нæ хæсгæ мæрдтыл».¹

Уыцы хъайтартыл барста, рæсугъд æмæ сæрыстыр чи у, йæ ныхыл Бонварнон кæмæн сыгъд, «цагъар, сæлхæр æмæ æлгъыстыл» йе стырдынад дис кæмæн æфтыдта, ахæм æцæг адæймаджы. Уый ницæйæгтыл тыхсгæ кодта, барвæндæй сын сыгъдис цырагъау, фæлæ: «Тæппуд хъæбатырæн нæ бары, Хæрзконд цæстысындз у рыгъдæн». Царды æппæт фыдтæ æмæ дудгæбæттæ уырдыгæй цæуынц. Адæм сæ хуыздæры ныхмæ дуртæ уымæн фæтулынц, бæрзæйсæттæн уæрмытæ йын уымæн фæкъахынц, уый мæнæй цæмæн у хуыздæр, зæгъгæ. Шамил та гом кодта адæмы цæстытæ. Катайгæнгæйæ уымæн дзырдта: «Революци куы фæуæлахиз, уæд ирон адæмæн дæр скодта паддзахад. Иу нæ, фæлæ

¹ Джыккайты Шамил. Хъуыдытæ... / Рæстдынад, 2000. – 26 февраль.

дыууæ! Мах царциаты адæм стæм – иу нын
фаг ницæмæй у, алцы дæр нæм ис дыууæ.
Дыууæ Иры, дыууæ дини, дыууæ ‘взаджи.
Ныр та – дыууæ паддзахады. Кæрæдзийæ
бынтондæр фæхицæн стæм. 38-æм азы дыууæ
дихы фæци нæ алфавит дæр, æмæ дыууæ
Ир кæрæдзийы чингуытæ дæр нал кастыс-
ты». ¹ Поэтæн йе стыр катый ууыл уыд:

*Мæ разы байтыдтой цъæх гауыз,
Хуыдтой йæ кадвæндаг мæнæн.
Нæ загъта цунæг уд дæр – хауыс!
Йæ быны разындис ингæн.*

Адæймаг æцæг адæймагадон уæд у, сæ-
рыстырæй алы фыдты сæрты ахизыныл йæ
уд куы хъара. Мамиаты Изетæ зæгъы: «Нæр-
тон хæрзæгъдау æмæ æхсарыл рацæрынаы
амæлынмæ дæ уд хъардтай, Шамил, дæ судз-
гæ мæт уыди Ирыстоны абон æмæ сом». ²
Ахæмæн ингæныл гауыз байтау!

*Ысхызтæн хъоргъæй æмæ тары
Мæ ныхыл урс фæрдыг хæссын.
Цагъар сæрибарæн нæ бары,
Цæргæсы знаг хоны уызын.*

*Æхсынц мыл сусæгæй къуыбæрттæ,
Цæвынц мæ сыгъдæг ныхыл цъыф.
Тæдзы мæ туг, æмæ хæлæрттæ
Сæ роны агурынц æхсныф.*

*Нырма уæддæр хъæцын мæ рыстыл,
Сæттын сыгъдæг фæндтæй мæ зын.*

¹ Джыккайты Шамил. Хъуыдытæ... / Рæстдзинад, 2000.
– 26 февраль.

² Мамиаты Изетæ. Фæцæуы, Ир, дæ намысы заед дард //
Автори коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæу-
джыхъæу, 2012. – 60 ф.

*Æз дæн пехуымпарау сæрыстыр,
Мæ ныхыл дзуары ныв хæссын.¹*

(«Адæймаг»)

Хурæргомаей уынæм, поэты лирикон хъайтар, кæд, кæй сæрыл хæцы, уыцы сау-зæрдæ, чъизи адæм ын ингæн къахынц, уæддæр сæ бон нæу йæ баныгæн. Уымæн æмæ рæстдзинад уый фарс у. Йæ ныхыл урс фæрдыг уымæн хæссы æмæ, йæ «ныхыл дзуары ныв» чи хæссы, уымæн нæй басæттæн, ныддæлдзиныг кæнæн, цъыфы йæ сызмæнтæн, зæххы цъарæй фесафæн, тынг æм куы æрхъавой, уæддæр. Уымæн æмæ уый сæ Хуыцауы хай у. Газет «Рæстдзинад»-ы уацхæссæг уæд Абайты Арбилянæ Шамилы тыххæй дзургæйæ уымæн загъта: «Зын уавæрты бахаугæйæ, адæм фенхъæлмæ кæсынц сæ фарны лæгты ныфсы ныхасмæ».² Уый Шамил тынг хорз зыдта æмæ тынг фидарæй загъта: «Цавæр хæрзтæм бæллын? Бирæ хæрзтæм. Хæрзтæй фаг æмæ æфсис нæй. Мæн хъæуы стыр курдиат, нæртон хъару, куырыхон зонд. Æз бæллын сæрибармæ!.. Фæлæ ис дыууæ хорзы, сæйрагдæр чи у, ахæмтæ: Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарн».³

Ацы уацмыс дæр уый охыл фыст у – лирикон хъайтар йæ уд хъары хорз аразыныл, æбузын адæм та йын ингæн къахынц, сайдæй йæ уым хъавынц ныххуыдуг кæнынмæ. Раст, адæмон сфæлдыстаты цы цаутыл ис фембæлæн, афтæ. Æмæ уый

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджы-хъæу, 2000. – 350 – 351 ф.

² А б а й т ы А р б и л я н æ. Джыккайты Шамил: «Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ» / Рæстдзинад, 2007. – 31 май.

³ У ы й д æ р у ы м.

әнәнхъәлæджы нæу. Поэт йæхæдæг афтæ дзырдта: «Ме сфæлдыстады арæх пайда кæнын фольклорон фæлгонцтæй».¹ Æмæ уыцы хъуыддаг æмдзæвгæйы уынам сæр-æй-кæронмæ. Уацмысмæ адæмон сфæлдыстады аивтæ комкоммæ куынæ хæссай, дæхи джиппы сæ куы уадзай, уæд æй исынц бæрзонд. Æмдзæвгæ нæ уыдон æмæ йæ афоризмтимæ рæнхъæй-рæнхъмæ уымæн сайы йæ фæдыл. Уымæн æмæ йыл æууæндæм. Æнæууæндгæ йыл нæй, йæ зæрдæйы сусæг дзуринагтæ нын стыр цины хуызы куы æргом кæны, уæд:

*Æртæ урс дуры Дзомагъæй æрхастон...
О, ме скæнæг, цæй амондджын дæн æз!
Нæ зæххæй мæм æртæ хорзы æрхастон...
Йæ рыст, йæ маст æмæ йæ уарзт.²
(«Æртæ урс дуры Дзомагъæй æрхастон...»)*

Шамилы лæгæй-лæгмæ чи зыдта, уыдон ын йæ ныхасыл нæ фæдызæрдæг уыдзысты. Кæддæриддæр йæ хъуыды уыд æргом: «Я считаю, уверен, что сегодня самая главная государственная задача – защитить Осетию, ее целостность».³ Йæ уды Ирыстонмæ, уæлдайдæр, йæ райгуырæн уæзæг Дзомагъ-мæ цы ахаст уыдис, уымæн абарантæ ницæ-имæ ис. Адæм куыд акæнынц, Дзомагъы уарзтæй сулæфын дæр нæ фæрæзта. Фæкæс, æмæ йын, дзырдаивады уыдаид, царды, фадат фæуа, Дзомагъы кой ма ракæна, уый гæнæн нæ уыд. Куыд быхстаид, йæ дзæнæты

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Цæй фæдыл у цъиувæдис? / Рæс-тдзинад, 2008. – 1 ноябрь.

² Джы к к а т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæраг. – Дзæуджыхъæу, 2000. – 6 ф.

³ Т а у т и е в а Т. О чем болит сердце поэта Шамиля Джикаева / Северная Осетия, 2005. – 20 май.

къуым кæй фæдзæрæг, уый! Уæдæ йыл куыннаæ фыстаид æмдзæвгæтæ: «Ныгъуылынц Дзомагъы къуылдымтæ...», «Изæрмилты Дзомагъы уæзæгыл», «Дзæнæты дæн æви уæлаæуыл?..», «Мæ куывд», «Фæлгæсæны»... Иæ фыдыуæзæг мысгæйæ цы уацмыста фæфыста, уыдон банымайын чысыл фæзындæр уыдзæнис.

Фæлæ сæ иу кæны иу стыр хъуыддаг – Фыдыбæсты уарзт арвы æмбæрц исын, нæ дзыллæйы кад æмæ фарнæй сæрыстыр уæвын æмæ йæ адæмы æхсæн парахат кæнын. Поэт нæм йæ уацмысы сæйраг хъуыды – Ирыстоны рыст, маст æмæ уарзт афтæ хæссы, цæмæй чыныгкæсæг дæр уыдоныд уа æнувыд, йæхи сæ ма иппæрд кæна. Иæ хъуыды уыд: «Народ наш отличается удивительной жизнестойкостью. В недрах его рождаются таланты и герои, простые, но благородные души».¹ Æмæ алы хатт дæр йæ хæсыл нымадта уыцы сыгъдæг удты Фыдыбæстæйы уарзт, ирон фарн æмæ сæрыстырдзинад хъал кæнын. Куыд куырыхон хистæр, афтæ алы хатт дæр лæууыд кæстæрты сæр, амыдта сын рухс фидæнмæ фæндаг царды дæр, аивады дæр æмæ зонады дæр. Уый йын Хуыцауæй лæвæрд уыдис æмæ йыл никуы иста йæ къух, цæмæй цард ма зила галиумæ.

Поэт Цæрукъаты Владимир афтæ: «Книги Шамиля открыли для меня новый поэтический, светлый мир. В них все, как в действительной жизни: зло и добро, ненависть и любовь, пожелание и проклятие, смерть и жизнь... В них тьма и свет. Он говорит о самых острых проявлениях жизни человека и природы, рисует страшные

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Язык есть исповедь народа / Северная Осетия, 2002. – 20 август.

картины, жизнь попадает в зависимость смерти...»¹ Фæлæ уæддæр Шамил Шамил нæ уыдаид, царды кæрон мæлæтæй аразгæ у, зæгъгæ, адзалы раз æдых стæм, ома, уыцы хъуы-дыйыл куы ныллæуыдаид, уæд. Цæру-къайы-фырт дарддæр уымæн загъта: «...но тут опять пробивается свет и побеждает. Это бывает: где – последний мерцающий свет надежды, где – свет, пробивающийся из-под черных скал, где – костры чабанов на родной дзомагской возвышенности, а где – искры из под копыта коня скачущего всадника».²

Æмæ уым цыма диссагæй ницы ис. Шамил цардæн тых митæ нæ кодта. Æвдыста йæ, куыд у, афтæмæй. Æцæг, романтиконæй. Æмæ уымæй дæр Дзуццайы-фырт зæгъты: «Шамилы реализм у уæлвонг, базырджын, романтикон, фæлæ уæддæр зæххон реализм».³ Уæд, чи зоны, афтæ зæгъæн дæр ис – Шамил уыдис реалистон романтик?

Æниу, реалист чи нæ уыдис, уымæй дæр, «соцреалист», уымæн аивадмæ йæ фæндæгтæ алырдыгæй дæр æхгæд куы цыдысты, уыцы рæстæг, – табу – Хуыцауæн, – раджы фæцис, кæд Шамил уæд дæр уæлæрвты тæхæг пегасæй арæх нæ фистæг кодта, уæддæр. Афтæмæй бирæ алыхуызон чингуытæ сфæлдыста æмæ сарæзта, æрмæст поэтикон æмбырдгæндтæ рауагъта аст.

Нæ кадджын фыссæг æмæ ахуыргонд, æцæг ирон лæгау-лæг Джыккайты Шамилы

¹ Ц а р у к а е в В л а д и м и р. В мир счастья дороги идет через светлое сердце мое / Советская Осетия, 1990. – 2 март.

² Ц а р у к а е в В л а д и м и р. В мир счастья дороги идет через светлое сердце мое / Советская Осетия, 1990. – 2 март.

³ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 85 ф.

ном Ирыстоны чи нæ зыдта кæнæ чи нæ зоны, ахæм адæймаг ссарын, æвæццæгæн, алкæмæн дæр фæзын уыздæнис. Ие сфæлдыстадон куысты райдайæны йæм хицæуттæ кæд зул цæстæй, кастысты, уæддæр уый уыдис рæстæгмæ. «Иæ зæрдиаг литературон сфæлдыстадон æнтыстыты тыххæй йын иу æмæ дыууæ хорзæхы лæвæрд не 'рцъид. Саккаг ын кодтой Хетæккаты Къостайы номыл паддзахадон преми (чиныг «Æхсæвы æртытæ»-йы тыххæй, 1992 – Хъ. М.). Æмæ та йыл сæмбæлдис ног æхсызгон хабар. Ирон литературæйы рæзмæ йе стыр бавæрæны тыххæй йын РЦИ-Аланийы Президент Дзасохты Алыксандры 2000 азы 4 декабры Указмæ гæсгæ лæвæрд æрцъид Републикæ Цæгат Ирыстон – Аланийы адæмон поэты кадджын ном».¹ Уæддæр, Шамилы чингуытæм куы æркæсæм, уæд «Амыраны зæрдæ»-йæ фæстæмæ йæ алы поэтикон æмбырдгондæй дæр йæхицæн арæзта иууыл стырдæр, сусæг лæвар: «Сагъадахъ» рацыд 80-æм азы – йæ райгуырды 40 азы бонмæ, «Æхсæвы æртытæ» – йæ 50 азы юбилеймæ, «Саст дзæнгæрæг» – йе 'хсай азмæ, «Намыс» та – йе 'вдай азы бæрæгбонмæ. Афтамæй, цыма йæхицæн лæвæрттæ кæны, фæлæ уыдон иууылдæр уыдысты æмæ сты йæ уарзон, бахъахъхъæнын æй чи нæ бафæрæзта, йæ хурхыл ын, зæххæй сисинаг дæр чи не сты, уыдонæн марæн кард æварын чи бауагъта, нæ уыцы æбузын ирон адæмæн, махæн, абарæн дæр цæимæ ницы ис, ахæм æгæрон стыр лæвæрттæ.

Фæлæ лæварæй лæвары æхсæн дæр вæййы стыр хицæндзинæдтæ. Шамилы лæвæрттæ цыдысты хуыздæрæй хуыздæргæнгæ. «Æхсæвы æртытæ»-йы йæ ног æмдзæвгæ-

¹ Хурзæрин, 2001. – 11 апрель.

тæм баппæрста, йæ фыццаг чингуыты цы хорз уацмыстæ уыд, уыдонæй иу къорд. Æмæ рауад егъау, зæрдæмæдзæугæ чиныг. Афтæ бакодта иннæ чингуыты дæр. Цыдис хуыздæрæй хуыздæрмæ. Афтæмæй Шамил æфсармдзæстыг «Æфсарм»-æй¹ схызт «Намыс»-ы бæрзæндмæ – йæ поэзийы æфцæгмæ: «Йæ алы дзырд – цыкурайы фæрдыг, йæ алы зæл урс саджы сыгъзæрин хъуынау зæлы æрвон зæлтæй».² Нæ бон у зæгъын: йæхи йын арæвдауæнтæ йæхи лæвæртты цур рыг дæр нæ калынц. Уыцы хъуыдыйыл æнæбаууæндгæ нæй, «Намыс» чи бакæса, уымæн. Ацы чиныгмæ «Саст дзæнгæрæг»-æй цы дзæвгар уацмыстæ æрбацыд, уыдонæй Багаты Лади хуымæтæджы нæ загъта: «Фæстаг рæстæджы фылдæр хатт кæсын Джыккайты Шамилы поэतिकон уацмыстæ, цыма сæ Къостайы мондæгтæ исын, афтæ».³

Шамил æвнæлдта ирон зæрдæйы иууыл судзагдæр фарстытæм, уыдон уыдысты йæ сæйраг дзуринаг æмæ нæ, йæ наци чи уарзы, уый уды рæбынтæ ма цæвой йæ уацмыстæ, уый гæнæн нæй.

*Нæ дуг – мæнгæрд, хæрдмæ ныл дуртæ тулы,
Уæддæр кæнæм хъысмæтимæ быцæу...
Кæдæм лидзыс, кæмæн уадзыс дæ хъæу?
Кæйдæр фæсдуар æрцæуæггаг цы 'мбулы?*

*Дæ рухс къæсæрыл ма 'рбауадз фыдгулы,
Дæ ауæдзыл хæстон мæсыгау лæуу!*

¹ Х ъ о д з а т ы Æ х с а р. Фыццаг балц зæрдæтæм / Рæст-
дзинад, 1964. – 1 март.

² Г а б и с о в а С в е т л а н а. Плачь о друге // Авторты кол-
л о к т е в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. –
60 ф.

³ Б а г а т ы Л а д и. Къостайы мондæгтæ сæ исын / Пульс
Осетии, 2006. – № 37 – 38. – Сентябрь.

*Эндæр ран цард – уый зон! – лæджы цард нæу!
Нæй рахæссæн фыды зæххæн дзæкъулы.*

*Кæйдæр фæсчгылдым ма бавæр дæ сæр,
Фæлтау æмбæл хъазуатонæй хæрамыл,
Тыхы ныхмæ ирон æхсар æвæр!*

*Нæртон лæгау дæ хуымы кæрон амæл,
Уæддæр дзы знагæн ма ауадз рыг дæр, –
Нæ цардæн уый – йæ кад æмæ йæ амал.¹
(«Лидзæгæн»)*

Шамил ацы æмдзæвгæйæн эпиграммæйæн æрхаста нæ фыдæлты æмбисонд: «Тулгæ дурыл хъуына нæ хæцы». Æмæ афтæ кæй зæгъы: «Нæй рахæссæн фыды зæххæн дзæкъулы», – уый зæрдыл лæууын кæны, францаг революцийы архайæг Жорж Жак Дантонæн йæ хæлæрттæ куы уынаффæ кодтой, зæгъгæ, ардыгæй алидз, цæмæй де знаг Робеспьеры къухы ма бахауай, уæд уый историон дзуапп: «Фыдыбæстæйæн цырыхы бынтыл ис ахæссæн?»² Æмæ йæ бон нæ бацы уыцы рæстдзинады сæрты ахизын.

Нæй йын ахæссæн дзæкъулы дæр. Æмæ йын, бæргæ, Гæбæраты Юри æвæрдта ныфс, зæгъгæ, «фыды зæххæн зæрдæйы хæссæн ис»,³ – фæлæ сæ дыууæ дæр тынг хорз зыдтой, уый æрмæстдæр зæрдæавæрæн ныхас кæй у.

Шамил куы федтаид, «кæйдæр фæсдуар æрцауæггаг цы» бынтæ рамбылдта, уыдонæй нæм бирæтæ ныр стыр бынæттæ куыд æлхæнынц, йæ «ауæдзыл хæстон

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджы-хъæу, 2000. – 146 ф.

² A u l a r d F. A. Le grands Francais/ Danton. 2 ed. – p. 1877.

³ Г æ б æ р а т ы Ю р и. Фыды зæххæн зæрдæйы хæссæн ис / Хурзæрин, 2005. – 26 март.

мæсыгæй» чи лæууыд, уыдон бæрзæйтыл сæ хъуынджын арм куыд æвæрынц, уыдæттæ, уæд ын йæ намыс бынтон æндæрхуызон уацмыстæ фæлдисын кæнид. Æмæ та зæгъид: «Лæг кард лæджы хурхмæ кæм дары, Уым нæй лæмæгъ уæвæн лæгæн!» Чи зоны, ацы хатт йæ хъуыды раргом кодтаид ноджы карздæр, æгъатырдæр дзырдтæй. Æмæ нæ фæрæдыдаид. Уымæн æмæ, А. Пушкины загъдау: «Я пережил свои желания...»¹ – хызт йæ сагъæсты сæрты.

Æз афтæ нæ зæгъын, ома, ныртæккæ ирон поэзийы хурхæтæн азтæ ныллæууыдысты, уæд, куыд акæнынц – чъиуæууилæг дзы йæ гуыбын сайы. Фæлæ æцæг поэт, æцæг фыссæг æмæ адæймаг намысимæ куы цæуа литературæйы сыгъдæг галуанмæ, уæд уый стыр фарн у. Æмæ цинагыл цин кæнын æмбæлы. Æгæрыстæмæй, дæ ныхмæлæууæджы цинаг куы уа, уæддæр. Хæларæн та йæ ном йæ уæлæ ис – йæ мастæй дæр дын нæй æмбæхсæн æмæ йæ цинæй дæр. Цин кæнынæн чи нæу, уымæ мæнæ-мæнæ стыр диссæгтæ саразынмæ кæсæн дæр нæй. Нæ зæрды, дзырд цы чиныгыл æрæфтауын ис, ууыл нырыккон ирон поэзийы æнæмæнг æмбæлы баузæлын, чи йæ нæма федта, уыцы адæммæ йæ, хуыздæр куыд уыздæнис, уыцы хуызы фæхæццæ кæнын.

Æвæццæгæн æй, чиныг чи зонынц, уыдон иунæг дзырд «намысæй» фæхатыдысты, нæ дзырд æцæг намысы адæймаг, фыссæг æмæ ахуыргонд Джыккайты Шамилы, ома нын йе 'вдай азы юбилеймæ, йæ удæгасæй йæ фæстаг чиныг, – «Намыс»,² – уæзгæ поэтикон æмбырдгондыл кæй у.

¹ Пушкин А. С. Собр. соч. в 10 т. Т. 1. – М., 1974. – 137 ф.

² Джыккайты Шамил. Намыс. – Дзауджыхъæу, 2010. – 64 ф.

Намыс – уый адæймаджы удварн, йæ сыгъдæг миддуне æмæ æмткæй цардмæ йæ ахастыл, йе ‘гъдауджын, фæрнджын ахастыл дзурæг у. Намыс адæймагмæ кæнæ ваййы, кæнæ – нæ. Фæлæ фылдæр хатт æнæгъдау адæймаг фылдæр фæкæны намысы кой. Аф-тæмæй æнæфыст æгъдæуттæм гæсгæ уыцы фарны дзырд зæгъыны бар фыст æгъдæутты номæй алкæмæн зæгъыны бар ма хъуамæ дæттиккам, Шамилы хуызæттæ нæм фылдæр куы уайд, уæд.

Шамил цы цардвæндагыл рацыд, Шамил ирон адæм æмæ Ирыстонæн цы лæггад бакодта, – йе ‘нусон дунейæ дæр ма нын куы лæггад кæны, – уыдонмæ гæсгæ йын йæ цæхæртæкалæг ныхыл дæр ныффыссæн уыд нæ уыцы ирон фарны дзырд – НАМЫС. Йæхæдæг дæр нæ зæгътаид «нæ». Уымæн æмæ йæхицæй æгæр бирæтæ зыдта. Мамиты Изетæ уымæн зæгъы: «Иу цæмæйдæр ма стъæлфы зæрдæ. Куыд тынг-иу тыхстæ: Иры хъыгтæй рафтыдтæн...», «Цæгъдын мæ удай къуырмагæн дзæнгæрæг», «Ныффæсус дæн дзæгъæлы хъæрæй æз»... Гъе æмæ дæ кæд, мыййаг, ам дæ хъæр-сидтмæ уанæбæрæг куы ничи хъусдарæг уыди, уæд фехъуысти Хуыцаумæ».¹ Намысæн æнæ уарзгæ, æнæ уынгæ нæй. Шамил йæ поэतिकон уæзгæ, цæстыахадгæ чиныг хуымæтæджы не схуыдта «Намыс». Куы-иу сфæлмæцыд, куы-иу æй бадомдта зын, уæддæр-иу йæ цæстытыл нæртон барæг хуымæтæджы нæ уад – "Куы йæ хъæуы мæйдар æхсæв цæуын, уæд æй дзæгъæл арт фæсвæдмæ нæ сайы". Нæ дæр йæ зæрдæмæ æнæ сагъæс цард цæуы: "Æнæсæн быркуы чи дары æмбæхс-

¹ М а м и а т ы И з е т æ. Фæцæуы, Ир, дæ намысы зæд дард...
// А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв, цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2011. – 59 ф.

тэй?" Уымэн уйд сэрэстыр йæ цардæй:
"Фыдраны донæн – хъæлдзæгдæр йæ цыд".

Æвæццæгæн, Шамилы поэзи хорз чи зоны, уый фæхатыдаид, йæ рагфыст æмдзæвгæты кой йын кæй кæнын. Фæлæ уый мæн аххос нæу. Поэтæн йæ удыгасæй иууыл хуыздæр чиныг рацыд йæ райгуырды 70 азы юбилеймæ æмæ райдыдта, йæ раздæры чингуытæм, номхуындæй та, «Æхсæвы æртытæ» æмæ «Саст дзæнгæрæг»-мæ цы поэтикон уацмыстæ бахаста, уыдон равзаргæдæргæй.

Уыдон афтæ рæсугъд, афтæ аивтæ æмæ тыбар-тубургæнаг, уымæ афтæ нуарджын сты æмæ сæ адæймаг йæ иу фадыл лæугæйæ дæр не 'фсæды кæсынæй. Хъодзаты Æхсарын йæ рагæмдзæвгæты иу литературон-критикон уацы уымæн бары хæххон тæлтæг дæтты зарджытимæ, цъититы сатæг улæфтимæ, къæбæлдзыг дзыкку бæлæсты æхцон зардимæ, дæлпаг угæрдæнты адджын тæфимæ.¹ Йæ бæстæй цардагур фæлидзæг поэтау, махæн дæр нæ цæстытыл уайынц, куыд «Ныгъуылынц Дзомагъы къуылдымтæ Фæлмæн изæрмилты фæлмау» æмæ йемæ цин кæнæм мах дæр, йæ рагбонтæ фынау кæй уыны, ууыл. Æнæцингæнгæ йыл нæй. Уарзын æмæ худын кæй фæнды, ахæм адæймаг царды æвæджиаг фарстытæм арфдæр кæсы, хуыздæр сæ фембары, уымæ гæсгæ фæзаны, цы уыдис, цы ис æмæ цы уыдзæнис, уыдæттæ. Æмæ сæ адæмæн куырыхон зондæй куы фæдзуры, уæд æм чи хæлæг фæкæны, кæмæн йæ мæгуыр авналæнтæ нæ феххæссынц уый зонды кæрæттæм æмæ йыл куыдхуыздæронæй фæкалынц цъыф.

¹ Хъодзаты Æхсар. Фыццаг балц зæрдæтæм / Рæст-
дзинад, 1964. – 15 июнь.

Тæхудиаг, бынтон тæхудиаг цæмæннæ хъуамæ уа, поэзи йæ лыстæг сойцъирæн уидæгты онг лыстæггай чи æмбары, æнæзындгонд дзы кæмæн ницы ис, йæхицæн дзы цатыр чи кæны, хор-доны бæсты кæмæн цæуы! Поэзийæ цатыр æрмæстдæр æцæг бæллиццаг уд фæкæны. Нæртон куывды бадынай алаæмæтон поэзийы пæр-пæргæнаг базыртыл тæхын удæн цас æхцондæр у, уый зæрдæйæн йæхицæй дарддæр кæронмæ никуы ничи фæзоны.

Æмæ Шамилы бон, тынг-иу æй куы бафæндыд, уæд, – табу – Хуыцауæн, – уыд ахæм æхцонхæссæг æмæ зæрдæ уидагмæ æнкъуыс-сынганæг поэтикон уацмыстæ фæлдисын. Йæ фыдыуæзæг, йæ раттæг адæм æмæ, табу-йаг цы у, уыдоныл чи тайы æмæ руайы, ахæмы бон тынг бирæ диссæгтæ æмæ тæмæссæгтæ саразын у. Æгæрыстæмæй, куыд уынæм, афтæмæй, æлхыскъ чи кæны, ахæм уацмыстæ дæр. Æмæ Джыккайы-фырт уыцы стæм адæймæгтæм кæй хауд, уый, мæнмæ гæсгæ, дызæрдыккаг никæмæн у. Соттиты Риммæ йæ хъарагхæццæйæ уымæн мысы: «Кæддæр, дам, Афины адæм Сократы хæцаг дзынга схуыдтой. Уый сын æргом кодта сæ хъæндзинæдтæ, æмæ-иу сын къогъойы хæстау дудгæ рыст кодтой. Сæ бон дзы куы нал уыд, уæд ын цыкутайы марджы къус бануазын кодтой. О мæ дзæбæх æмбал!.. Дæ æргом ныхас дæр цал хатты уыдис кæмæндæр дзынгайы фæхæстау... Цал æмæ цал хатты бахъуыдис-иу дæу зонды хъама сласын, цæмæй рæстдзинадыл къæм ма абада...».¹

Фæлæ алкæй не ‘лхыскъ кодта уыцы хъуыддаг. Рæстдзинад никуы дæр æндав-

¹ Соттиты Риммæ. Арвы дзæнгæрджытæ // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 57 ф.

дзæн алкæй. Гуылæрты Барис уымæн зæгъы: «Шамил-поэт йæ адæм æмæ Хуыцауы раз уыд раст».¹ Иры зæххыл ын алчи дæр æмæ алцы дæр уый тыххæй уыд баузæлинаг, барæвдауинаг æмæ кады аккаг. Æгæрыстæмæй поэт кæны «Авдæны зарæг назы талайæн». Раст ын цыма алæмæтон аргъæутты сыгъзæринкоцора лæппу басгуыхт æмæ йе 'гæрон цинæй нал уыд. Стæй, цахæм авдæны зарæг! Зæрдæ йæм уайтагъд ныффæлмæнтæ вæййы.

*Рухс фынтау куы кæның мигътыл
Урс гæлæбутæ нæр-нæр.
Ирд ыстæльтæ дæ хихтыл
Калың сусæггæй цæхæр...
Хорзæй цæр!*

*Ис дæ хъæбысы æхсæрæг,
Фæзы нал ызмæлы хъæз...
Фæлæ мæй цæггъды дзæнгæрæг...
Маммæй дæ фæдзæхсын æз...
Тагъддæр рæз!*

*Айрæз. Ног аз та æрхæстæг,
Мамм та хъæдбынты хæты.
Бады уый уаты цъæх фæздæг,
Уым кæрдæгхуыз уд сæтты...
Айрæз ды!*

Хъороты Дауыт нæ æнæнхъæлæджы нæ фæдзæхста: "Хъæд, бæлæстæ, дуртæ – иууылдæр мæм дзурынц: уарз æмæ уарз..."² Æмæ йæ кæд Шамил не 'мбæрста, уæд ма чи.

¹ Гуы л æ р т ы Б а р и с. Нæ нæм хъуыст фыдохы йæ фæдис // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 76 ф.

² Х ъ о р о т ы Д а у ы т. Ироны сагъæс. – Дзæуджыхъæу, 1960. – 179 ф.

Æрдз сабыр кæй у, рæдзæ-мæдзæ кæй кæны, назы тары æхсæрæг кæй æмбæхсы, уый зæрдæхцон хæссы поэтæн, «фæлæ мæй цæгъды дзæнгæрæг», æмæ назы фæдзæхсы маммæй. Ног аз æрхæстæг, фæлæ тæфæбой-наджы мамм хиты æд фæрæт. Фыдбылызæй æнæмæнг хи æмбæлы бахизын, фæлæ ныр куы фервæза маммæй, уæддæр тагъд за-хæссæн уызæн æмæ та уæддæр кæйдæр зæрдыл æрлæудзæнис назы хих. Уæддæр та йæм чидæр сисдзæнис æмæ фæзындзæнис æд фæрæт. "Бирæгъ фысдзармы дæр бацæуы".¹ Афтамæй, «йæ бахудт фæлмæн æмæ рæвдаугæ кæмæн уыд, йе сныхас зæды узæлдау, йæ удыконд æмæ лæджыхъæд арвай-дæны тынтæй нывæст кæмæн уыдысты, уый йæ уарзæгой зæрдæ дудгæ æмæ мæс-тæлгъæдæй ахаста æнусон бынатмæ».²

Поэтæн адæймаг æмæ назы æдых тала сты иу кæуинаггаг уавæры. Иуæггай æф-тынц фыдлæджы фыдкъухæй. Нæ фыддуджы назы талайæн тæрсгæ-ризгæ уымæн кодта авдæны зарæг. Раст цыма нæ эрæйы агъом-мæ VI-æм æнусы кæрон – VII-æм æнусы райдайæны рагон-бердзенаг философ-диалектик Гераклит Эфосскийы зондыл хæст уыд: «Мышление – великое достоинство, и мудрость состоит в том, чтобы говорить истинное и чтобы, прислушиваясь к природе, поступать с ней соответственно».³

Æрдз дæр Джыккайы-фыртæн, адæй-магау, æгас уд уыдис. Цыфыддæр фыдтæй хызт нæу. Йæ бавæрын махмæ хауы. Мах ыл,

¹ М а т ф. 7, 15.

² Г у ы л æ р т ы Б а р и с. Нæ нæм хъуыст фыдохы йæ фæдис // А в т о р т ы к о л л е к т и в. А р в. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 76 ф.

³ Э ф о с с к и й Г е р а к л и т. Материалисты Древней Греции. – М., 1955. – 51 ф.

алы удæгас удау, раст хи рæзгæ кæстæрау,
куынаæ аудæм, куы йæм бавналаæм æгъа-
тырæй, алчи нæ йæ хи уды æхцонæн куынаæ-
гыл куы схæца, уæд ын сæфтмæ æнæрцаугæ
нæй æмæ йемæ сафæм нæ удты сыгъдæг
дæр:

*Цалх дæр атулы мæллæгыл,
Фос дæр уый хæрың фылдæр...
Айрæз. ...Ма сæмбæл фылдæгыл,
Тагъддæр æврæгътæй уæлдæр
Сис дæ сæр!*

*Мит-гæлæбутæ дæ хихтыл
Уаз фынтау кæның пæр-пæр.
Пух гæбынайау та мигътыл
Ды æркъул кодтай дæ сæр...
Бирæ цæр!*

Диссаджы адæм сты нæ зонады иуæй-иу
кусджытæ – зонад, дам, хус, иударон æвзаг
вæййы, æрмæст хатдзæгтæ аразынæн у.¹
Нывæфтыд дзырд æм бар нæ дары, ома.
Æмæ йын йæ дзырдтæ куы раудæгас кæнай,
уд сæ куы бацауа, куы стæлфой, уæд, дам,
йæ хатдзæгтæ азгъæлдзысты сæ кæрæ-
дзийы фæдыл. Нал сын уыдзæнис зонадон
нысаниуæг. Ницы уал сæ баззайдзæн æмæ-
ма уæд кæмæн кæдæм æвдисынæн бабæз-
дзысты, зæгъгæ.

Уæ бындар макуы фæуат, кæмæй зæгъ-
ын – нæ диссаджы "ахуыргæндтæ", æмæ
Абайты Васойы цæвиттонæнхæссинаг уац-
тæ нæ кады фысджытæ Къоста, Секъа, Ма-
литы Георгийы тыххæй эмоцияæ æмдзаг
койкæнинагтæй æмбисондæн дзуринаг
куы сты; В. Белинский æмæ Н. Добролю-

¹ Ирон æвзаджы æмбарынгæнæн дзырдуат 4 т. Т. 2. – М., 2010.
– 345 ф.

бовы критикон-литературон уацты дæн-цæгтæ чиниджы фæрстæй цалдæргæйттæ куы бавæйыныц,¹ уæд Шамилы ахæм аивадон уацмысы тыххæй адæймаг куыд бауромдзæнис йæ цины уæлмонц æнкъарæнтæ?! Цæмæннæ сæ хъуамæ ныддиссаг кæниккам, нæ бон куы бауайд, уæд.

Æмæ, дам, цæвиттонтæ ма хæссут, æмæ, дам, хус ныхас кæнут. Цыма марды чырыны фарсмæ лæууæм. Æмæ марды цур дæр адæм уыцы иугъæдон нæ вæйыныц. Адæймагæн йæ зæрдæ цæмæй байрайа, ууыл бацин кæнын амонд у; зæрдæ кæуыл æмæ цæуыл фæрисса, ууыл цæссыг æрæппарын дæр диссаг цæмæн уыдзæнис.

Адæймаг адæймаг уæд свæййы, йæхи удау æй куы райдайы æндавын йæ алыварс дуне. Бæсты сæфт кæй не 'ндавы, уый адæймаджы стыр номмæ хорзæй дæр æмæ, æгæрыстæмæй, æвзæрæй дæр цы бар дары? Адæймаджы ном æмæ бæстæйы ном сæ кæрæдзиимæ афтæ æнгом баст сты æмæ сæ кæрæдзийæ фæхицæн кæнын цыфæнды фыдлæджы бон дæр æнцонæй нæ бауыдзæнис. Нæдæр хицæн кæнинаг сты. Уæлдайдæр поэзийы. Шамил дзырдта: «Поэзи арвæрдыны хуызæн у – нæй йæм к'бухæй æвналаен, нæй йæ сæрты агæпп кæнæн».² Поэзийы фæсайæн нæй.

Адæмыл, цæрæгойтыл, æрдзыл аудын – уыдон дунейы, стæй ирон литературæйы ног рагæй нал сты. Шамилаен сæ йæхи сфæлдыстады бирæ дæсгай (кæд сæдæгай нæ)

¹ Б е л и н с к и й В. Взгляд на русскую литературу. – М., 1981. Сочинения в стихах и прозе Дениса Давидова. – 351 – 380 ф. Йæ цитатæ у 61 поэтикон рæнхъы, йæ куыст «Иван Андреевич Крылов»-ы та – 219 поэтикон рæнхъы.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Курдиаты æнæахуысгæ цæхæр / Рæстдзинад, 2006. – 2 ноябрь.

уацмысты ис сэмбәләән. Фәләә назы талайәән авдәны зарәг кәнай, улы кьәрт-тау әй цардсафәг маммәй хизай, уый фыццаг фәзынд уыдис. Ирон чыныгкәсәг, стәй литературон критикайы зәрдәмәә афтә тынг уый тыххәй фәцыд. Дзуццаты Хадзы-Мурат дзырдта: «Ердз хьомысджын сәудәджерадон-техникон тыхтәй сәтгәйә, йә хәрзиуджытә йын әнауәрдонәй исгәйә, адәймагад әрәджыйау бамбәрста, зәггә, әрдзыл ахәм зиәнттә сәмбәлд, әмә йын тас у сихсийнәй, уымә гәсгә дзы бацыд әрдз бахьахьхәныны мәт. Адәм незаманәй фәстәмә сәхи кәмәй хьахьхьәдтой, уый сын ныр сәхицән хьахьхьәнинаг фәци. Уыцы уавәрәән Джыккайты Шамил ссардта akkaг поэтикон жанр – «Авдәны зарәг назы талайәән». Назы талайы хуызы әмткәй әрдзмә кәсы, цыма сывәллонмә, афтә, дзуры йәм, ирон фольклор әмә классикон поэзийы авдәны зарджыты фәлмән, аудгә хьәләсыуагәй: «Айрәз... Ма сәмбәл фыдләгыл». Поэт йә уарзон ахаст әрдзмә әвәры фыдләджы хәрам ахасты ныхмә».¹ Уымән нә, әмә нә поэт йәхәдәг цыргьаг никуы райста йә кьухмә. Уый дәр уыдис «фәстаг сугдзау кәддәр». «Иу әргьом цьыхыры» йын әнәссаргә нал уыд. Фәләә йә «куыстмә» куы әрәвнәлдта, уәд: «Афтыдта урс тәгәр сыфтәр, Әвдылди балты кьох әхсыры». Фәләә йә уый нә баурәдта. Әмә, куы саста «балмә цьалды, уәд ыстахт йә дзыккутәй әхсинәг». Әваст ныффәдис кодтой бәләстә, фәтарстысты цардәән ракалынай әмә әрхаудтой уәд "сугдзауән" йә цьалды, йә синаг. Хадзы-Мурат уымән зәггы: «Ардзмә

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Рәстәг әмә литература. – Цхинвал, 1985. – 150 ф.

ахаст у адæймагмæ ахаст».¹ Дуне уыцы фарстыл йæ цæст уымæн æрæвæрдта.

Адæймагæн сæйраджысæйраг у фыдархайдыл рæстæгыл к'уых сисын, иууыл хуыздæр – цалынмæ йæм не 'рæвнæлдтай, уæдмæ, йæ фæндæгтæ йын цæхгæрмаæ æрæхгæнын, æнагъæддаджы ми мауал дарддæр кæнын, æгæрыстæмай, йæхи фыдæнæн куы уа, цыдæр ахсджиаг ми йын æрдæгыл куы æрлæууа æмæ йæ дзадджын гуыл хомæй куы зайа, уæддæр.

Æцæг лæгаулæгæн искæй удæн æхцон æрхæссын хи удæн к'аддæр æхсызгон нæ вæййы. Сугдзауæн бæлæсты фæдисмæ йæ к'уухæй йæ ц'алды æмæ йæ синаджы ахаудыл уымæн у поэты цин:

*Мæ сæрмаæ ног ахстон уыдтон,
Фæзынд мæм руха арвы дуар гомæй.
Мæ уæхскыл абадти бæлон,
Мæ гуыл нæ уæлкъæй баззад хомæй.²*
(«Уыдтæн бæгуы сугдзау кæддæр...»)

Æмæ ахæм рæстæджы диссаг нæу, кæд ирон поэзийы фыццаг куывд-æмдзæвгæ Шамил не сфæлдыста æмæ, нырмæ кæй зонæм, нæ литературæйы уыцы хуызы райдайæн Колыты Аксомæ хауы, уæддæр поэт, йæ тæртгæ байтындзгæ, муртакк лæгау, йæ зонгуытыл лæугæйæ, афтæ лæгъстæ кæны цытджын Сæнамаæ, ирæн царды хорзæх афтæ куры, цæмæй та æдзæрæг кæмтты ногæй сæндидза нæ зарæг, æрхæм зæрдæты батæлфа нæ маст, æмæ нæ йæ ныфсæй бауырны, мæрдырох кæй нæй Хазби æмæ

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Рæстæг æмæ литературæ. – Цхинвал, 1985. – 150 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 191 ф.

Бегайән, нә ир сә фәдисмә иу ләгау кәй тырны; кәй ләууы «цәнгәтау Тогойтән сә мәсыг – фыдгул йә дуртыл ма хафәд йә к'ях». Фәстаг туджы әртахы онг дәр уымә ма х'уамә әрхаудаид сәрыстыр ирон, әнәбасәтгә Ирыстон. Шамил тынг хорз зыдта: «Тогойтән сә сылгоймәгтә дәр хәцыдысты».¹ Уымәйдәр, сә х'әбатыр нәлгоймәгты әмрәнх' әмә, әгәрыстә-мәй, уырысы әфсадән сә х'әбатырдзина-дәй номхәссән, чингуыты фыссинаг фесты се знәгтән дәр. Иугәр афтә у, – уый та афтә уыд, стәй ныр дәр у поэты фәндонәй, – уәд стәм йә сыг'дәг куывды фарс. Хизы нә зәрдаты арфмә әмә йын зәг'әм зәрдәбынәй «аммен»:

*Сәна, ләууыс нә зәххы сәр рәсуг'дәй,
Дыдзы хур мәм дә тәрныхыл фәзынд.
Куынә стәм мах быныск'уыд адәм сухтәй,
Уәд арәнтәй цәуыл дзыназы сынт?*

*Бырстой дә бынтәм гунн әмә хазартә,
Мәләт нын хаста сау рынау Тимур –
Сә зәхх сын рәстәг дымгәмә ныддартта,
Кәсы ныр дәр мә Иры сәрмә хур.*

Әмдзәвгә 1989-әм азы Джиуәргуыба-йы мәйы райгуыр, әмә нәм уәд нә фыдбоны сыхәгтә цы сау фәндтимә быр-стой, цәмәй зәххы ц'арыл нә кой, нә х'әр мауал уыдаид, фәсфәстагәттәй дәр рох куыд уыдаиккам, уый не 'пәтән дәр зындгонд у. Уый тыххәй нәм фәсарәнтәй цы бирә журналисттә фәзындысты, уы-донәй иу – әрвылк'уырион «Московские новости»-йы националон проблемәты хайа-

¹ Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Уацмысты әмбырдгонд. – Цхинвал, 1988. – 289 ф.

ды редактор фыста: «На рассвете 24 ноября 1989 года я подходил к Цхинвал со стороны Гори... На прощание мой спутник (на «сабырадон митингхæсджытæй» – Хъ. М.) сказал: «Смотри, русский, когда мы войдем в Цхинвал, не гуляй – сиди лучше у своих родственников». – «А что будет?» – полюбопытствовал я. «В окно гляди – увидишь», – ответил он и ободряюще улынулся».¹

Фæлæ Шамилы уацмыс, уæдмæ нæ поэзийы цы трафаретон схемæ сфидар, – æмдзæвгæйы нæ фыдызнагты иугай нымайын, цы фыдтæ нын уыдис сæ зæрды, куыд нæ куынаг кодтой, уыдæттæй куыд фæрвæзтыстæм, – уырдыгæй атыдта йæхи. Æмæ кæд нæ фыды зæхх тæссаг ран ис – «дыууæрдыгæй – зæйуаты», ома нæм дыууæрдыгæй бырсынц, уæддæр æй удрæбынай фæдзæхсы бæрзонд Сæнайæн, цæмæй йын ракæна, фæрвæзæн ын цæй фæрцы ис, уыцы арфæ:

*Чабæ, ныууадз дæ арты къæй, дæ дзултæ,
Дæ кæрдæн та сырх тырысайау сис!
Æрцыд хъазуат, æвзидынц нæм фыдгултæ,
Ныры хуызæн нæ никуы хъуыд фæдис.*

*Сæна, кæнын мæ фыды зæххæн пъатæ,
Цæссыгæй йын йæ хъæдгæмттæ æхсын,
Тæссаг ран и – дыууæрдыгæй – зæйуаты,
Дæ хорзæхæй уый макуы фенæд зын.*

*Ыскæн нæ иры фаззæттау æмдзæрин,
Цы нæ фесæфти, уыдон нын – æгъгъæд.
Нæ рæхыс уæд æрвон тынтæй – сыгъзæрин.
Хæрамæн уæнт нæ къæсæртæ æхгæд.*

¹ Минеев Александр. Вспоминая ноябрь 89-го // Южная Осетия: и кровь и пепел. – Владикавказ, 1991. – 6 – 7 ф.

Фыссæг йæ дзырд зæгъынæй куы тæрса, уæд уымæй фыссæг нæй. Сервантес бердзенаг философ Платоны ныхасæй куыд спайда кодта: «Amicus Plato, sed magis amica veritas» – «Платон мæ хæлар у, фæлæ рæстдзинад зынаргъдæр у»,¹ – уыйау, Шамил рæстдзинад иууыл зынаргъдæрыл кæй нымадта, уый не мбæхста. Уымæн дзырдта: «Куы сфæлмæцын, куы мæ бадомы зын, Мæ цæстытыл нæртон барæг фæуайы», æмæ йын, æгæрыстæмæй, мæйдар æхсæвы цæугæ куы ваййы, уæддæр æй, нæртон барагау, «дзæгъæл арт фæсвæдмæ нæ сайы».

Æмдзæвгæйæн эпиграфæн хуымæтæджы не рхаста Къостайы рæнхъытæ: «Хъæр мæрдтæм дæр хъуысы!»² («Катай»). Уый рæсугъд афоризмы охыл не схаудта нæ поэтæй. Ирыстоны сæр куы бахъæуа, дзырд, уæм æви ма уæм, – ууыл куы цæуа, уæд нæ мæрдтæ дæр хъуамæ растой. Хъуамæ иууыл иумæ суæм нæ рухс фидæны – Сæрибары сæрыл удуæлдай тохгæнджытæ. Уый охыл сиды нæ Ирбæсты разагъдатæм: Къостамæ, Цæразонмæ, Хазби æмæ Бегамæ, Ос-Багъатырмæ, Алгъуызмæ, Милойы хо Хæзнамæ, Есенмæ, Чермен æмæ Тъотъормæ... Кæд – тох, уæд – фæстаг туджы æртахиййонг. «Ирон адæм сæ гæндзæхтæ цагътой, æлдæрттæн цагъар ныллæууын нæ куымдтой, сæ сæрмаæ йæ хæсгæ дæр нæ кодтой»,³ – дзырдта Тыбылты Алыксандр. Се фхæрджыты ныхмæ, æгæрыстæмæй, хæцыдысты мыггаггай: «Мзиугомы Тъотъоты фæсивæд нал уырысы хицæуттæн ком лæвæрдтой, нал

¹ Сааведра Сервантес де Мигель. Дон Кихот. – М., 1989. – Дыккаг хай. – 390 – 391 ф.

² Къ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæр, 1951. – 51 ф.

³ Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Уацмысты æмбырдгонд. – Цхинвал, 1988. – 290 ф.

æлдæртты уагътой сæ бæстæм».¹ Уымæй тæссаг уыд æгас Ирыстонæн дæр.

Æппæт уыдæттæ зонгæйæ, Шамилы лирикон хъайтары ныхас афтæ зæрдæбынæй у, æмдзæвгæйæн ахæм фидар æмæ нæргæ ритмикæ равзæрста, ахæм рифмæтæ аразы æмæ, уацмыс кæсгæйæ, адæймаг кæны тохмонц. Нæ бон уымæн нæ цæуы æмдзæвгæ æрдæгкæстæй ныууадзын. Нæ цæстæнгас иу рæнхъæй иннæмæ кæны дзæбидыры гæпп:

*Мæ уынгæг куыд дæ хорзæхæй æрцæуд:
Æз мæрдтæм сидын а изæр – фæдис!
О, райхъал уæнт Цæразонæн йæ цæуæт,
Æнувыд уæд йæ фидæрттыл Дзывгъис.*

*Мæрддырох нæй Хазби æмæ Бегайæн, –
Нæ ир сæ хъæрмæ иу лæггау тырнæд,
Нæ уыдзæн уæд нæ зæххы мурæй кайæн,
Аллонтæ уæд нæ кæндзысты фыдвæд.*

*Сæна, лæууыс нæ зæххы сæр рæсугъдæй,
Дыдзы хур мæм дæ тæрныхыл фæзынд.
Куы нæ стæм мах быныскъуыд адæм суктæй,
Уæд арæнтæй цæуыл дзыназы сынт?²*

(«Изæрмилты кувын»)

Шамил нæдæр æнæ сагъæсæй, æвæлмон цард нымæдта амондыл. Хъуамæ йæм адæймаг æнæмæнг стъæлфыдаид исты стыр сагъæсæй. Йæ цардвæндаг ын чи рухс кодтаид, ахæм нысанæй. Амонды хабар æм каст Фыдыбæстæйæн æвæллайгæйæ уырдыг лæууын. Æмæ разы уыд æнæфсонæй æнкъард уæвыныл дæр, «æрмæст мæнг цæссыг ма 'рхауæд нæ цæстæй»:

¹ Уы й д æ р у ы м.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 32 – 34 ф.

*Æз зонын, лæг кæйдæр хинтыл кæлдзæн,
Уыдзæн æууæрст, цæлхдурты раз тыхсдзæни,
Уæддæр фыдтухæн амондау мæнæн
Уæлмонц æмæ нæрæмон цин хæсдзæни.*

*Фыдраны донæн – хъæлдзæгдæр йæ цыд,
Куы нæры арв – рæсугддæр вæййы уалдзæг...
Мæ риу – уæрæх, мæ зæрдæ тохмæ – зыд!
Æхсоны цæв – æмæ цæхæртæ калдзæн.¹
(«Куы сфæлмæцын...»)*

Ахæм адæймаг искæй уæрдоны не сбад-дзæн. Тыхæй йæ куы сбадын кæнай, уæддæр искæй зарæг зарын нæ бахæсдзæнис йæ сæрма. Дзуццаты Хадзы-Мурат загъта: «Шамил разы нæу, афтæ чи зæгъы, «кæй уæрдоны бадай, гъе уый зарæг кæн», зæгъ-гæ, уыдонимæ».² Йæ фыдæл кæд зæринты фæдыл нæ цыд, уæддæр «Ромы сыгъдæттыл нæртон куывды зарыд йæ тызмæг æгъ-дæуттыл», уыд «Сæрибар, тыгъд быдыр – йæ хуыцау, йæ дин» æмæ кæд «Сæ тугæй цы зарæг ыскодтой фыдæлтæ» йæ «цæссыгты судздысты уымæн йæ зæлтæ», уæддæр æй фидарæй уырны: «Нæ дуне куы фестид мæзджит, уæд зæгъин: Уарзт, Фидауц, По-эзийы номыл – амин!» æмæ талынг зæппадзы дæр зарид хурыл.

Стæй йæ цы хуызы зæгъы, уымæ-ма чысыл æркæсæм. Дыккаг строфæйы цыппар рæнхъæй æртæ сты афоризмтæ. Уымæй дæр – æлвæст, зæрдæйыл æмбæлæг, поэзи-рæсугъдгæнаг афоризмтæ: 1) «Фыдраны донæн – хъæлдзæгдæр йæ цыд»; 2) «Куы

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 36 ф.

² Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 86 ф.

нæры арв – рæсугъддæр вæййы уалдзæг»; 3) «Æхсоны цæв – æмæ цæхæртæ калдзæн». Дзырдты, хъуыдыйæдты равæрды кой нал кæнын.

Мах та поэты удагас, дзадджын, барджын æмæ æхсарджын ныхасæй фидарæй уырны йæ дзырды рæстдзинад æмæ йыл æууæндæм. Ахæм ныфсджын адæймаг æцæгдæр йæ сæрмæ нукуы схæсдзæнис æфхæрæн æмбисонд: «Кæй уæрдоныл бадай, гъе уый зарæг кæн» («Кæд загъта фыццаг хатт йæ Амонд лæгæн...»).

Уый поэты, æцæг поэты фидар дзырд у æмæ йæ æмбæлы суанг ингæны къæсæры онг фæхæссын. Джыккайы-фырт та ахæм поэт, зонадон кусæг æмæ адæймаг уыд, æмæ йæ дзырдыл сайдæй рацæуыны бæсты йæ гæрзтæ алы хатт дæр цыфæнды фыдтохмæ уыдысты цæттæ. Антиконт философ Сенекайы ныхæстæ йын хуымæтæджы не сты цæвиттойнаг: «Сократы алыварс уыд дæс æмæ ссæдз залымы, фæлæ йын нæ басастой йæ лæгдзинад. Цы давы æлдæртты бæрц? Цагъардзинад кæддæриддæр иу у! Æлгъ ыл чи кæны, уый залымты астæу дæр уыдзæн сæрибар».¹

Уыцы «хивæнд» зонды тыххæй нæ поэт, аив дзырд хæринаг у æви нуазинаг, уымæн бынтондæр чи ницы æмбарынц, уыдонимæ дæр тохы иу æмæ дыууæ хатты куына бацыд, мыййаг. Æмбулгæ-иу сæ ракодта, фæлæ алы хатт сæйраг рамбулын нæ вæййы – рæстдзинадыл фæхæцæг куына уа, уæд æй галиугæнджытæ цъыфы фæныгæнынц.

Цæвиттонтæ тынг бирæ ис æрхæссæн, фæлæ ныртæккæ æрмæст дæр банысан кæндзыстæм, Шамил-иу сдзурыны аккаг цы

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. – Дзæуджыхъæу, 1996. – 279 ф.

хабар скодта, уый-иу æрмæст йæхи уды рыст нæ уыд, фæлæ-иу æнæмæнг уыдис Ирыстони проблемæ. Уымæй дæр-иу фылдæр хæтт разынд судзгæ, дудгæ проблемæ.

1995-æм азы нын Уæрæсейы поэтылмард президент Б. Ельцин æмæ йæ Хуыцауы къæхæргæвдæг омменгæнджытæ Дайраны дуæрттыл Ларсы цы арæн бацыбыртæ кодтой, уымæй дæр иу километр æмæ æрдæджы бæрц (Фæснауыр – "Пасанаурæй" уырдам нын цы зæххытæ бакодтой сæхи, уыдон сын нал фаг кæнынц!), уый нæхи бынатылмард хицæуттæ ныууагътой æнæ дæлауæлæ, ам, дам, нын къуындæг у азмæлынæн, нæртон симд ныззилынæн æмæ йæ радтой нæ фыдбоны сыхæгтæ æмæ цæцæнæн фæндагæн. Нæ арæнтæ нын уый-бæрц æрбакъуындæг кодтой!

Нæ амонд æви не 'намонд нæ афтæ кæй «батардта фыд раны», «нæ дуг – тымыгъ» кæй у, «нæ дауæн – рындз», «нæ сау зæххыл Дайраны кæрæдзи куыйдзыхтæ» куы хæрынц, «нæ хæстæй сау айнаг» куы 'нкъуысти æмæ «нæрамон Терк мæстæй» куы мард, уæд поэт мæрдтæй ахста нæ фыдæлты фæдис. М. Лермонтов йæ Фыдыбæстæйæ цæйау загъта: «...я люблю – за что, не знаю сам...».¹ Шамилы, цæмæн, уый æмбæрст у, фæлæ нæ Райгуырæны уарзтæй нал бафарста йæ зæрдæйы судзаг æмæ нæ сагфыдæлты номæй ныффæдис кодта æгас Ирыстониыл, алчи дæр æй куыд фехъуыстаид, афтæ:

*Уыдис Дайраны хид сæ къæсæр,
Лæууыд сæ арæныл гæнах.
Сæ фæдон – рыгъд æмæ æнæсæр,
Нæ бæстæ нал гæндавы мах.*

¹ Лермонтов М. Ю. Собр. соч. в 4 т. Т. 1. – Л., 1979. – 460 ф.

*Цæуыныц нæ сыхæгтæ нæ кæртыл,
Нæ кулдуар райс-байсæй ныссаст.
Нымайыныц Нарты цоты мæрдтыл,
Нæу хыгъд нæ ном æмæ нæ рыст.*

*Нæ ир! – бæсты хæрзтæй бындарæн
Цы уадзут кад кæнæ бынтæн?
Кæм ис нæртон Ирæн йæ арæн?
Кæм кæндзæн тохы бон гæрæн?*

Фæлæ нæ Иры тохы бонмæ гæрæн нукуы æндæвта æмæ йæ нæдæр æндавы. Гæрæнтæ аразын æмæ сæ уæрæх кæнын чи зыдта æмæ зоны, йæ арæнтæ тыхæй нæ хардзæй фæйнæрдæм чи ивазынц, уыдон иу къуыри нæ арæныл «стонгдзинад расидтысты», цыма сын сталинистæ советон дуджы Фæснауыраей дарддæр – Хъуды ком, Тырсыгом, Къобы зылд кæй схæлар кодтой, уый фаг нæ уыдис æмæ сын ельцинистæ нæ «къæдзæхтæ» сæ разæй скодтой. Ныр-ма нæ кæрæдзи катыйгæнгæйæ фæрсæм: «Арвыком цæмæн баззад фæсарæн»?¹

Цыбыртæй йын Секъайы дзырдтæй ис дзуапп раттæн – "Искæй хуымы стæм цыргъ æхсырф",² нæхи тыххæй дзырды сæр куы фембæлы, уæд та фырафсæрмай кæй ныззылынтæ вæййæм, нæ дзыхтæ кæй ныххуыйæм, уый тыххæй. Ноджы-ма уыцы «цыргъ æхсырфыл» уыцы иурæстæджы куы хæцой æгас Советон Цæдисы Политбюройы уæнгтæ Орджоникидзе, Бериа, Махарадзе, уæд Ирыстоны хуссар хай æгасæй дæр куыннæ баззад фæсарæн, диссаг у.

¹ Цы бы р ты Л ю д в и г, Д з а с о х ты М у з а ф е р. Арвыком цæмæн баззад фæсарæн? / Рæстдзинад, 2010. – 25 декабрь.

² Г æ д и а т ы С е к ъ а. Равзаргæ уацмыстæ. – Цхинвал, 1979. – 98 ф.

Фæлæ ныр дæр сæхиæрдæм ссивыны тыххæй алы æнæсæрмаæхæссинаг мадзæлттæ мысынмæ никæмæ батæхуды кæндзысты. Уый та фæбæрæг бынтон æрæджды дæр: «Еще недавно, выступая в Европарламенте, М. Саакашвили заявлял о своих миролюбивых намерениях и об отказе использования военной силы в отношении Южной Осетии и Абхазии. Сейчас он заявляет о том, что «война не окончена». Недавняя встреча Михаила Саакашвили в рамках визита в Вашингтон с американскими сенаторами, пообещавшими «обеспечить Грузию оборонным вооружением для того, чтобы она смогла защититься от российских оккупантов», также никак не вяжется с его заявлением о том, что Грузия не станет использовать силовой вариант разрешения конфликтов, тем более такое же заявление, слово в слово, Саакашвили сделал за несколько часов до начала военной агрессии Грузии в августе 2008 года».¹

Уыцы хæсты рæстæджды Абхазы куы бафæзмыдтаид Ирыстоны цæгат хай æмæ Чъехы ныххæлæттаг мулк тымбыл кæныны бæсты нæ фыдæлты кæмтты æрмæст сæ цот куы æрбаттаиккой, уæд абон фæсмонгонд нæ уаиккам. Уыдон та нæ иухатты «стонгдзинадæй» нæ тæрсын кæниккой.

Стæй «стонгсидджытæн» иу мæй та сæ фæстæ сæ харæнтæ æфснайдтой, æмæ Уырысы арæнтыл лæууæг æфсадæн «уынгæг» цы æрбацæуæн уыд, ныр уым нæ фыдбоны сыхæгтæ къинтойы кафт кæнынц, Суликъойы зарæг зарынц æмæ сæ хин фæндтыл сты, ногæй та кæд расидой «стонгдзинад», цæмæй Балтæйы уонг уæддæр æрбайсой сæ

¹ МИД Южной Осетии выразил обеспокоенность в связи с заявлением Саакашвили / Южная Осетия, 2011. – 29 январь.

къухмæ. Уырдыгæй сын æнцондæр уыздæ-
нис Дзæуджыхъæуыл сæ хъуынджын арм
дарынаен, цæмæй нæ арæнтæ нæхи фæндиаг
ма уой. Шамил та уæд йæ фæдисæй фæсус
ныццис:

*Уынут, тæрхоны лæгтæ, разæй
Æрмæст паддзахбадæн. Уæууæй! –
Гæбаз нæм нал хауы Кавказæй, –
Паддзах æнæ паддзахад нæй.*

*Фæдис! – Дайраны ком уырысæй
Кæнынц сайтан гуырдызы тыхист...
Рæхджы та ерыстау йæ уырсæй
Кæндзæн нæ сонт сабиты цъист.*

*Кæм ис мæгуыр бæстыл фæхæцæг?
Дайран куы фесафæм, уæд нын
Нæ хурхыл дардысты æрвæдзæг,
Нæ цард та фестдзæни фыдфын.¹
(«Фæдис»)*

Афтæ дæр у. Фæлæ ничи разынд йæ фæ-
дисмæ цæуæг. Иунæг уырыссаг афицер –
арæнгæсты хицау инæлар Николаев загъта,
куыд, дам, дæттæм нæ зæххытæ барвæндæй,
æмæ йæ расыг Ельцин йæ бынатæй рацъон
бирæгъы сырд фæкодта. Махæй йын фарс-
хæцæг ничи фæци. Иуы дзыхæй нæ не сир-
вæст: «Куыдзы-фырт, чи дæ скодта нæ зæх-
хытæуарæг?!»

Николаев афтæ æрмæст йæ куыстмæ
гæсгæ нæ загътаид. Куыд Уæрæсейы æцæг
æмбæстаг, афтæ йæ паддзахадыл, йæ пад-
дзахады арæнтыл цæмæннæ рисса йæ зæр-
дæ? Мæнмæ гæсгæ алы æмбаргæ уæрæсейаг
дæр зæгъдзæнис – цæмæн къаппа-къуппа

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. –
101 – 102 ф.

кæнæм нæ арæнтæ, алы хæддзуты разæй сæ цæмæн скодтам?

Æмæ уыдон, хорз, ма уæд сæ арæнты мæт – Уæрæсейыл цæст никуы æххæст. Фæлæ махæн нæ бæстæйы иу кæронæй уырс куы ныууаса, уæд йе ‘ннæ кæрон ефс куы бангæстæ вæййы, уæд æй куыд уарæм... Гæрзгай дæр нал, фæлæ – километргæйттæй? Уымæйдæр – нæ цæргæ-цæрæнбонты фыдгæнджытæн. Цыма нын, кæд зæрдæйæн зын у, уæддæр ахæм дардыл хæтæнтæ ис. Мамсыраты Дæбе Ирыстоны "чысыл сивыры хуызæн" хуымæтæджы нæ хуыдта.¹ Иу бæгъатыры дæларм бацæудзæн.

Махмæ йæ рæстæджы поэт кæуыл фæкæуы, уымæй нæ бынатылæгтæ фодзыссæдзгай азты фæстæ дæр арвы талынгты фембæхсынц – мацы фыдбылыз сæм дзы æрхауа. Шамилы фæдисмæ иу хицау уымæн никуы фезмæлыд лæгау. Сæ бынæттæ сын Ирыстонæй зынаргъдæр сты. Æмæ адæм дæр уыдонмæгæсгæ сæ дзыхтыл цъуттатæ сæвæрынц. Хуыгаты Сергей сагъæсгæнгæ уымæн дзуры:

*Фыссыс, тыхсыс, дæ удыртау тыхсыгъд
Кæны, бецауаг, бирæ зынг дзы дзаг у.
Фæллæ цы гæнæг дæ, нæ зоны уый дæ сых,
Æрзил ма дзы, дæ чиныг ма дзы 'рцагур!*

*Уæдæ, цæуыл дæ хъиутæ хæрыс уæд? –
Æнцойбон дæр дæ удæн нæй æрбадæн.
Дæ адæмы мæт кæд ысси дæ мæт,
Уæд æй, цымаг, куыд нæ зоны дæ адæм?..²
("Цæрæнбонты дæллаг галы...")*

¹ М а м с ы р а т ы Д æ б е. Адæм адæм сты. – Дзæуджыхъæу, 1960. – 45 ф.

² Х у ы г а т ы С е р г е й. Хуры рæгъ. – Дзæуджыхъæу, 2008. – 119 ф.

Алчи йæ дзыхыл кæй ныххæцы, уымæн, хъыгагæн, ныртæккæ ис æндæр аххосаг дæр: «Фыдгæнæгмæ абон Хуыцау дæр нæ уæнды, Йæ разы закъон дæр æрхуыссы йæ уæнтыл». Æмæ уæд фæдисгæнæг поэт, Шамилау, алы хатт дæр баззайы иунæгæй. Йæ рыст зæрдæйæ уымæн дзырдта: «Поэты хъысмæт вæййы трагикон, ахæстоны куы нæ бада, æвирхъау мардæй йæ куынæ марой, уæддæр».¹ Цæмæй зыдта, мæгуыр, æвирхъау марды хъызæмар æвзарын дæр æй кæй бахъæудзæнис. Афтамæй нымæдта, ивгъуыд æнусы, 90-æм азтæй ныл цы фыдтæ цыд, уыдон: «...ныккалд æнусон бæллицты мæсыг, мард æрцыдысты ныфс æмæ сæрибар. Фыдæвзарæнты бахауд Ирыстон, æрцыд ыл дыууæ хæсты, йæ арæнтæ æрбауынгæг сты, рриссаг тæппæлттæй йæ буарыл дудынц йæ хъæбулты уæлмæрдтæ. Уыцы трагеди нæ фысджытæй бирæтæ нæ федтой, нæ сæм бахъардта – сæхицæй ницы сæфт. Хосты-хъоты Зинаæ, йæ ахстон æд лæппынтæ кæмæн бабын ис, уыцы булæмæргъау фæхъарæг кодта, стæй йæ тыппыр зæрдæ аскъуыд æмæ бамыр йæ рыст хъæлæс. Грис уыди хæрзарæзт æмæ сæрыстырæй, мызд нæ иста, афтамæй йæ рæдау фынгмæ уазджытæ хуыдта, зарыд сын рæсугъд хъæлæсæй, фæлæ, йæ зæрдæйы цы рыст уыди, уый та чи зыдта?..»²

Уый тæссаг у æви нæу? Гъай-гъайдæр, тæссаг у иунæгæй баззайын. Уæлдайдæр, аивады кусæгæн. Фæлæ фыссæг бынтон иунæгæй куы баззайы, уæд ын фæвæййы иу-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Фыссæг æмæ цард / Рæстдзинад, 2003 – 24 май.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Фыссæг æмæ цард / Рæстдзинад, 2003 – 24 май.

уыл хуыздæр фадат, чи у, цы фæлдисы, уы-
дæттыл ныссагъæс кæнынæн. Зонд базо-
нынæн æрæджы никуы уыд.

Æндæр хабар у, адæймаг куы бамбары йе
'дых уавæр. Фæлæ хи ма басæттын, æдых
уавæрæй рацæуынæн дæр ис аивадон амал –
æлгъитын. Æмæ дзы нæ фысджытæ арæх
пайда кæнынц: «Фæлæ, дам, лæг куы амард,
/ дзырдтой: «Куыдз ын фæлдыст!»;¹ «Уæй-
йаг чи у, ном чи кæны æлхæнгæ, Йæ дзыл-
лæйы кад чи 'фтауы цæсты, Æндæр адæммæ
чи кæсы æлгъгæнгæ, О Уастырджи, æргæрах
æй лас ды!»;² «...цæйнæфæлтау / цæрæм
фыдвæдæй, цагъарæй / æгадимæ, / Хуыздæр
у – / авзилæм нæхи / æнæбын къардиу-
мæ!...»³

Æмæ, Шамилæн йæхи загъдау, уыцы
«сайтан» аивадон амалæй нæ аирвæзт йæхæ-
дæг дæр. Уымæн æмæ æлгъыстаг дуджы
адæймаджы маст кæд сау, дзæнгæлтæгæнаг
æлгъыстæй ссæуа, æндæр йæ зæрдæ уадис-
саг ницæуыл фæлæууы. Æмæ ахизы, æгæр-
ыстæмæй, сылгоймаджы фыдæлгъысты-
тæм дæр. Фæлæ сæ цыфыддæрты тыххæй
исы зæрдæ. Чи зоны, æлгъыст дæр адæмон
сфæлдыстадмæ кæй хауы, уымæн:

*Нæ Ирыл фыдвæндтимæ чи кæны даутæ,
Уый дарæд æнусты йæ хуыздæртыл саутæ,
Уый ихыл ыстонгæй куыдзы сæр фæхæрæд,
Гъе, стæй йыл æд мыггаг æрцæуæд ахæрæт.*

*Нæ адæмыл чи цæуы знагау мæнгæрдæй,
Хæдзарон нын чи кæны абон лæгмартæй, –*

¹ Х ъ о д з а т ы Æ х с а р. Рухс. – Дзæуджыхъæу, 1987. – 28 ф.

² Х о д ы К а м а л. Балсæджы цалх. – Дзæуджыхъæу, 2009. – 341 ф.

³ Д з у ц а т ы Х а д з ы = М у р а т. Дыууæ дуджы астау. – Дзæуджыхъæу, 2000. – 113 ф.

*Дæ бындур ныззилæд, дæ цар дыл æркæлæд,
Фæндагыл дзæггæллæй æрцауæд дæ мæлæт.*

*Нæ зæххы гæбазæй цы лæг кæны базар,
Уый баййафæд карзæй, зыгъдæг Зæхх, дæ азар.
Цы знаг калы дуртæ нæ фарны мæсыгæй, –
Дæ къонайы артдзæст ныххуыссæд цæссыгæй.*

*Нæ дзыллæйы чи кæны хицæнтæ, дихтæ, –
Кæнæд-уу дын сау сынт дæ игæр кæрдихтæ.
Дывзагонæй чи халы махæн нæ сæрзæд,
Уый йе 'взагæй не скъæт цылынау фæмæрзæд.¹
(«Æлгъыст»)*

Гæххæтт цæвиттонæн не 'вгъау кæнын, фæлæ, æмдзæвгæ сæрæй кæронмæ чи бакæса, уый базондзæн, Шамил цы номыл усы æлгъыстытæ зыдта. Уый дæр курдиат у. Уæлдайдæр, æлгъыстытæй дæр куы уа дæ бон аив æмдзæвгæ сфæлдисын. Куы ма загътон, ацы аивадон амал – æлгъитынæй аивад аразын, уымæй дæр стыр аивад фæлдисын, уый нæ поэзийы фыццаг фæзынд нæу. Æгæрыстæмæй, Къостайы «Додой»-æ цауы йæ райдайæн. Ныр æгæр сарæх æмæ кæд, бирæ ирон æмдзæвгæтау, графоманты къухы схемæйон не суа, уæд нырма хорз фидауын кæны поэты сфæлдыстад. Джусойты Нинаæ тæдон æвæрæнтæ, ирдæй сæ зынынд дзыллæйы сагъæстæ æмæ бæллицтæ».²

Фæлæ куы загътам – æлгъитын фылдæр, адæймаг йе 'дыхыл йæхи нымæры куы фæсæтты, æлгъитынæй дарддæр йæ бон куы ницы уал аразын вæййы, уæд, нæ бон у

¹ Дж у к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 103 ф.

² Дж у с о й т ы Н и н æ. Поэты зæрдæ адæмæн нывонд / Рæстдзинад, 2008. – 4 март.

зæгъæм, кæмдæр уый нысан у. Шамил та, йæхи састы бынатмæ чи æруагътаид, йæ гæрзтæ чи æрæвæрдтаид, ахæм поэт нæ уыд. Йæ фыссæн сис, æлвæст кардау, цыргъæй дардта. «Шамилы зырнайзылд уацмыстæ кæсгъæйæ, адæймаджы цымыдис бахауы рухс æмæ аууон, арт æмæ дон, арвнæрд æмæ сабырады æхсæн цы æнусон тох цæуы, уымæн йæ цæхæры»,¹ – зæгъы Хозиты Барис. Æнæбындурæй нæ.

Стæй, куыд адæймаг, афтæ дæр æлвæст карды æнгæс уыдис рагæй дæр. Тых кæцæй иста, цардхуыз æмæ йæ куыстæмхиц чи кодта; «йæ тыхæй маст æмæ зынтæн» кæмæн быхста; «йæ фарнай» æвдудон кæмæн кодта, уый та уыд, дунейыл лæгæн цы иу хæрзиуæг ис, æрмæст дæр уый – Сæрибар. Йæхæдæг цæйау загъта: «Амондæн ис æртæ мадзалы: Рухс, Рæстдзинад æмæ Сæрибар».² Поэты фидарæй уырныдта:

*Лæгæн нæ ратдзæн уыцы хорз Хуыцау,
Уый суадонау нæ сæнтысдзæн дæлдзæхæй.
Вæййы дзы ифтонг хаттæй-хатт фыййау,
Вæййы дзы арæх сахты сах æнæ хай.*

*Сæрибар Рухс у – сфæлдисы йæ лæг
Уæздан уарзт æмæ стыр куыстæй йæ уды.
Нæ кæнын æз Хуыцаумæ дæр хæллæг,
Кæнын хæдбар хæтой лæгмæ тæхуды.*

Æнæмæнг тæхудыйаг у, «уæздан уарзт æмæ стыр куыстæй йæ уды» Рухс Сæрибар чи сфæлдисы, уыцы адæймаг. Йæ зæрдæйæ Сæрибары Рухс кæмæн кæла, æрмæстдæр

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт / Рæстдзинад, 2010. – 25 февраль.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 203 ф.

уый бон бауыздзæн адæймагæн, стæй адæмæн, суанг Фыдыбæстæйæн йæ развæндаг цыфæнды мæйдары срухс кæнын. Йæ зæрдæйæ Сæрибары Рухс кæмæн кæла, ахæм адæймаджы бон бауыздзæн зæххы уæлцъар дидинæг фестын кæнын. Йæ зæрдæйæ Сæрибары Рухс кæмæн кæла, зæххыл æрмæстдæр уый байтаудзæн фарн æмæ амонд, уæларвтæм, стæй дæлдзæхмæ уымæн бæнтъыздзæн рухс фæндæгтæ айгæрдын. Йæ амæлæты фæстæ дзы Хозиты Барис уымæн дзуры: «Шамилы чи уарзта, йе сфæлдыстад зынаргъ кæмæн уыд, уыдонæн поэты хъæлæс æмæ йæ фæдзæхстытæ зæлдзысты æнустæм æмæ рох кæнын нæ уадздысты рухс адæймаджы ныстуан».¹

Философ, фыссæг Д. Дидро загъта: «Я заблудился ночью в дремучем лесу, и слабый огонек в моих руках – мой единственный путеводитель. Вдруг предо мной вырастает незнакомец и говорит мне: «М о й д р у г , з а д у й с в о ю с в е ч у , ч т о б ы в е р н е й н а й т и д о р о г у». Этот незнакомец – богослов».² Шамил размæ цыд йæхи тыхæй, йæхи рухсæй, йæхи лæджыхъæдæй.

Йæхи æвдудон куы схуыдтаид, уæд уым иу мур дæр диссагæй, уæлдайдæр, фидиссагæй ницы ис, кæд нæм бирæтæм уый сæхи æфхæрд фæкæсы, уæддæр. Ома, уый йæхицæй раппæлыд. Йæхæдæг, гуылæвзаг хойау, тæргайгæнаæджы хуыз райсы: «Мæгуыл мæ бон, æз иу дæл нæ дзулын æмæ иннæ дæл». Афтамæй, уыдон сæхиуыл цы æппæлæн уацтæ, æгæрыстæмæй, цы "чингуытæ" фæфыссынц, уыдоныл дзурыны рæстæг дæр кæд æрцауид Хуыцауы фæрцы.

¹ Хозиты Барис. Рухс адæймаг // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 6 ф.

² Дидро Денни. Избр. атеистич. произв. – М., 1956. – 46 ф.

Адамы рæгъмæ куы рахизай, уæд – исты зæгъинагимæ. Æндæра адам сæхи тухитæй дæр уынгæджы сты. Æмæ сын ды дæр далум-балум ныхас кæн. Сæ мастыл сын цæхх зæр, сæ тыхстыл – уырыд.

Адам диссаг сты: бирæмæ ницы зæгъинаг ваййы æмæ дын ныфс авæрыны бæсты иуабонæй-иннаабонмæ сæ "судзгæ-дудгæ" дзуринæгтæ лæхурдзысты сæ ницæйаг удты пайдайæн; кæнæ дын сæ мастытæ тыхæй дæ сæры тъысдзысты, цыма нæхи тæфæбойнагтæ нæ фаг нæ ваййынц. Ноджы худæгдæр, сæхицæй Санаты Семтæ куы фæаразынц, уæд уый ваййы. Иу ахæмæй зæгъы Шамил: «Мæнæ, гъе, æрбацауы. Æрбафсæры. Мысты хуынкъ туманæй агурын. Дзæгъæлы. Æрбахæццæ. Мæ хæлар! Фыссаг! Дыккаджы Гоголь».¹ Кæй зæгъын æй хъæуы, уымæн йæхи барæнæй баргæйæ.

Табу Хуыцауæн, Шамилмæ уыдис, цы загътаид, уый дæр; адæймагæн ныфсытæ цæмæй бавæрдтаид, уый дæр; æппæлгæ цæмæй ракодтаид, уый дæр. Уымæн æмæ йæ уды Рухс Сæрибар ницæмæй ивта:

*Нæ кад дæр Уый, нæ исбон дæр. Æфсарм,
Сæрибар кæм ис, уым ваййы æрмæстдæр...
Дæттыс нын Ды уæлмонц æмæ æхсар,
Цæуынц дæ номыл фидыд æмæ хæст дæр.²
(«Сæрибар»)*

Поэт «Амранау хохмæ баст» куы у æмæ куы «нæй зæххыл мадзал» йæ мастæн, зылын куы сæлдар растæн, бæстæ куы сызмæст, «арв ныл хауы, судзы зæхх» æмæ

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджыхъæу, 2007. – 281 ф.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 104 ф.

Иры бындур митау куы тайы, куы бын кæнæм, уæддæр йæ ныфс нæ сæтты: «Махæн нæй хуыцау, цæдисон, нæй æмцег. Æз уæддæр нырма æгас дæн, – уый æцæг у».

Йæ ныфс йемæ цæуы: «Ир, ыхсæц дæхиуыл, сызмæл, фидар лæуу! Нæй мадзал цъæл æмæ састæн, – уый æцæг у» («Фæдисы газель»). Нæхæдæг ын – æвдисæн.

Тыбылты Алыксандр дзырдта: «Къоста тæрсы, мыййаг, ирон адæмы зæрдæйы куынае уал æхсида сæрибары туг æмæ «тыхгæнæг хæддзуйæ» куы скæной сæхицæн æлдар. Зæрдæйы уидæгтæ нырризынц Къостайы «Катай»-ы хъæлæсмæ».¹ Æмæ йын уый тыххæй уыдис бындур: «Къостайы зарджыты размæ ирон адæм сæхи рæстмæ нæ зыдтой. Пырхытæй цардысты Терчы былтæй суанг Гудзареты æфцæгмæ æмæ Къахеты быдырмæ. Ранæй-рæтты сæ ном сæфтис, рох байдыдтой сæ ирон æвзаг».²

Æмæ, чи зоны, исчи загъа, ома, Шамил фæдисы кой арæх нæ кæны? Æмæ уым диссагæй ницы ис, Африкæйы чи райгуырд, уый фылдæр хурыл куы фысса, Цæгаты чи райгуырд, уый – митыл, Кавказы чи райгуырд, уый – хæхтыл, уым диссагæй куыд ницы ис, афтæ. Мардыл кæуын æмбæлы, цинагыл – цин. Фæдисы, царды охыл æрвылбонон фæдисты дуджы цæрæм, æмæ нæ бæргæ нæ фыдбоны сыхæгтæ æмæ сæ хæзгултæ фæдис кæнын дæр нæ уадзынц, фæлæ мах хъуамæ кæнæм нæхион. Уыцы фæдисонтæй иу – Плиты Грисæн фæстаг хæрзбон кæнгæйæ, ме 'нкъарагзæрдæ хо Абайты Арбилянæ, хъарæгæмхæццæйæ, загъта: «Бирæ зæрдæтæ акодтой дæ фæстæ

¹ Тыбылты Алыксандр. Равзаргæ уацмыстæ. – Цхинвал, 1964. – 163 ф.

² Уый дæр уым, 162 ф.

сидзæры каст. О, фæлæ кæд дунейы фарнæн исты хъомыс ис, уæд æмвæнд удтæн искаем фæдзæхст бынат уыдзæнис».¹ Йæ фæстæ сидзæры каст акæнджытæй иу Шамил уыд. Æмæ йæ зæрдæйы фæндонæн исчи йæ амæлæты бон дæр никуы уыд хицау.

Ацы æмдзæвгæ Шамил Хуссар Ирыстоны удуæлдай хæсты рæстæджы кæй ныффыста, уый дæр æцæг у. Стæй амад у бæлвырд архитектурæмæ гæсгæ. Ис дзы бæлвырд фæткæмæ гæсгæ арæзт ахизгæ мидрифмæтæ. Ома, поэтикон рæнхъ нæма фæвæййы, афтæмæй поэт иу строфæйæ иннæмæ æмдзæвгæйы сæрæй кæронмæ аразы рифмæтæ, хатт – амад ривмæтæ дæр: «баст дæн – мастæн – растæн – фыдазтæн – уастæн – хаст дæн – хъастæн – цас дæн – æгас дæн – састæн». Æмæ уый æмдзæвгæйы кæнæ бирæ зæлланггæнагдæр. Йæ фæлхатт цæуæг дзырдтæ – «уый æцæг у» дæр бæлвырд бæрæг фæткæмæ гæсгæ кæй цæуынц æвæрд, уый дæр поэты фидар фæндонæй раст у. Ходы Камал дзы уымæн зæгъы: «Джыккайты Шамил рæдауæй хайджын у æцæг поэты миниуæгæй – у сыгъæгзæрдæ. Цæйфæнды тыххæй ма фыссæд – уарзондзинад, райгуырæн уæзæг, бердзенаг лæппуйы æнамонд хъысмæт – чиныгкæсæг æй æнкъары, уыдон былалгъæй загъд ныхæстæ не сты, фæлæ поэты зæрдæйы зынгæй ссудзгæ дзырдтæ».²

Диссаг та йæ уый тыххæй скодтон, æмæ нæм исты ногæй куы фæзыны, уæд æм нæ кæрдтæ фæцъортт кæнæм – алæма, чи дзы фылдæр раскъæфа. Æмдзæвгæйы ацы ног

¹ А б а й т ы А р б и л я н æ. Дæ зæлдаг зæрдæйы фæд / Рæстдзинад, 1999. – 17 апрель.

² Х о д ы К а м а л. ...Æнцой уын нæ дæтты / Литературная Россия, 1970. – 6 – 12 февраль.

хуызмæ дæр ныридагæн фæцис ныхил-джытæ. Æрмæст Шамилы «уый æцæг у» фæивтой «уарзын дæ» æмæ «зонын æй»-тæй, фæлæ сæ давгæ-давын айрох æмдзæвгæйы архитектураæ бæстон рахатын, лæмбынаг æй бамбарын.

Æниу, æмбаргæ адæймаг давын дæр нæ бахæсдзæнис йæ сæрмæ. Фæлæ нæм иугæр не ссæдзæзон хæсты кой æрхаудта, уæд æнæзæгъгæ нæй, ирон поэттæй Ирыстоны уыцы тугкалды ныхмæ æппæты фыццаг чи ныббогъ кодта, æнæмсæр хæсты тыххæй фыццаг рæстаг æмæ ныфсы ныхас æцæг аивадон дзырдæй чи загъта, уыдонæй иу уыдис Джыккайты Шамил. Республикæ Хуссар Ирыстоны фыццыг Президент, профессор Цыбырты Людвиг дзы уымæн зæгъы: «Такие разносторонне одаренные и талантливые личности, как Шамиль Джикаев, появляются в жизни раз в столетие».¹ «Иæ дзырд ахадыдта цины дæр æмæ зианы дæр»,² – фидарæй у Дзасохты Музаферы хъуыды.

Шамил цы дзæвгар зæрдæмæдзæугæ сонеттæ сфæлдыста, уыдон кой барæй нæ кæнын. Сæ кой нæм уыдзæнис фæстæдæр, фæлæ сын литературон критикæ йе ннæ зынгæ сфæлдыстадимæ цы стыр кад скодта, стыр поэтикон уацмыстæ кæй сты, уый тыххæй, уый сусæггаг нæу. Мах дæр дзы нæ зæрдыл æрлæуын кæнæм иу-цалдæр: «Большинство стихотворений сборника «Колчан» («Сагъадахъ» – Хъ. М.) выдержано в лаконичной форме классического сонета, и поэт точно следует канонам жанра, создавая

¹ Ч и б и р о в Л ю д в и г. Совесть народа // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 62 ф.

² Д з а с о х т ы М у з а ф е р. Фæлæ... // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 79 ф.

интересные образы»;¹ «Дæ чиныг тыхджын курдиаты, фæлгъауæг зонды æмæ арæхсджын армы фæлмæй кæй у, уый дæр, хорз бæхы дамгъæйау, бæрæгæй зыны алы æмдзæвгæйыл дæр»,² – дзырд ыл нæй – сонет-тыл дæр; «Сонет пришел к нам из глубины веков. Он дает поэту веру и надежду. Наш век высекает его огненным резцом на граните сердца поэта».³ Азæ дарддæр зæгъы: «Шамиль Джикаев в совершенстве овладел этой формой лирики. Поэта в нем привлекает лаконизм фразы, четкость выражения мысли, его вдохновляет преодоление трудностей формы».⁴ Ахæм æппæлæн ныхас адарддæр гæнæн ис, поэт йæ ног чиныгмæ цы ног сонеттæ бахаста, уыдон тыххæй дæр. Фæлæ ныртæккæ сæ кой нæ кæндзыстæм. Уымæн æмæ, Шамилы сфæлдыстады сонет цы стыр бынат ахсы, уый æнæдызæрдывгæй у сæрмагонд ныхасы аккаг. Цыбыртæй нæ бон зæгъын у, поэт ирон сонет кæй фæуæрæхдæр кодта, поэзийы ацы хъулон хуызы архитектуроникæйы фæрцы сæруæлдæр кæй систра нæ Ирыстоны дзыллæйы лæгтæй тынг бирæйы (стæй æрмæст уыдон нæ) дзæнæтыбадинаг нæмттæ. Фæлæ уый афтæ нæ амоны, æмæ поэт нæ хæрзтæй æппæлыд æмæ æппæлыд, бафауинаг нæм цы ис, уыдон сынтæджыты бынты, фæсдуæртты тъыста. Уæд йæ дзырд никæй зæрдæмæ цауид. Уæд йæ дзырдæн ныры хуызæн æмбæлон аргъ нæ уайд. Хорз æмæ æвзæр иу тæразыл баргæ

¹ В а х т а н г о в а З. Образ родины, образ эпохи / Социалистическая Осетия, 1982. – 5 октябрь.

² Д ж у с о й т ы Н а ф и. Æрвыстæг поэтмæ / Рæстдзинад, 1992. – 10 ноябрь.

³ Г а з д а р о в а А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 102 ф.

⁴ У ы й д æ р у ы м, 103 ф.

сты. Царды уыцы философи Шамил нукуы ивта. Уымæн худы ницæйаг æмæ æлгъаг хиппæлойыл. Уымæй дæр сонеты:

*О рухс дуне, мæ нæргæ кад мын базон:
Æз скифтæй дæн, аланы фырт, фæрныг.
Лæууæнт мæ разы дзыллæтæ уырдыг, –
Уыдис мæ фыдæл стыр паддзах Цæразон.*

*Уыдис мæнæн Хæмыцы фырт мæ фаззон,
Ыскалдтон Гурæн карз хæсты йæ рыг,
Хъæрцуы ныхыл самадтон мæсыг,
Ныфсхаст дæн æз, æвзыгъд æмæ фæразон.*

*Кæнын мæ црæн кад æмæ цæсгом,
Æргъæу галуантæй сфæлдыстон нæ бæстæ,
Мæ зонды хурæй райдзаст у нæ ком,*

*Мæ зардæй калың дидинæг нæ фæстæ...
Ыстыр Хиппæлой – уый та уын мæ ном! –
Нæртон диссагæн баззайдзæн мæ фæстæ.¹
(«О рухс дуне, мæ нæргæ кад мын базон...»)*

Шамилыл кæд æппæлынмæ нарты Сослан дæр нæ фæтых уыдаид æмæ йæ уый тыххæй суанг мыхуыры дæр фæввæййы æфхæрджытæ, уæддæр йе ‘ппæлды алы хатт дæр рæстдзинад дзæвгар разыны, – литературæйы дæр, царды дæр, – æмæ йын йе ‘ргом ныхас уый алы хатт дæр кодта æхцон, зæрдæмæдзæугæ. Афтæ вæййы, стонг гал нартхоры салд, цъыф хæтæлтæ зивæггæнгæ куыд æууила, уыйау поэт исты зæгъыны охыл йæхи куынæ лæмара, тых агуырды куынæ кæна темæтæ, аив дзырдтæ, фæлæ йæм зæрдæрисгæйæ кæнæ цингæнгæйæ куы цæуой сæхæдæг. Хæстæввонг сæ

¹ Джыккайты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 194 ф.

куы кæна æмæ сæ рæстдзинады сæрвæлтау куы 'рвита царды сæрыл тохмæ. Коцты Лизæ йын йæ поэзи зæрдæйы цæхæрæй рай-гуыргæ уымæн хоны.¹

Шамил, дзырд удæгас кæнгæйæ, уымæн дзырдта: «Мæ Дзырд, цæуыс тæссаг балцы хæстонæй». Хæстонæн та фæндагсæр сты «тохы ныфс æмæ æхсар». Йæ тохмæцæуæг æмдзæвгæйыл кæд цереччы згъæр нæй, уæддæр ын сау тыхтимæ хæцгæ у. Æргом хæсты йæ куынаæ æмбулой, уæддæр æй сайдзысты алы хин æмæ кæлæнæй, сæ чындз ын «сау марг нуазæны дæттдзæн». «Фæлтæрд ысты фæдфæливæнты, ахуыр, Сæ уарзт – æхца, сæ марæн кард – гæртам». Хахуыр урс дарæс кæм дары, хæрам гамхуды кæм цæуы, уым удæй æнæ æхсон цæгъдгæ нæй. Адæймагау адæймагæн цыфæнды зын куы уа, уæддæр ын зæхх тæфсын кæнын æмбæлы. Поэт уырдæм ныфсджынæй уый тыххæй фæндараст кæны йæ Дзырд – «Фыдрынæй бахиз Уарзт æмæ Æфсарм» («Фæдзæхст»). «Лæг куы уа уæздан æмæ ныфсхаст, Уæд нæ фæтыхсы йæ зынтæй» («Поэты к'ъухфыст»), фæлæ, кæм æмбæлы, уым размæ бырсы йæ адæм æмæ йæ Фыды-бæстæйы амонды сæраппонд. Æгæрыс-тæмæй, «Поэты к'ъухфыст»-ы сæудæджер æппынæдзух пайдайыл куы хæры йæхи, поэт æнæзындгондæй тæдзгæ уæлхæдзары узал æмæ стонгæй куы мæлы, уæддæр. Шамил дзырдта: «Алы æхсæнады дæр вæййы халæн тыхтæ. Чырыстон зæдты 'хсæн уыд Люцифер (Демон), Нарты 'хсæн цард Сырдон, сæ фыдбылыз».² Цард уыдон

¹ Коцты Лизæ. Зæрдæйы цæхæрæй / Рæстдзинад, 1982. – 3 август.

² Джыккайтты Шамил. Ныхасы фарн. – Дзæуджыхъæу, 1996. – 127 ф.

змэнтынц. Шамил утæхсæн кодта, зæххыл рæстдзинад кæй нæй. Уыд «ныфсы мæсыг нæ Ирæн».¹ Паддзах-домбай дæр бындзыты раз æдых кæй у; сæлхæр бонкалд куы свæййы, уæд ын куырыхон хуыгæсæй кæй фæцауы; дун-дуне куы рафæлдæха, уæддæр сырдонцъиу цæргæсæй хорз кæй нæ зæгъдзæнис; лæгмарæн дæр зæххыл хуыцау æмæ фарсхæцæг кæй вæййы; фæлитой нæм æртæ мады кæй дæйы; «мæнгард æнæ-вгъауæй зæххысой» кæй хæры; пехуымпар æппынæдзух бызгъуырты æд уаргъ сыгъд фæндæгтыл кæй хæты; уарзтæн арфæ æмæ аргъ кæй нæ уыдзæн; цард хуыздæр æмæ рæсугъддæр кæй нæ кæны – æппæт уыдæттæ поэтан нæ лæвардтой æнцой:

*Зын у цæрын. Æлгъыст зæххыл лæгæн
Йæ цард, йæ фæндаг никуы сты йæхи бар.
Йæ фæндтæн нæй мадзал æмæ гæнæн,
Нæ уадзынц мæн мæ тыхст сагъæстæ хибар.*

*Зын у цæрын. Зæххыл рæстдзинад нæй,
Уыны хайуан йæ цæсты сындз æфсургъæй.
Лæггау лæг нæм куы фæзыны, уæд æй
Фыдгулау марынц агъуыд адæм хурхæй.²
(«Зын у цæрын»)*

Строфæты райдайæн дзырдтæ: «Зын у цæрын» – зæрдыл лæууын кæнынц Хуыгаты Сергейы æмдзæвгæ – «Цæрын зын у», – дзырдта-иу мын мæ фыд»,³ уæддæр зæрдæ-

¹ Х æ м ы ц а т ы А л б е г. Уыдтæ бæрзонд ныфсы мæсыг нæ Ирæн... // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 172 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 257 ф.

³ Х у ы г а т ы С е р г е й. Мæ сыхæгты номæй. – Дзæуджыхъæу, 1968. – 39 ф.

йыл æндæдзы царды æгъатыр рæстдзинадæй. Уыцы фæлхатæн, цыма, бынтондæр ницы у, фæлæ, уæддæр, къæм æвæры Шамилы хуызæн зындгонд поэты уацмысыл, кæд æм реминисценцийы хуызы æрбахудта, фæзмыны охыл æй нæ загъта, уæддæр.

Стæйдæр, дæсгай азты нæ поэттыл цыдæр «низ» бафтыд – кæмæдæр зæрдæзæгъгæ рæнхъытæ, хъуыдытæ куы ауынæм, уæд сæ смидæг кæнæм нæ уацмысты. Фæлæ уый æндæр ныхасаг у. Зæгъæн ис – хъыгаг, уæззау ныхасаг.

Ныр та исчи æнæмæнг зæгъдзæн, ома, царды фыдтæ æгæр æндæвтой поэтыл, нæ йæ уагътой йæ сæрыл схæцын. Æмæ йын куынна батæригъæд кæна, Шамил йæхæдæг дæр куы бæлвырд кодта: «Мæ тых мын басастой хæрам æмæ гадзрахат, мæ зæрдæ сцъæхи козбау æмæ мæнгард митæй, мæ астæу æркъæдз Ирыстони хъыгтæй, хъæрзын нæ адамы рыстæй...»; «Æцыдтæн саст æмæ дæрæн».¹

Дзырд дæр ыл нæй, ис дзы аивадон, стæй кæмдæр цардуагон рæсдзинад, фæлæ уыдон фылдæр буцты хуызы сты. Поэты буцтæ йæ адæмæн. Уымæн æмæ нæ фысджытæй иумæ паддзахады æрдыгæй æмбæлон æркаст никуы уыд. Шамилы «Поэты къухфыст»-ы куыд у, уыдзæнис нæм фæстæдæр йæ кой – «Ничи уыд дзæгъæл мардыл кæуæг», стæй куы «рацыди кæйдæр фæрцы йæ том» æмæ куы «Систам дис æмæ тæмæстæ. Арвыл хурау абадтис йæ ном». – Мах дæр нæ фысджыты мардæй æрымысæм. Уды кад марды кадмæ кæм не 'ххæссы, уыцы зæххыл лæджымсæрæй рацæрын æнцон нæу, нæ рæдыд куы фæзонæм, уæд дæр. Æргомаей йыл нæ фæсæттæм.

¹ Стыр Ныхас, 2004. – № 22.

Гæбæраты Юри зæгъы: «Шамил æй тынг хорз зыдта, йæ фæдисхъæр алкæмæн æхцон æмæ æхсызгон кæй нæ уыд, фæлæ нæ тарст. Уымæн æмæ, цы Фыдыбæстæйы хъæбул дæ, уыцы Фыдыбæстæйæн хъуамæ хъæбулы лæггад кæнай. Хъуамæ дын йæ хъысмæт æмæ йæ рæстдзинад бæрзонддæр уой мæлæты тасæй».¹ Æмæ куыннаæ рыстаид Шамил-поэты зæрдæ царды дзырдаивады дæсныйы уавæрыл æмæ йæ Райгуырæн бæстæйы уыцы æгуыдзæг дугыл хъуыдыгæнгæйæ, ирон лæджы ном æцæг сæрыстырæй чи фæхаста, уыдон раззагонтæй уыдис алы хъуыддаджы дæр, æмæ йæ иунæг уысм дæр дæлаæмæ куы никуы æруагъта, уæд.²

Фæлæ иуæй-иу цъиусæр бынатылæгты куыд фæфæнды, афтæ никуы бадон йæ тых æмæ цыфæнды зындзинæдты раз дæр не 'ркъул кодта йæ сæр. Æгæрыстæмæй, Ирыстоны стыр саударæн бон – Беслæны трагедийы рæстæджы дæр, куыд фæдтам, афтæмæй нæ асаст йæ ныфс æмæ йыл цы зæрдæриссæн кадæг ныффыста, уый уымæн фæуд кæны стыр ныфсимæ: "Нæ уыдзæн ир фыдвæд æмæ æвæд!"

Йæ адæмæй сæрыстыр уæвгæйæ, йæ хъуыды кæддæриддæр æргом уыд: «Бороться со всем этим чертополохом надо и должно, но прежде – думать о Родине».³ Ахæм ныфсджын ныхас зæгъдзæнис, ахæм удвидар разындзæнис Шамилы хуызæн æхсонæйконд адæймаг. Йæ ныхмæ йын æрдхордæй, знагæй цасфæнды дуртæ куы тылд-

¹ Г æ б æ р а т ы Ю р и. Иры зарæг, Иры хъарæг / Хурзæрин, 2013. – 2 март.

² Г е о р г и а т ы Р. Рæстдзинад – йæ хотых / Ленинская смена, 1990. – 16 март.

³ Т а у т и е в а Т. О чем болит сердце поэта Шамиля Джикаева / Северная Осетия, 2005. – 20 май.

таиккой, уæддæр æй нæ фæтæрсын код-таиккой. Нæ йæ басастаиккой. Уымæн æмæ иунæг нæ уыд – цы адæмы сæрыл хаста йæ сæр нывондæн, уыдон сæйраджы йемæ уыдысты. Йæ фидар дзырдыл ын мах дæр æууæндæм æнæ ракæ-бакæ, æнæ дызæрддыгæй.

Чиныгкæсæджы Шамилы кадджытæ, йæ балладæтæ иууыл тынгдæр сæхимæ æлвасынц, дзырд сæ æнусон темæтыл – Фыдыбæстæ, Сæрибар, Рæстдзинад, Намысыл, Уарзтыл кæй цæуы, æмæ уыцы ныхас поэт уæлтæмæн, рæсугъд æмæ барджын поэтикон æвзагæй кæй нывæста, уыцы стыр аивадон авналæнтæ. Булкъаты Михал ын сæ хуыдта «дзæбидыры сæррæтт».¹

Йæхæдæг цахæм романтик уыдис, æрымысыд ын ахæм поэтикон ном. Æмæ йыл уыцы ном абадт, джиппы уагъдау. Уыцы романтикон комулæфтæй улæфынц, цы гуырахстджын уацмысты кой кæнæм, уыдон дæр.

Мадæн йæ фырт, паддзахæн зонгуытыл чи лæууы, йæ уыцы лæггадгæнджыты хъуыдымæ гæсгæ у "æнæхуыцау фыдгæнæг – Фæлгъауы хъомпал æмæ хыл: Уæларвы сфæлдисгæ æгъдæуттыл Æфтауы зынг æмæ фыдæх" адæмы пайдайæн. Фæлæ куыд цæудзæнис паддзахы зæрдæмæ?

Æмæ мадмæ æрдæгæхсæв йæ фæсдзæуинтæ авдæй батыдтой дуар. Сæ тæрхон у бæлвырд æмæ цыбыр. Уымæйдæр, йæ сæрты ахизæн кæмæн нæй, ахæм:

*Дæ фырты раздах, мад! Æууæндаг
Вæййы йæ мады фæндыл фырт, –
Æмæ уыдзæн сыгъдæг уæ фæндаг,
Уыдзæн бæрзонд бадæг дæ гуырд;
Сыгъзæрин хорзæх ыл кæлдзæни,*

¹ Бу л к ъ а т ы М и х а л. Дзæбидыры сæррæтт // Мах дуг, 1992. – № 2. – 110 – 121 ф.

*Кæннод йæ зæронд мад сыдæй,
Куыйты хæрд, баст æмæ цæфтæй
Уынгæг цъыф ныккæнды мæлдзæни!*

Адæм акæнынц: "Мады зæрдæ тæнæг у",¹ – йæ фæдыл кæмæн цуан кæнынц, адæмы туг чи нуазы, уыцы паддзахы лæгмартæ, уымæн, сыгъзæрин хорзæх ыл кæм кæла, ахæм бæрзондыл бадæн куы лæвæрдæуа, уæд цæмæннæ ныккафа æмæ ныззара йæ мад? Фæлæ поэт-романтик йæ хъайтарæн æндæр цардвæндаг равзæрста:

*...Кард рухсмæ ферттыфта. Йæ зæрдæ
Ныцафта йе знæгты раз ус.
Арв банцад тар æхсæв йæ нæрдæй,
Тызмæг, сæх-сæх уарын фæхъус...
"Цагъар! Ды байхъус ныр мæ дзырдмæ:
Кæд ма лæджы цæсгом хæссыс,
Кæд ма лæджы цардæй цæрыс,
Фæхæсс уæд ацы кард мæ фыртмæ;
Зæгъ ын: йæ зæронд мад фæмард...
Ныр уый сæрибар у – нæ рисдзæн
Мæ тыхст, мæ зынтыл æмæ исдзæн
Нæ маст фыдынæгтæй йæ кард..."²*

Шамилы алы поэтикон æмбырдгонд дæр ирон поэзимæ уыд, цæст æрæвæрын кæуыл æмбæлы, ахæм, фæлæ сæ «Намыс»-æй намысджындæр хуын нæ уыд. Фыццаг хатт æй чи фæкæсынц, уыдон тæхудиаг сты, æргъо-мыдзаг цинтæ иухаст кæмæн æркæндзæн.

Уый дæр ын цæммæннæ хъуамæ уыдаид сæрыстыры хос? Шамил уыд сæрыстыр. Йæ сæрыстыр æмæ йе 'гæрон ныфс ын кæд-дæриддæр арæзтой йæ къух.

¹ Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 25 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 292 – 293 ф.

ИРОН СОНЕТЫ ДÆСНЫ

Нæ бындур нын чи нæ ныззилын кодта, историйы рохмæ нæ чи нæ фехста, Къоста, Секъа, Елбыздыхъо, Арсен... Джыккайты Шамилы хуызæн, æрвон комулæфт кæмæ хæццæ кодта, ахæм гуырд радтын нын кæй цæст бауарзта, уымæй куыд зæгъæм: «Хуыцауæй арфæгонд нæ фестæм...»¹ «Адæм ыл сæ цæст æрæвæрдтой»,² – кæмæй зæгъынц, уый сасиры бын нæ амбæхсдзына. Кады адæм сæ цыты лæгты уæлæрвтæм исынц. Сæхæдæг дæр уыдонимæ адæмы æхсæн фæдарынц къуыпп.

Джыккайты саджы фисынтыл амад Шамил уыцы кадджынты нымæцы сæрыстырæй бадт. Иры кад æмæ намысы чыныг бæрзæндты хаста. Къæм абадын ыл нæ уагъта. Ноджы нын йæ сыгъдæг зæрдæйæ хъуыртæтыгъдæй кувгæ дæр йæхæдæг кодта – рын, сонæй хызт куыд уæм; ирон лæджы рихийы кад нæ дæлфæдтæм куыд никуы æрæппарæм; нæ бæр кæстæртæн цæвиттойнаг куыд уæм. Нæ ауæрста йæ куывтытæм адæмон фæлмæн юмор хæццæ кæныныл дæр. Суанг-иу нæ классикты сфæлдыстадмæ дæр ахæццæ:

*Уастырджы, ныббар мын,
Курын дæг хатыр:*

¹ К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæу, 1951. – 39 ф.

² Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 3 ф.

*Ницы ис мæ армы,
Къотыр у мæгуыр.*

*Хур дæр ыл нæ кæсы,
Ахуыссы йыл мæй.
Кусарт нæй мæ кæасы,
Кувинаг дæр нæй.*

*Цух нæ дæ: æрдзæтæ
Нард фосæй – æргæвст.
Иунæг æз – æдзæттæ,
Тыхст æмæ æргæвст.*

Æмæ нæ ирон поэзийы (стæй æрмæст ирон поэзийы нæ) уæлæрвтæм табу кæнын поэтикон амал куыд ссис, фæдисы рæстæджы нæ адамон хъайтартæм сидын дæр – афтæ, уæд Шамилæй нæ рох кодтой Алыкаты Хазби æмæ Коцты Бега, Ос-Бæгъатыр, Алгъуыз, "Хуыгаты чызг, Милойы хо Хæзна", Есен, Тоторс, Берозы-фырт, Чермен, Тогæйты мæсыг... Донласт ныфсæнхъæл кæрдæджы хал дæр ацахсы æмæ сæм поэт уымаен сидт, цæмæй сыстой мæрдтæй, Ирыстонмæ фæзыной æххуысмæ. Фæлæ-иу фæзмæн "куывтыты" ахызт, æгæрыстæмæй, иронимæ дæр:

*Зоныс мын мæ хъыг дæр:
Бамынæг мæ зынг.
Иу сæныкк хъæздыгдæр
Не скæндзæн дæ фынг.*

*Бонджынты цытимæ
Хъæлдзæг бонты хынц..
Давæггаг фыдимæ
Карз арахъхъ хырхынц.*

*Æз цæрын мæгуырæй,
Нæй куыстæй бæркад.*

*Рухс дзуарæн цъæх фыраёй
Чи скæндзæни кад?
("Мæгуыры куывд
Джиуæргуыбайы")*

Шамилыл йе 'лвæст, зæллангæнаг æмæ æхцон дзырд, судзаг фарстытæ арæхстджынаёй лыг кæныны тыххæй æвзонджы бонты æрæвæрдта ирон литературон критикæ йæ цæст. Шамил æхсонау цæхæртæ калдта нæ адæм æмæ нæ Фыдыбæстæйы сæрыл тохы. Дзуццаты Хадзы-Мурат уымæн загъта: «Адæймаг æмæ адæмы сæрибар – уый у Шамилы сæйраг мæт æмæ сагъæс».¹

Шамил йæхæдæг афтæ дзырдта: «Дидинæджы сыфыл цы æртах æрттивы, уым зыны стъæлфджын арв. Гыццыл хъуыддæгты зыны стыр удгоймаг».² Ноджы зæрдæйæн æхцон цы у – ахæм, адæймаджы уæлмонц, сыгъдæг хъуыдытыл æфтауæг уацмыстæ Шамилмæ цъус нæй. Æмæ сæ нымæцæй нæ, сæ фарнаёй æппарынц чиныгкæсæджы дисы, æфтауынц нæ, æрттиваг пакъуы бæлоны æнæнхъæлæджы фендау, рухс, адæймагыл базыртæ садзæг фæндтыл. Интимон уарзтыл æм, хъыгагæн, сты цъус. Чи йæм ис, уыдон та ацы æмдзæвгæйы кæронау – сыгъдæг æмæ уæлмонц. Хатгæ дæр æй нæ кæныс, афтæмæй тайынц æмæ руайынц удыл. Сæ иу – «Зæриндзыкку, зæрин хуры чызг, арвæй...»:

*Зæриндзыкку, зæрин хуры чызг, арвæй
Сæуæхсиды сырх зæлдагыл сындæг*

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзауджыхъæу, 2010. – 87 ф.

² Джыккайтты Шамил. Фыссæг æмæ цард / Рæстдзинад, 2003. – 24 май.

*Цæуыс нæ зæхмæ – ирд æмæ сыгъдæг, –
Хæссыс дæ рухсæй амонд æмæ арфæ.*

*Ыстыдтой зæххæн суадæттæ йæ арфæй,
Дзæнæгты цъиу ныууасыди хæстæг.
Цы уыд бæллиц, уый разынди æцæг,
Мæ риуы райхгæл царды цин йæ тарфæй.*

*Рæсугъд фынтæй мыл тар æхсæв ысбон,
Тæхы мæ сæрты амонды рухс маргъау,
Кæны мын уый кæлæн æмæ тæрхон.*

*Цы уыд æцæг, мæнæн уый фестад аргъау...
О фарн, зæххон бæллиц æмæ æрвон
Сыгъдæг рухсыл æргъæу аргъуаны саргъау!¹*

Ацы æмдзæвгæ дæр фыст у, поэтæн афтæ адджын чи фæцис, поэзийы уыцы формæйыл – сонетæй.

Сонеты фæзындыл нымад цæуы XIII-æм æнус. Тæмæнтæ та скалдта италиаг поэт Ф. Петраркæйы сфæлдыстады. Ныффыста æртæсæдæ сонетæй фылдæр. Фæлæ ирон поэтæн дæр поэзийы ацы хуыз раджы скодта мыды ад Токаты Алиханы «Цыкурайы фæрдыг»-æй фæстæмæ. Дзасохты Музафер афтæ зæгъы: «Сонет ирон поэзийæн дæр æцæгæлон нæу. Кæд йæ авналæнтæ къуындæг сты, – Пушкин æй «размер его стесненный» хуымæтæджы нæ рахуыдта, – уæддæр нæ фысджытæй бирæтæн сæ зæрдæмæ фæцыд».² Æмæ æрнымадта, йæ фæзындæй фæстæмæ нæм нæ мадæлон æвзагыл «фылдæр æмæ хуыздæр сонеттæ чи ныффыста, уыдонæй цалдæры»: «Токаты

¹ Джыккайты Шамил. Æхсæвы æртыгæ. – Дзæуджыхъæу, 1990. – 132 ф.

² Дзасохты Музафер. Тæлмацгæнагæй // Шекспир Уильям. Сонеттæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 5 ф.

Алихан, Чехойты Сæрæби, Дзаболаты Хазби, Малиты Васо, Цæрукъаты Алыксандр, Джыккайты Шамил, Джусойты Нафи, Ходы Камал, Тыджыты Юри, Кокайты Тотрадз, Хъодзаты Ахсар, Гæлуаты Аким æ. æнд.»¹

Шамилыл 50 азы куы сæххæст, уæд ын чиныгкæсджытимæ юбилейон фембæлд бацæттæ кодтам Хуссар Ирыстоны облæхæсткомы залы æмæ уым сæрыстырæй дзырдта, йæ зæрды кæй ис сæдæ сонеты ныффыссын æмæ сæ хицæн чиныгæй рауадзын.² Уыцы ныхас айхъуыст æмæ кæмæндæрты бантыст ахæм хъуыддаг саразын. Ноджы дæр сын æнтысæнт. Шамилæн арвы æнæнхъæлæджы гæрахæй нал бантыст. Фæлæ цы сонеттæ ныффыста, уæлдайдæр, нæ кады лæгтыл, уыдон сты зæрдæмæдзæугæ, бирæ цæмæйдæрты – бæллиццаг.

Пушкины ныхасæн йæхи бынат ис, фæлæ сонеты нымæд рæнхъыты уыйбæрц æмбæхст тых бацæуы, æмæ курдиаты фæрцы адæймаджы ныппарынц дисы. З. И. Плавский сæ «Четырнадцать магических строк»³ хуымæтæджы не схуыдта.

Шамилы сонеты дæр уынæм сыгъдæг уарзт æмæ æппæтхъом царддæттæг тых. Автор дзы алыхуызон аивадон амæлттæй кæй пайда кæны, уæлдайдæр, сонеты кæрон «с», «гъ» дамгъæтæй аллитераци кæй ис: «Сыгъдæг рухсыл æргъæу аргъуаны саргъау», – уый йæ кæны зæлланггæнаг æмæ зæрдæмæдзæугæдæр. Шамил йæхæдæг цæ-

¹ Дзасохты Музафер. Тæлмацгæнагæй // Шекспир Уильям. Сонеттæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 5 ф.

² Авторы архивæй.

³ Плавский З. И. Четырнадцать магических строк // Коллектив авторов. Западноевропейский сонет XIII – XVII веков. – Ленинград, 1988. – 3 ф.

виттойнаг кәй «сфәлдыстадон хъысмәт»¹ схуыдта, нә уыцы әцәг стыр фыссәг Цәрукъаты Алыксандр загъта: «Дә сонет – раст зырнәйзылд дзаума, къус!..” "рухс" "Зыр-зыргәнгә дзәнхъа уырынгтыл хъазы».²

Әмә йе сфәлдыстады әппәт уыцы ми-ниуджытә ирдәй зынынц, поэзийы жанры табуйагдәр хуызтәй иуы – сонеты цы диссаджы уацмыстә снывәзта, уыдоны. Ирон сонет, куыд зонәм, афтәмәй кәд әнусы размә Токаты Алиханы «Цыкурайы фәрдыг»-әй райдыдта, уәддәр дзәвгар райрәзт. Әмә йын йә райрәзтыл уәхск-уәзәй бакуыста Джыккайы-фырт дәр.

Әвәццәгән, чиныгкәсәг әнәфәхатгә нә фәуыдаид, нырмә цы цәвитонтә фә-хастам, уыдонай тынг бирә кәй уыдысты сонеттә. Тыхәй дәр әй ничи атыдтаид поэзийы уыцы хуызәй. Уарзта йә әгәрон уарзтәй. Хъәздыгәй-хъәздыгдәр кодта ирон сонет.

Йе сфәлдыстады йын чиныгкәсәг әх-сызгонәй сәмбәлы, поэт Ирыстоны кадды ләгтә – Къоста, Секъа, Елбыздыхъо, Васо, Шегрен, стәй Ирыстонән йәхиуыл, мадә-лон әвзагыл, ирон сылгоймаг әмә бирә әндәр зынгә адәймәгтыл әмә хабәрттыл цы сонеттә сфәлдыста, уыдоныл. Әмә уымән әндәр гәнән нәй – рәс-угъддзинадмә уд уәләнгай әвәрд у, нә йәм ләууы бастәй дәр. Әмә, уәдә, кәләнгәнәг сонеты аивтә әнәбакәсгә чи фәуыдзәнис? Литературон критикә сәм

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. – Дзәуджыхъәу, 1996. – 259 ф.

² Цәрукъаты Алыксандр. Сонет Джыккайты Шамилы сонетән // Авторты коллектив. Арв. Цәссыг. Стъалы... – Дзәуджыхъәу, 2012. – 184 ф.

рæстæгыл уымæн æрдардта йæ хъус, цæмæй чиныгкæсæджы хъусдардæй ма аззайой иуварс.¹

Арæх нæ рохы чи аззайы, афтæмæй «ирон низæй» рынчын чи уыд, ирон уд кæмдæриддæр тæлфыдис, уыдон йæ уды кæмæн рыстысты æмæ хъæрзыдтой, уымæй Дзуццаты Хадзы-Мурат загъта: «Секъа стыр нывгæнæг у... Мæнæн æхсызгон уыдзæн Секъайæ цитатæтæ фыссын – аив фæлгонцтæ, рæсугъд рæнхытæ сæхæдæг алкæмæй дæр хуыздæр зæгъдысты сæхи тыххæй».² Æмæ нæ уыцы куырыхон Секъайы зæрдæйы рисæгтæ поэтикон фæрæзтæй Шамил æргом кæны фыссæджы æмном сонеты («Секъа»): йæ «бæллицты уæрæх арвыл» куыд цыд, фæлæ йæ цард, йæ «рæстæджы хуызæн, Дайрануау уыд уынгæг æмæ æрхæндæг».

*Мæ риуы сыгъд Амыраны зынг зæрдæ...
Хæссын уæм ныр фæнычы нуæрстæй æз
Нæртон зонды алæмæты цæхæртæ.³*

Æхсæрдзæнæй нæм пырхæндæгæй дарддæр нæ абоны дугмæ уадиссаг раппæлинагæй кæй ницы æрхæццæ нырма, цинагæй дзы кæй ницы ис, уый Секъа-пълагъозæн йæхи цардæй бæрæг у: «Иудадзыгдæр æххæст кодта аргъуаны хъахъхъæнджыты æмæ лæггадгæнджыты хæстæ, сауджынтæн уыдысты цумайы лæгтæ дæр, хæдзары кусджытæ дæр. Адæм уыдтой пълагъозтæн

¹ Хъ о д з а т ы Æ х с а р. Мæ фæлтæры хъысмæт // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Фыссæг æмæ рæстæг. – Дзæуджыхъæу, 1981.

² Д з у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Бæрндзинад. – Цхинвал, 1976. – 199 ф.

³ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Сагъадахъ. – Дзæуджыхъæу, 1980. – 10 ф.

се 'гады уавæр æмæ сæм уымæ гæсгæ кас-
тысты зынаæрвæссон цæстæй. Ахæм уавæры
бахауд нæ поэт дæр. Зын уыдис Секъайæн
уыцы æгады уавæр: «æдзухдæр – лæггад-
гæнаг, æдзухдæр – кæстæр», – афтæ зæгъы
йæхи тыххæй йе 'мдзæвгæтæй иуы. Фæлæ
уæды царды уавæрты уыцы æлгъыст ранæй
йæ бон нæ уыди фервæзын. Ноджы сси стыр
бинонты – фарагст адæймаджы хицау, уыдон-
æй авд уыди сывæллæттæ: æхсæз лæппуйы
æмæ иу чызг. Йæ куысты мызд ын нæ фаг
кодта йæ бинонты дарынæн. Секъа æдæп-
пæт иста мæй 8 сомы. Ирон хъæуты сæм
аргъауæггаг æфтиæгтæ æппындæр нæ хау-
дис. Цæмæй йæ бинонты фæдардтаид, уый
тыххæй поэты хъуыди æндæр куыстытæ
кæнын дæр»,¹ – дзырдта фæстæдæр йæ
иууыл уарзондæр фырт Цомахъ. Йæ дуг ын
уымæн «хæцыд йæ хъæлæсыл». Шамилæн
сæ амонын нæ хъуыд.

Æмæ æрмæст Секъа нæ, поэт кæуыл
ныффыста нæ кады лæгтæй æмæ йын
бæллиццаг сонет кæцы нæ рауад?! Æрмæст
сонеты фæткой-иу дзы нæ бахъахъхъæдта,
фæлæ-иу æй цæстæвæрæн, зæрдæскъæф
скодта нывæфтыд дзырдтæ æмæ фæл-
гонцтæй.

*Хæрзгæнæг хорз йæ афоныл нæ ары.
Уыди дæ фæндаг сыгъд æмæ уырыд.
Мах тар æхсæвы зонды цырагъ хъуыд,
Ды нын ыссыгътай Ног боны арт тары.*

*Нæ бон нæ уыд уæлмонц ныхас æмбарын.
Пехуымпарæн цæмæй ыскæнæм цыт?
Дæ улы рух æггæр куырыхон уыд,
Æмæ дын уый нæ лæмæгъ зонд нæ бары.*

¹ Г а д и а т ы Ц о м а х ъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1959. –
464 – 465 ф.

*Уыдтæ нæ дзырды сау æрмæдзы куырды
Æмæ куыстай. Амраны туг-цæссыгæй
Æхсыстысты дæ хъуыды 'мæ дæ дзырд...*

*Цу кады нысан дур æмæ æлыгæй?
Дæуæн уыдзæн ирон зæрдæйы цырт –
Нæртон удæвдз дæ куырдадзы фæтыгæй.¹
("Елбыздыхъ")*

Поэт æй куы ныффыста (1971-æм азы 17-æм марты), уымæй йын дæс азы фæстæ, 1980-æм азы, хъавыд йæ чиныг "Сагъадахъ"-ы хуры рухс фенын кæнын, фæлæ йæ æппынæдзух къæппæйлæууæг цырддзаст сау лæгтæ "фæхатыдысты", уæдмæ дæр йæ ном хъуыстгонд кæй уыдис сонеты рæст-дзинад æмæ аив фæлыстæй, уый тыххæй æмæ йын æрæхгæдтой йæ фæндаг. Чынджы ма баззад æрмæст йæ ном – сæргæндты. Сонет Шамилы поэтикон æмбырдгондмæ бахаудта йæ ныффыссынæй æрмæстдæр ссæдз азы фæстæ. Æмæ абон дæр нæхи дарæм, цыма афтæ æмбæлд, цыма нæм рæстаг ныхас æмæ йæ дзурæгæн сæ фæндагтæ æппынæдзух хъуамæ æхгæд уой.

Æмæ цас сты Джыккайты Шамилмæ "Елбыздыхъ"-йы хуызæн æппæтæй æххæст, нæ адæмы цард æмæ уагыл дзурæг сонеттæ, куыд æмбæлы, афтæ сæ куы ахуыр кæниккам, хуыздæр сæ куы зониккам, мæрддзæсты бæрджитæ ныл куынае зыниккой æмæ сын куыд æмбæлы, ахæм æмбæлон кад сын куы кæниккам, уæд.

Камал зæгъы: «Шамил у Ирыстоны стыр-дæр поэттæй иу. Фæлæ афтæ зæгъыны тых-хæй ахизын хъæуы ирон хæлæг, ирон æдз-

¹ Джыккайты Шамил. Æхсæвы æртыгæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 9 ф.

æстуарзондзинады сæрты».¹ Æмæ уый нæ бон куы вæййы, уæддæр нæ фæндгæ нæ фæкæны не 'нæцæстуарзонæй. Шамил йæхæдæг алы хатт дæр хызт цыфæнды гæрæнты сæрты. Йæ удæн-иу тас куы уыдис, уæддæр. Куыд, уымæн – нæхæдæг æвдисæн. Æмæ йæ рæстаг дзырд хъуыст адæммæ. Уымæн æмæ йæ рæстдзинад уыдис не 'рвылбонон цард æмæ адæмы рæстдзинад:

*Æрзад нæ Иры фарны хуымы згъæллаг,
Нæртон æфсиртæн бацъиры сæ дон.
Куы стыхсы калмау бæлæстыл хуымæллæг,
Уæд нал вæййы бæркады хос дыргъдон.*

*Ды – хины сырд, фыдхъуын æмæ æдзæллаг,
Уæддæр кæныс нæ адæмæн тæрхон.
Дæ сынз къухæй нæ кады хуым ысмæллæг,
Кæм ацæуыс, уым баззайы сыгъдон.*

*Зынг дын Хуыцауы комы тæф нæ радта,
Нæ дæ лæгау нæртон зиуы куыстхъом,
Фæлæ бæрзонд нæ дзаг хуымы æрбадтæ,*

*Кæныс нæ хæрзтыл хахуыртæ æргом...
Гъей, сау лæг! Ды нæ дуджы Герострат дæ,
Нæ къæс халынæй не скæндзынæ ном.²*

("Хины сырд")

Шамилы стыр чиныг бæрзонд дзырд «сыгъдæг»-æй, уымæйдæр сонетæй кæй райдыдта, уый дæр нæу хуымæтæджы. Поэт табу кодта сыгъдæг сонетæн – поэзийы уæздан фарнæн, æнусты тарæй йæм ныфсæн кæй цыд, йæ тыхыл ын тых кæй æфтыдта,

¹ Х о д ы К а м а л. Æхсоны цæв... // Авторты коллекти в. КАМАЛ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 47 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 1910. – 74 ф.

уый тыххэй. Аемэ йæ, мыййаг, нæ агуырдта «гæнах кæнæ цыртæн». Йæ удæй йæ уыд ныфс – «мæхæдæг сау цин раскъуындзынæн цардæй...», – фæлæ, цæмæй стыр хорз дæссæгтæ аразынæн суыдаид, йæ уды рæстдзинадмæ иры фæрнджын дзыллæйы, Хуры цалх фенæгау, æркæсын кодтаид, – уыдæттæ бацис йæ бон, – уый тыххэй йæм хатыд: «Ыссудз мæ уд Амыраны цъæх артæй, Рæстдзинады пехуымпар мæ ыскæн!» Кæд алчи афтæ нæ хъуыды кодта æмæ нæ нымайы,¹ уæддæр Шамил фидарæй зыдта, зæгъгæ, З. И. Плавскийы загъдау: «ни одна твердая форма по популярности и распространенности не сравнится с сонетом».² Уыцы дурынвидар формæйы уымæн агуыр-дта рæстдзинад. Йæ дзырды сæр уыд йæхи æмæ сыгъдæг рæстдзинады номæй йæ цин æмæ йæ рис, йæ раттæг, йæ уромæг фыды-бæстæ Ирыстонмæ. Зыдта хуыцауысконд адæймаг, нæ Фыдыбæстæйы хуыздæртæй йæ размæ чи цардис, уыдон кæуинаггаг хъысмæтæй уымæн дæр фервæзæн нæй, йæхи куыдфæнды хъахъхъæнæд, уæддæр сæ тагъд кæй баййафдзæнис, æмæ развæлгъау йæ мидзæрдæйы нæ цардцухты номæй сæрыстырæй дзынæзта йæхиуыл дæр:

*Фæкæнынц æй, йæ хус цæнгтыл – рæхыстæ.
Сæрак пæлæзты – сау лæгмартæ – сонт.
Уый Уастырджийау – урс æмæ бæрзонд,
Йæ хуызы æрдз йæ курдиат æвдыста.*

*Йæ зæрдæ арфæй зæххы хъæрзын хъуыста,
Уыд арвы цъæхыл сау сындзæй æмбонд.*

¹ Дз у ц ц а т ы Х а д з ы-М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзауджыхъæу, 2010. – 245 ф.

² П л а в с к и й З. И. Четырнадцать магических строк // Запад-но-европейский сонет. – Л., 1988. – 4 ф.

*Вэйы куырыхон залымæн нывонд, –
Уый Дантейау уынгæг хъоргъмæ ныххызти...¹
("Цоцко")*

Æмæ æрмæст Цоцко нæ, Иры æнафоны,
тыхзынгхуыстытæй Шамил йæхи хъысмæт
кæмæ федта æмæ дзы сонет-хъарæг кæуыл
не снывæзта, ахæм дзы ничи уал баззад.

Уыдонмæ æнæдызæрдэгæй хауы æнæр-
цæф, æнæбарон лæппу-лæг Тогызты Газакк
(Æрнигон Илас).

*Мæ Ир, дæ дзырд мын арвæй уыд лæвар,
Æз дзы цæрын зындоны дæр фæразын.
Нæ хъæуы мæн дæ фыртты куывды нуазæн,
Æрмæст мын ды мæ цæугæ цард ныббар.*

*Ыстыдта уад мæллæг æвзар дæ хуымæй,
Уый нал ысуагъта хуры хъарммæ тау;
Уæддæр фæстæмæ нал кæсын æрхуымæй,*

*Нæ цагътон æз мæ уды арт æфстау...
Мæ цæсгомьл цы рыг фæбадти, уымæй
Мæ рох уæлмæрдыл рацæудзæн обау...²
("Илас Æрнигон")*

Афтæмæй-иу йæ абарст дæр фæлгонц
ссис, йæ фæлгонц – абарст, кæнæ – афоризм,
гъе та æндæр аивадон фæрæз æмæ уымæй
æмбулынц тынгдæр.

Шамилы уыцы сыгъдæг, бæрзонд,
зæрдæагайæг поэतिकон уацмыстæм хауы
сонет «Фынг». Автор æрыздæхт, сæрбæр-
зонд уæвгæйæ сæрныллæгæй кæй раз лæу-
уыд, нæ уыцы ирон æгъдæуттæм. Ацы хатт,

¹ Джыккайтты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 159 ф.

² Джыккайтты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 158 ф.

æппынаэдзух сæрыстыр кæмæй стæм æмæ та нын нæ фыдбоны сыхæгтæ, ома, уыцы уæздан фæтк кæддæр нæ фыдæлтæм уыдаид, æмæ та сусæг-æргом адавынмæ кæмæ фæхъавынц, уыдонмæ – ирон фынджы æгъдæуттæм. Ирон фынг та Шамилы нывæфтыд дзырдæй кæны бæрзонддæр, рæсугъддæр:

*Уыди нæ фынг нæ амондæн æвдисæн...
Ирон фынг – уый Ныхас уыди кæддæр,
Уыдаид Наф, хæрнæг æви Цыргъисæн, –
Нæ фынгæн уыд бæрзонд намыс йæ сæр.*

*Нæ кæнæм мах фыдæлты кад нымæр,
Нæ фæтк нын хастой хорз адæмтæ дисæн.
Æвæрдтой рад сæ цард æмæ сæ исæн,
Ам иста уæд фæлтæры зонд фæлтæр.¹*

Авторы бон бацис, – цæмæннæ йæ хъуамæ фæлхатт кæнæм, бахæрын æмæ баназын сæйраг кæм нæ уыдысты, нарты дугæй нын чи баззад,² – нæ уыцы ирон фынджы нæртон фарн равдисын.

Уацмыс амоны, уыцы æгъдау кæй цыдис фæлтæрæй фæлтæрма, æмæ дарддæр хъуамæ уа афтæ. Уымæн æмæ æфсарм æмæ фарн кæм ис, уырдаем бæркад цауы йæхи къахæй. Æгæрыстæмæй, «бæрæгбоны кувинагтæй хæрын кæнæ нуазын нæ фæдчыди, цалынмæ сæ скуывтаиккой, сæ ритуалон æгъдæуттæ сын скодтаиккой, уæдмæ».³ Афтамæй нын не 'гъдæуттæ исынмæ чи фæхъавынц, уыдонæн се 'рбадынæй фынджы дзадджын-

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртыгæ. – Дзауджыхъæу, 1990. – 51 ф.

² Нарты кадджыгæ. – Дзауджыхъæу, 1975. – 232 – 233 ф.

³ Ц ы б ы р т ы Л ю д в и г. Ирон адæмон бæрæгбонтæ. – Дзауджыхъæу, 1999. – 40 ф.

дæртыл сæхи ныццавын фæраздæр ваййы, цыма конд уыдысты. Æмæ æппæт уыдæттима Шамилæн йæ бон бацис равдисың, ирон фынгыл адæм иууылдæр æмбар кæй уыдысты, æрмæст «уыдис нæ фынгыл буц уазæгæн цыт». Хæрд æмæ нæм нозты бæсты та цыдысты: «Ирон зарæг – йæ ронг æмæ йæ мыд». Æмæ поэт йе гъдау, йæ фарнаей, йе сфæлдыстадæй архайдта уыцы алæмæтон æгъдау ма фесафыныл, фæсфæстагæттæм æй адæттыныл («Æнусон»): «Йæ нæртон фарн, йæ диссаджы бæркадæй» «рæдау нæ ис æмæ нæ бон» кæмæй цыдис, уымæн «ызнæгтæ рахастой тæрхон, – Куынаг æй кодтой хин кæнæ æфсадæй, Цæмæй нæ мыггаг фесафа æгадæй, Цæмæй нæ хорз ном мауал уа нæртон».

*Ныссæрфтой йæ, бындзарæй йæ ыскъахтой,
Нынныгæдтой йæ къалиугай кæмдæр;
Йæ кой, йæ хъæр ныр нал уыдзæни, – загътой.*

*Фæлæ куы стынг и уалдзæджы уынæр, –
Ныгæд къæцæлтæ ног талатæ суагътой,
Фыццаггæй ноджы диссагдæр, хуыздæр.¹*

Поэты уыцы хъуыддаг уырныдта, дæ арммæ кæмæ кæсай, уый уынд дæ куыд уырна, уый хуызæн. Мысыраг пехуымпар æм уымæн у фæндвидар: «Æцæг хæзнайæн аргъ кæнын зонынц, базаргæнджытæ нæ, фæлæ зæрингуыр».² Æнусон цы сты, уыдонмæ та нæ æвдæлгæ нæ фæкæны. Царды дæр, зонады дæр арæх уый охыл мысыдис, ома, ирон фыссæджы йæ авналæнтæ кæй нæ

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртытæ. – Дзауджы-хъæу, 1990. – 53 ф.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзауджы-хъæу, 2007. – 352 ф.

фаамонынц, уый тыххæй нын не 'нтысы бирæ кусын. Фæлæ йæм тырныдта. Махæн ацы царды, дзæгъæлы кæй сафæм, уый у рæстæг, сæйраджы-сæйраг нын цы нæ фаг кæны, уый дæр у рæстæг. Фæлæ Шамил йæ хуыссæджы хайæ тыдта, йæ уд уæлдай кодта нæ нывæфтыд литературæмæ уæзгæ хуынтæ хæссыны охыл. Иу удæй йын уымæн æнтыст литературæйы алы жанрты нын кады мæсгуытæ амайын, нæ литературон бынтæ нын хъæздыг кæнын. Æмæ æндæр хуызы царын нæ уыд йæ бон.

Поэт йæхи, йæ фыдыбæстæйы цардвæндагæй зыдта – ацы мæнгард, фæлæ фæрнджын дунейы цард æмæ фарн ссарæн ис æрмæстдæр тохы, æнæрæнцайгæ, æгъатыр тохы фæрцы. Тох кæнын куынаæ уа дæ бон, уæд дæ къухы ницы бафтдзæнис. Царды цалх дæ ассæнддзæн йæ быны. Æмæ сæрыстыр у, нæ мадæлон, сыгъзæрин тæгтæй быд æвзаг удвидар кæй у, басæттæн, ныддæлдзыныг кæнæн ын кæй нæй. Æрмæстдæр йæхи æгæрон тыхы фæрцы кæй у цæрæтдзаг. Йæхи тыхы фæрцы кæй цæуы размæ.

Абайты Васо уый тыххæй загъта: «Ирон æвзаг у, хъуыдыйы æмæ æнкъарæны тæккæ лыстæгдæр æмæ уæздандæр фæзилæнтæ равдисынмæ чи арæхсы, ахæм æнæаипп, рæвдз æмæ коммæгæс хотых».¹ Алæмæтон хотых – мадæлон æвзаг хъахъхъæнын хъæуы цæсты гагуыйау. Шамил æм каст ахæм цæстæнгасæй. Æвæрдта йæ ахæм бынаты: "Ды дæ нæ туг, нæ уды рухс, нæ кадæг, Нæ фарны гæнах сыгъд æмæ хæсты". Æмæ йын нæ хæзна уымæн лæвæрдта ком.

Мадæлон æвзаг адæймагæн ахæм бынаты кæй ис, мадау кæнæ йын ноджы тынгдæр

¹ А б а й т ы В а с о. Мах дуг, 1989. – № 5. – 25 ф.

кæй хъæуы табу кæнын, нæ поэттæ йыл æзхуыздæронæй уымæн нывæндынц сæ зарджытæ. Цыма сæ кæрæдзиимæ сусæгæй ерыс кæнынц – алчи дæр сæ тырны куыд аивдæрæй, куыд хъæрæйдæр ыл сисынмæ йæ зарæг. Дзуццаты Хадзы-Муратæн йæ цыргыл куынаæ æрцæуа фыст иронау, уæд йæ ингæнæй ниудзæни, хъæрдзæни, Ирыс-тоны суадæттау, зæххы бынæй кæудзæни;¹ Хъодзаты Æхсарæн: "Куысты уа, фæдисы – мæ монц мын, мæ рис мын Æвзæгты цæдисы бæрзонд фарнмæ исы";² Ходы Камал Ирыс-тонаен хæры ард: "Æцæгæлонау де 'взагмæ куы кæсон, Мыййаг, куы суа мæ зæрдæйæн æддæссонд...", "Нæ уыдзынаен нæ – Иры фырт, нæ – Ходы; Сæ дыууæ дæр мыл бакæндзысты хъоды".³ Диссаг уайд, сæ нымад ууыл куы фæуд кæнид. Æмæ уыцы "ерысы" раззагонтæй иу уыдис Джыккайты Шамил. Разагътайæ дзырдта мадæлон æвзагæй: "Ныхасыс ды дæ бæркадæй фæлтæрты, Хæссыс нæ цардæн фидауц æмæ уаг".

Уыцы символикон, романтикон уаз дзуринаегтæ нæ поэтмæ цыдысты нæ цардæттæг, нæ удсыгъдæггæнæг, æврæгътыл нæ сæртæ кæй цинæй хафæм æмæ æрдзæ-æрдзæ, æрдзæ-сæдæ азты фæцудынæй кæмæн нæ тæрсæм, афтæмæй нын, цæсты гагуыйау, кæй æмбæлы хъахъхъæнын, уыцы мадæлон æвзаджы тыххæй. Мадæлон æвзагмæ йын йæ уарзт ницæимæ уыд сбарæн. Абайты Васо нæ фыдæлты тыххæй фарста æмæ йæ фарстæн дзуапп кодта йæхæдæг: «Что же сохранили они (ирæттæ –

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Биографи. – Цхинвал, 1990. – 24 ф.

² Хъодзаты Æхсар. Ирон дзырд // Авторты коллектив. Æрттигъ. – Дзауджыхъæу, 1983. – 35 ф.

³ Ходы Камал. Мыртæ. – Дзауджыхъæу, 1992. – 35 ф.

Хъ. М.) от своего далекого прошлого? Два бесценных сокровища: язык и эпос».¹ Аемæ нæ удты фарн – æвзаджы тыххæй уыцы уаз дзуринагтæ Шамилæн æрмæст йæхи нæ, фæлæ йæ бирæ чиныгкæсджыты дæр æфтауынц сыгъдæг бæллицтыл. Йемæ нæ уырны, æцæгдæр «нырама нæ удæвдз къæбицы æвæрд» кæй у, ирон æвзаджы фарнæй та «нæ Уацамонгæ – дзаг». Уый æнæмæнг амонд, стыр бæллиццаг æмæ тæхудиаг амонд у, уæдæ, цы.

Поэт 1972 – 1977-æм азты уыцы æмдзæвгæ куы сфæлдыста, уæд ЮНЕСКО-йæн ирон æвзаг, XXI-æм æнусы чи амæлдзæнис, уыцы æвзагты номхыгъды нæма уыдис, фæлæ поэт-романтик алы хатт дæр фæндвидар уыд. Нæ мадæлон æвзагыл дзыназынæй йæ Стыр Хуыцау бахызта. Кæуынаей цард нæ фылдæр кæны. Ирон æвзагæн дæр тъызыны бæсты йæ зынджытыл тулдз æндзарæнтæ æмбæлы æрæвæрын, цæмæй йæ арт ногæй ныггуыпп кæна цъæх арвмæ æмæ йæм судзой нæ фыдызнæгты рахауинаг цæстытæ. Фæлæ искуы, – Хуыцау бахизæд, – не ’взаг куы цуда, уæд уый æрмæстдæр уыдзæнис нæхи, уæлдайдæр, нæ кадылмард бынатылæгты аххосæй – æцæгæлон æвзагтыл чи дзурынц, уыдон сæм тынг зондджын кæсынц æмæ нæ фыццаджы-фыццаг æрмæстдæр уый сафдзæн.

Уый тыххæй поэт не ’вгъау кодта нæдæр – кæлæнгæнæг метафорæтæ æмæ эпитеттæ... Цæвиттонтæ æрхæссæн дзæвгар ис, дзурæн дæр сыл цъус нæй, фæлæ сæ зондджынæн амонгæ акæн... Адылмый кой нæ кæндзыстæм – уымæн сæ йæ иувæрсты куы ауадзæм, уæд – ноджы хуыздæр. Уымæн

¹ А б а е в В. И. Скифы и осетины // Геродот. Мелпомена. – Владикавказ, 1991. – 6 ф.

æмæ уыдонæй, æдылытæй стæм сæфт, Шамил сыл æнæвæррсонæй худт, нæ наци-йыл сæ фидиссаг хъуыддæгтæй дæләмæ кæй хæцынц æмæ нын не 'взаг кæй дæл-дзыныг кæнынц, уый тыххæй.

Поэт, мысыраг пехуымпарау, йæхæдæг дæр фидарæй зыдта: «Нæ бæстæ æмæ нæ адæмы хъысмæт уыд æмæ у ирон поэзийы сæйраг мидис».¹ Фæлә уыцы мидис хæссын хъæуы адæмы рæгъмæ. Æмæ Шамил æппын-æдзух йæ уд хъардта, нæ адæмæн рухс фидæнмæ фæндаг хæрз чысыл уæддæр куыд фæрухс кодтаид, уымæн.

Уыцы хъуыддæгæн-иу æй, куыд уынæм, афтæмæй арæх бахъуыд аллегорийы сæр. Ацы æмдзæвгæйы спайда кодта уыцы аивадон амалæй. Чыныгкæсæгæн зонын кæны, сæнафсиры æвзартæ, йæ мыггагæн кæд фесæфæн нæй – зæххы бын æй куы баныгæнай, уæддæр ногæй кæд суадздæнис тау, уæд адæймаджы мыггаг йæ мадæлон æвзаг, йæ истори, йæ фарныл фидар куы хæца, куына сæ фесафа, уæд уымæн куыд ис дугты æбæрæджы ныуадзæн, ныддæл-дзыныгæнæн.

Ам дæр нæ уацмыс йæхимæ æлвасы йæ романтикон хъæлæсыуагæй, рæсугъдæвæрд эпитеттæй, къæбæлдзыг рифмæтæй, ритми-кæйæ. Уацмысы йе 'нæмæлгæ хъуыдымæ исынц бæрзонд. Дæләмæ йæ нæ уадзы йæ рæзгæ градаци – йæ поэтикон фæрæзтæ тыхджынæй-тыхджындæр кæй кæнынц, уыцы хъуыддæг.

Ахæм уæлмонц хъуыды, поэтикон ма-дзæлттæ, романтикон фæзилæнтæй, раздæр куыд федтам, афтæмæй цух нæу йæ зындгонд, зæрдæйылæмбæлæг сонет «Гал сахары уынджы».

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Ныхасы фарн. – 1996. – 266 ф.

Шамил кæддæриддæр, царды уыдаид, аивады, зонады æви хъомылады – тырныдта иууыл бæрзонддæр бынатмæ. Афтамæй, йæ адзалæй: "Мы скатываемся в некий средневековый мир",¹ – рæстагæй загъта Роман Сенчин. "Нæ дуджы, нæ рæстæджы Джыккайты Шамилы комарынджы авд дзæнгæрæджы цыма зæланг кодта, уыйау, Нарты Ацæмæзы зарæджы зæлтау айзæлдыдысты Ирыстоны кæмтты – æнусон хæхты. Йæ зæрдæйы цæхæрæй æрвон рух байтыгъта йе 'мбæстæгты зæрдæты, радта сын ныфс æмæ рæстдзинад, уарзт æмæ æнусон бæллиц, сæрибар",² – зæгъы Гуылæрты Барис.

Фæлæ йын, дуне зыгъуыммæ кæй у, уый охыл уыдæттæ, стыр хъыгагæн, уадиссаг æхцондзинад никуы хастой. Уый нæ, фæлæ царды зыгъуыммæ митæй цъæх кодта йе 'нкъараг зæрдæ:

*Мæ фæндтæ – охх! – фæбадтысты мæ хъуыры,
Уынын бæлвырд мæ бæллицты сæфт ныр..
Тыхстæй мæ къухмæ нал исын фæндыр,
Мæ фыды зæхх мæ къæхты бын лæбыры.*

*Хъæздыг фысым нæ бавæрдзæн мæгуыры,
Гыццыл кæфæн кæфхъуындар у ыстыр,
Нæ кæнынц хъалтæ сабыртæн хатыр,
Егъау паддзахад сабырты ныхъхъуыры.*

*Нæй арвы бын æгъдау æмæ æфсарм.
Тыхми – закон! Бæсты хицау – гуымыры,
Хуыцау нæ дары раст удтыл йæ арм.*

¹ Сенчин Роман. Убили за стихотворение / Литературная Россия, 2011. – 3 июль.

² Гуылæрты Б. Нæ нæм хъуыст фыдохы йæ фæдис / Хурзæрин, 2013. – 21 февраль.

*Фæйнæрдæм тонынц не знæгтæ мæ Иры,
Цæрдудæй уарынц цуанонтау йæ царм,
Йæ уæздан уд ын сау Хъандзæргæс цъиры.¹
("Зыгъуыммæ дуне")*

Шамил æвнæлдта æмæ дзырдта ирон зæрдæйы иууыл судзагдæр фарстыгтыл. Йæ наци чи уарзы, йæхицæн, йæ дзыллæйæн чи кад кæны, уымæн дæр, Шамил кæй азарæй сыгъд, уыцы фарстыгтæ йæ уды рæбынтæ ма цæвой, йæ фидæны фарнæй йæ ма дзурын кæной, уый гæнæн нæй.

Поэты хъуыдыйæ нæ цух кодтой, нæ Фыдыбæстæйæн æндæр адæмæй хорзы чи бацыд, уыдон дæр. Нæ разагътатыл цы æвæджиаг сонеттæ сфæлдыста, ахæм ахадгæ, нывæфтыд уацмыс снывæндын баиц йæ бон уырыссаг зындгонд академик, филолог æмæ лингвист, ирон æвзаг æмæ нæ адæмы цардуагæй хъæуæг фарстыгтæ рафæлгъауæг, нæ адæмæн стыр хæрзты бацауæг Андрей Шёгреныл (1794 – 1955):

*Цымæ цы хъуыстай рагбонты дæ мадæй,
Цы фæдзæхстой фæрныг адæм дæуæн?..
Уæздан æмæ куырыхон лæг! Фыртæн
Æрцыдтæ ды мæгуыр бæстæм Цæгатæй.*

*Æмбæрстай ды нæ уды тых, нæ катый,
Зыдтай, кæм баззад арты хос зынгæн...
Æмæ йæ ссыгътай ныфс æмæ цытæн
Нæ фарн, нæ мæт, нæ зæрдæты бæркадæй.*

*Уæд ног ысдзырдтой скифтæ æмæ нарт,
Рæдау ныл хур ыскаст æмæ йæ тынты
Ыссардтам мах нæ фæндыр æмæ кард.*

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 159 ф.

*Мах федтам уæд нæ фыдæлтæн сæ бынтæ,
Сæ дзырд ысси нæ рухс амонд, нæ цард,
Æмæ дзы састам фæндæгтыл нæ зынтæ.¹
("Шегрен")*

Уыцы стыр лæг нын цы ахуырадон фæндаг ныррухс кодта, ууыл куына цыдаиккам, уæд абон дæр нæ хъуыддæгтæ куыд уыдаиккой, уый нæ бæлвырдæй зæгъын, æвæццæгæн, никæй бон бауыдзæнис. Æрмæст йæ "Осетинская грамматика"-йы² нысаниуæг абон дæр кæуылты у! Нæ абоны лингвисттæн дæр нæй йæ иувæрсты уазалæрдæйæ ахизæн.

Æгæрыстæмæй, æндæр æвзæгтыл гени-тыл цы сонеттæ фыстæуыд, уыдон æй фæндыд ирон æвзагмæ ивын æмæ сæ тæлмац дæр кодта: Фридрих Шиллеры "Руссо", Эммануэль Гейбелы "Данте"æмæ æндæртæ. Фæлæ йе сфæлдыстады, уæддæр, йæ сонеттæн нæй æмбал.

Джыккайы-фырты «Цхинвал» басгуыхт фыццаг æцæг сонет нæ удуæлдай æнæ-басæтгæ сахарыл. Æмæ нырма дæр, йæ сæрты акъахдзæф кæнын никæй бон бацис, цы уацмыстæ йыл æрцыд фыст, уыдонæй. Уды æнкъарæнтæй, романтикон дзырды аивæй бæрзонд лæууы æмæ йæ уыцы иухуызон æхцонæн исынц адæймаджы тыхст зæрдæ æмæ хæствæллад зонд. Стæй æмткæй поэзи-уарзджыты цæстæнгас дæр. Уымæн æмæ, срухс кодта нæ иры ном йæ аив æмæ рæстагон дзырдæй. Цхинвалы хъæбатырдзинад, куыд уыдис, поэт æй раст афтæ удуæлдай æмæ æнæбасæттонæй сныв кодта

¹ Джыккайты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 159 ф.

² Шегрен А. М. Осетинская грамматика. – СПб, 1844.

дзырдаивадæй. Фенын кодта, фыдгул ыл калы йæ марг, хъавы йæ аныхъхъуырынмæ:

*Цхинвал – мæ рыст, мæ судзгæ цæф, мæ катый,
Фыдгул дыл калы зынг æмæ нæмыг...
Мæ рыст зæрдæйы нал цæуы дæ хъыг,
Мæ бон кæуын дæр нал у ныр фæлладæй.*

*Дæумæ бырсынц æрра знæгтæ æфсадæй,
Ды фестадтæ сæ тыхы раз мæсыг,
Дæ фидарыл сæ сау хъазуат ныррыг,
Ды срухс кодтай нæ иры ном дæ кадæй.*

*Цхинвал, Цхинвал – мæ судзгæ цæф, мæ рыст,
Æвзыгъд ысты дæ чызджытæ, дæ фырттæ, –
Хуыцау сын раттæд цард æмæ æнтыст!*

*Дæ цыты раз лæмæгъ ысты мæ дзырдтæ, –
Уыдзæн дæ ном нæртон кадæджы фыст,
Æмæ йæ койæ риздысты лæгсырдтæ.¹
("Цхинвал")*

Ирыстоны хуссар хайы уæды хæстон, зæрдæмарæн уавæры тыххæй Хъодзаты Æхсары зындгонд сонет «Удаисты тел Хуыцаумæ»² æмæ ацы сонет змæлын кæнынц зæрдæйы уидæгтæ. Нæ фыдыз-нæгты æгъатыр митæм нын æрмæст нæ маст не 'хсидын кæнынц, фæлæ нын сты стыр æмæ æнусон ныфсы хос. Нæ тыхыл нын æфтауынц тых. Разæнгард нæ кæнынц сæрибары сæрыл тохмæ. Æмæ иугæр афтæ у, уæд уый дзуры уацмысты стыр æнтыстыл – æнæдызæрдæгæй фæхæццæ сты аивады бæрзæндмæ. Уыцы бæрзæндмæ фæтырны

¹ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 106 ф.

² Х ъ о д з а т ы Æ х с а р. Зынджы бардуаг. – Дзæуджыхъæу, 2003. – 404 ф.

аивады алы кусæг дæр стыр уа æви гыццыл, курдиатджын уа æви – æгурдиат. Æмæ, нæ поэттæ цæй охыл райстой сæ къухмæ фыссæнтæ, уый æнæдызæрдыгæй сарæзтой. Сæрыстыр сæ куыд уæм, уый та махæй, уыцы уацмыстæ кæмæн сфæлдыстой, уыдонæй аразгæ у.

Шамил цы дзæвгар зæрдæмæдзæугæ сонеттæ сфæлдыста, уыдоныл бирæ дзурæн ис. Шамилы сфæлдыстады сонет цы стыр бынат ахсы, уый æнæдызæрдыгæй у сæрмагонд ныхасы аккаг. Цыбыртæй нæ бон зæгъын у, поэт ирон сонет кæй фæуæрæхдæр кодта, поэзийы ацы хъулон хуызы архитектуроникæйы фæрцы сæруæлдæр кæй систа нæ Ирыстоны дзыллæйы лæгтæй тынг бирæйы (стæй æрмæст уыдон нæ) дзæнæтыбадинаг нæмттæ. Фæлæ уый афтæ нæ амонь, поэт нæ хæрзтæй æппæлыд æмæ æппæлыд, бафауинаг нæм цы ис, уыдон сынтæджыты бынты тъыста. Хорз æмæ æвзæр иу тæразыл баргæ сты. Æмæ царды уыцы философи Шамил нукуы ивта. Уымæн худы æлгъаг хиппæлойыл, йæ риу чи хойы скифтæ, аланты кадæй: «Лæууæнт мæ разы дзыллæтæ уырдыг». Уымæй дæр сонеты: «Мæ зардæй калынц дидинæг нæ фæзтæ... Ыстыр Хиппæлой – уый та уын мæ ном! – Нæртон диссагæн баззайдзæн мæ фæстæ» («О рухс дуне»)...

Нæ кадджын фыссæг, нæ ахуыргонд, Иры кадыл удуæлдай тохгæнæг, нæ сæрхъуызой, æцæг ирон лæгау-лæг Джыккайты Шамилы ном нæ Фыдыбæстæйы чи нæ зоны, ахæм адæймаг ссарын, æвæццæгæн, алкæмæн дæр фæзын уызæн. Йæ номыл ын мæрдырох бафтауынмæ чи хъавыдысты, уыцы ницæйæгты сæ фын фæсайдта. Йе сфæлдыстон куысты райдайæны йæм хицæуттæ йе 'ргом дзырды охыл зул цæстæй кастысты, фæлæ

уый уыд рæстæгмæ. Йæ литературон сфæлдыстадон æнтыстыты тыххæй йын иу æмæ дыууæ хорзæхы не ‘рцыд лæвæрд. Аккаг ын æрцыд к’орд премийы, Республликæ Цæгат Ирыстон-Аланийы адæмон поэты ном. Уæддæр, Шамилы стыр фæллайттæ сты йæ уарзон, бахъахъæнын æй чи нæ бафæрæзта, йæ хурхыл ын, зæххæй сисинаг чи не сты, уыдонæн марæн кард æвæрын чи бауагъта, нæ уыцы æбузын ирон адæмæн, махæн, абарæн дæр цæимæ ницы ис, ахæм æгæрон стыр лæвæрттæ. Кодтой хуыздæрай-хуыздæр. Афтæмæй æфсæрмдзæстыг «Æфсарм»-æй¹ схызтис «Намыс»-ы бæрзæндмæ – йæ поэзийы æфцæгмæ: «Йæ алы дзырд – цыкурайы фæрдыг, йæ алы зæл урс саджы сыгъзæрин хъуынау зæлы æрвон зæлтæй».² Нæ хорзæхтæ йæхи лæвæртты цур рыг нæ калынц.

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛÆН

*«Мæгуыр уæрциæн нæ фидауы, – дзырдтой
Нæ Ирыстоны, – зад фæтæны хизын»,
Уæддæр, нæ æнкъард хъуыдыты сырджой
Дæ æнтыстытæ. Нал дын уыд дæхи зын,*

*Шамил, дæ ралæггæй. Уыдтæ нын ныфс –
Æлвæст æхсаргард басгуыхтæ нæ Ирæн:
Дзырд зæгъынмæ ифтыгъд – дæ дзырд; нæ уафс
Нæ дæ сыдис. Цæттæйæг хастай илæм.*

*Ирыстоныл дæ номгæй н’ абадт къæм;
Йæ кад Хуыцауы цъупмæ райгæ систай.*

¹ Хъ о д з а т ы æ х с а р. Фыццаг балц зæрдæтæм / Рæст-
дзинад, 1964. – 1 март.

² Г а б и с о в а С в е т л а н а. Плачь о друге // А в т о р т ы
к о л л о к т е в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012.
– 60 ф.

*Дæ фарнæн гуырд ыссардзыстæм ма кæм? –
Хæдхонгæ дур ныккалдис Иры систæй.*

*Дæ цинаг – Ирбæстæйы ис, нæ бон.
Хуыдтай ызнаджы æрцытæ гæнгæлы.
Хæрамæй хизын не ссис дæ нæ бон –
Фæдисы фыццаг фæдисон фæкæлы.*

*Дæ радтгæ дыргътæ зæххæн кодтой уæз.
Ныккалдысты дыл фидиссаг кæлдымтæ.
Дæу аккаг дзырдтæ не ссардзынæн æз.
Фæсидзæр ысты Дзомагты къуылдымтæ.*

*Дæ 'рыздæхынмæ 'хсондурау сау Ир,
Дæ рæзгæ цот дæ рухс фарнæй фæцæрæнт!
Дæ марджытæ дын, ме 'фсымæр Шамил,
Мæрдты цыфтытæрæн бæхтæй фæцæуæнт!¹*

Фæлæ нæ ирон адæмæн йе стыр хуынтæ æрмæст поэзийыл нæ фæуд кæнынц. Ирон дзырдаивады титаны ном хуымæтæджы нæ райста.² Дзырд йе 'взаджы алгъыл уыдаид æви йæ фыссæн сисы фындзыл – кодта змæлгæ, кастис дзы хур, æрттывтæ дзы æхсар. Мурасты Эльбрус, Шамилæн йæхи дзырдтæй спайда кæнгæйæ, уымæн дзырдта: "Поэт кæд политик нæ уыд, уæддæр йæхи равдыста дардмæуыңæг æмæ арфхъуыдыгæнæг адæймагæй. Йæ зæгъинæгтæ кæйдæртау никуы рабæхс-бамбæхс кодта. Цы дзырдта, уый – æргомай. Йæ алы дзырдæн дæр дзуапдæттæг уыдис йæхæдæг – дзуары бын дæр æмæ тæрхоны раз дæр: "Цæмæн хъæуы сæрибарæй дзурыны бар? Дзæнгæда

¹ Роксалан. Джыккайты Шамилæн // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 174 – 175 ф.

² Тедеева А., Дзантиев А. Титан осетинской словности / Столичная, 2004. – 26 февраль.

цæгъдынæн? Нæ! Царды хъæнтæ æвдисы-
нæн, царды хæрæмттæ амонынæн, фыдгæн-
джыты гамхудтæ исынæн. Цæмæн? Цæмай
сæм адæм æркæсой æмæ сын скæной хос.
Гъе, уый у сæрибары нысан",¹ – фæлæ поэт
адæм кæй хуыдта, уыдон иууыл адæм нæ
разындысты. Исчи ныл худгæ кæна æви
æрдиаг, уæддæр хъуамæ зæгъæм рæст-
дзинад – нæ хуыздæры, стыр хъыгагæн,
тугхортæй бавæрын нæ бацис нæ бон.

Фыдгæнæгæн йæ ном йæ уæлæ ис. Уый
никауыл æмæ ницæуыл фæауæрдды йæ ни-
цæйаг уд арф бафснайыны охыл. Искæй ба-
цæбиттæ къуымых кардæй ныллыг кæ-
нынмæ та кæддæриддæр цæттæ у. Суанг йæ
фынты дæр. Йæ хъуыдыйы кæронмæ дæр сæ
никамæн æрцæудзæнис, нацийы лæгтæ нæ
алкамæн дæр, суанг не 'взæртæн дæр
æвæринаг кæй сты. Фæлæ сын æй ма зæгъ.
Джыккайты Шамил съл йе 'ппæт сфæл-
дыстадау йæ сонетты дæр уымæн худтис
хъæлæсыдзагæй. Æмæ йæ фыдгæнджыты
историйы баззайын кодта æрмæсдæр, куыд
райгуырдысты, сæ царды бонтæ куыд
тыдтой, афтæ ницæйæгтæй, Ирыстоны
знæгтæн лæггадгæнджытæй: "Уынын мæ
удхæссæг уæййагæй, Тæппуд – æлгъаг æмæ
гæбæр!" ("Цæуын та стыр уынгты æрхуы-
май...").

Уыйхыгъд ын иунæг дзырд "Ирон"
ницæимæ ис абарæн: "Дæ зæлтæ тауынц
фидауц æмæ зонд, Ды бонвæрнонау срухс
кæныс мæ зæрдæ, Кæныс нæ ды уæздан
æмæ бæрзонд" ("Зæрин æмæ зыллангон
дзырд Ирон").

¹ Му р а с т ы Э л ь б р у с. Хорз ма ракæн æмæ... / Рæстдзинад,
2009. – 2 апрель.

Æ х с æ з æ м с æ р

ДРАМАТУРГИЙЫ ЗÆРИНГУЫРД

Хæдарцаты Азæ æппынаæдзух дзырдаивад æмæ зонад, æхсæнадон хъуыддæгтыл ифтыгъд Джыккайтты Шамилы фæндагсарæн æнæнхъæлæджы нæ фæдзæхста.¹ Развæлгъау ын алцы дæр бæстон барст уыд. Нæ сæрхъуызой цы арæзта, йæ фæндаг кæдæм æмæ куыд уыд, уыдæттæ йын искай дзурын нæ хъуыд.

Шамил ахæм фыссæг уыдис æмæ, йæ къух цыфæнды жанрмæ фæкодтаид – лирикон æмдзæвгæ уыдаид æви эпикон, миниатюрæ æви нывафыст, балладæ æви кадаг, прозæ æви публицистикæ, драмæ æви зонад... уайтагъд-иу йæ фыссæн сисы бын гæххæтт ныццахæр скалдта. Æмæ раст зæгъы йæ прозæйы чиныг «Арт æмæ æртхутæджы» тыххæй Джусойты Нинæ: «Æцæг фыссæг царды цаутæм иувæрсыгæй никуы фæкæсы, фæлæ сын ваййы аргъгæнæг, йæ уацмысты дзы алкæмæн дæр рахæссы сфæлдыстадон тæрхон».² Уыцы тæрхоны Шамил алы хатт дæр уыдис раст, кæд йæ удæн æппынаæдзух æдас нæ уыд, уæддæр. Йæ рæстдзинад дæр йæхицæй хуыздæр ничи зыдта: "Хæссынц мæм фау,

¹ Хæ дар ц а т ы А. Де уазæг, фæндагсар! // Авторты коллектив. Вопросы осетинской литературы и фольклора. – Дзауджыхъæу, 1993.

² Дж у с о й т ы Н и н æ. Поэты зæрдæ – адæмæн нывонд / Рæстдзинад, 2008. – 4 март.

тæрсын кæнынц зындонай... Фæлæ зæххыл рæстылдзæуæг уыдтæн", "Ме ´рттиваг рæстæджы Фæцардтæн æз поэт æмæ лæгау..." Уымæн æм нæ хъардтой, дон æмæ зынгæй хæларртæ чи кæнынц, нæ зонд нын хахуыр æмæ динæй чи халынц, æфхæрд æмæ нæ тыхстæй чи быхсын кæнынц, уыдон уайдзæфтæ:

*Нæ быхсын æз! Куырысдзаутæн куыд цæггъдон
Фæндырæй? – уым лæджы кадæй цы ис?
Нæ кæнын æз лæгмартимæ æмдзæхтон,
Нæ кæнын æз къæрныхтимæ цæдис!*

*Поэт дæн æз – Чырыстийау нæ уарын
Зылынæй, растæй алкæуыл мæ уарзт,
Æз тугцъир æмæ залымæн нæ барын,
Зæгъын: æлдарæн никуы уыдзæн барст!*

*Фæлитойтæ нын ассыветой нæ бынтæ,
Зæгъут-ма уæд, куыд сабыр кæнут мæн?..
"Æнусмæ тох! Æнцой уынут уæ фынты",
Уыдзæн вампиртæн карз тæрхон, уыдзæн!*

Хъаныхъуаты Инал афтæ кæй дзырдта: "Писатель раскаляет сердца толпы... В его произведениях – его душа, ум, жар его сердца, лучшие чувства, в нем же сам холод, пустота, отчаяние или вернее отвращение"¹,¹ – æмæ Шамилæн йæ зæрдæйы уарзтæй, уæзданæй, тæвд тугæй цы уыдис, уыдонæй йæ рæстаг хъайтарты рæвдыдта, æнæуынон ын цы уыд, уый та æргомай адæмы фыд-дæртæ æмæ знæгтыл калдта.

*Уæ азаргæй ныппаплой ис нæ фæллой,
Нæ урс ыстджытыл аразут уæ цард...*

¹ К а н у к о в И н а л. В осетинском ауле. – Владикавказ, 1985. – 241 ф.

*Тæрсут!.. Уæ удтæ стæхынмæ куыд бæллоу
Нæ туг уын афтæ фестдзæни сырх арт.¹
("Фæдзæхст")*

Александр Блоку æмдзæвгæ "На поле Куликовом"-æй поэтикон рæнхъ уымæн æрхаста: "И вечный бой! Покой нам только снится..."² Афтæмæй йæ поэзи рæстдзинады сæрыл тохгæнджытæн ныфсы хос у, галиу фæндагыл чи лæууынц, адæмы цард чи æнæ-ад кæнынц, уыдон та дæлдзыныг кæны.

Йæ публицистикæ æмæ йæ зонадæн нæй къаддæр аргъ адæмы цæсты. Абайты Арбилянæ зæгъы Шамилы: «...монографитæ, наукон уацты æмбырдгæндтæ, хицæн статьятæ фольклор æмæ литературæйы фæдыл афтæ куыстгонд сты, æмæ сæм къух бакæнæн никаæцы 'рдыгæй ис».³ Хуыцау ныл куы аудид, уæд сæм къухбакæнæнтæ ма хъуамæ агуырдаиккам, фæлæ балæууыдаиккам йæ фарсмæ. Уæддæр мах ахæм адæм стæм æмæ бонæн фæуынæй нукуы тæрсæм, иу сен нын сен нæу.

Фæлæ нæ зæрдæтыл нæ къух куы æрæвæрæм, уæд Шамилаен йæ иууыл стырдæр æнтыстытæй иу уыдис æмæ у йæ драматурги – нуарджын, цымыдисон, зæрдæскъæф. Йæ райгуырдæй фæцис нæ ирон адæмæн уарзон. Ирон чыныгкæсджытæ æмæ театрдаутæн цæстæвæрæнæн баззад йæ поэтикон трагеди «Хъодыгонд зæд». Йæхæдæг Плиты Грисы "Чермен"-æй дзырдта:

¹ Джыккайтты Шамил. Фæдзæхст // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 17 ф.

² Блок Александр. Собр. соч в 6 т. Т. 2. – Ленинград, 1980. – 85 ф.

³ Абайты Арбилянæ. Аккаг куыстæн – аккаг кад / Рæстдзинад, 2010. – 10 ноябрь.

"Трагеди "Чермен" хъæздэг у арф хъуыдытæй æмæ бæрзонд идейæтæй, уыдон æвдыст цæуынд аив фæлгæттæ хуызджын æмæ рæсугъд нывтæй. Идейæ æмæ формæ æмуагы аив уацмысы вайынд, уым сæнтысы аивадон идеал. Ахæм аивадон æнтыст у Грисы трагеди дæр".¹

"Чындзы чи ацъд, чындзы митæ уый зоны",² – зæгъы ирон æмбисонд: Джыккайы-фырт йæхи удæй куынæ бавзæрстаид "Хъодыгонд зæд"-ы арф хъуыды æмæ бæрзонд идейæтæ, йæ "аив фæлгæттæ хуызджын æмæ рæсугъд нывтæ", уæд æм йæ хистæр æмбисоны æнтыст, чи зоны, афтæ арф нæ бахъардтаид.

"Хъодыгонд зæд" ахæм пьесæ куыд басгуыхт, уымæ æркæсæм чысыл лæмбынагдæр æмæ йын бацархайæм йæ арæст æмæ йæ нысаниуæг фергомдæр кæныныл.

Шамил йæ уацмысты зынгæ хайы куыд дзуры нæ Фыдыбæстæ, нæ цардуаг, нæ адæмы фидæныл, нæ кæуинаггаг ивгъуыдæй нæ рухс сомбонæнмæ фæндæгтæ айгæрдныл куыд хъардта йæ уд, раст уыцы уды фарнæй цæуы ацы зындгонд уацмысы архайд дæр. Нæ ивгъуыды не 'рвылбонон истори равдисыны хæс æрæвæрдта йæ разы, драматургийы бæрзонд аив дзырдæй йæ сныв кодта, æмæ дзы рарттыфта ирон уды фарн. Цомахъ мæнгæй нæ дзырдта: "Мæнæн мæ фыдæлтæ дæр не 'мбæхстысты тохæй".³ Æмæ уацмысы рæстдзинады охыл мæнгард удты ныхмæ уынæм уыцы тугкалаен тох.

¹ Джыккайты Шамил. Фæлгонцарæн фæрæстæ Грисы трагеди "Чермен"-ы // Авторты коллектив. Ирон дзырдаивад. – Дзæуджыхъæу, 2005. – 195 ф.

² Ирон æмбисондтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 34 ф.

³ Гæдиаты Цомахъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1951. – 205 ф.

Лæджыхъæды пьесæйы стыр трагикон хабæртгæ уайтагъд фæхатынц зæрдæ æмæ зонд, уацмысы райдианы арвæй дзурæгау чи хъуысы, Саударæджы уыцы зæрдæхалæн хъарæгæй:

*Уæззау рæстæг... Цъæх арт æмæ фæздæг
Гуылфæн кæнынц. Ызнæт бæхты мыр-мырæй
Ыскъуыйы арв. Сæ цæфхæдты бын зæхх
Хъæрзгæйæ ризы. Хотыхты æллангæй
Ныккæрзы зæрдæ. Зонд цы скодта зондæй –
Хæрам сæ пырх кæны. Хæты мæлæт,
Æмæ цæуы йæ фæстæ дуне сæфтмæ,
Фæдисау хъуысы хъæр æмæ цъæхахст.¹*

Уыцы удмарæн, змæст æмæ тугамæхст дуг æмæ царды адæймаг ахсын райдайы, дзырд цæуыл цæуы, уый. Фæдис кæнæм, адæймаг йæхи улы ахцон æмæ йæхицæй хуыздæртæм уæлейæ дæлæмæ кæсыны тыххæй куыд ныллæг хъуамæ æрхауа, хи туг æмæ стæг хæрыныл дæр куыннæ хъуамæ ауæрда. Фæлæ иу фыд иннæйы куыд ивы, рæстдзынад рæстаг адæймагæн хотых дæр куыд фесты æмæ ныфсы таг дæр, кæй къухы уа, уымæн фæцудæн дæр куыннæ уал вæййы æмæ басæттæн дæр, зæды бынатмæ куыд схизы, уый ирдæй зыны Джыккайты Шамилы трагеди "Хъодыгонд зæд"-ы, кæд йæ архайд фыддуджы цæуы, уæддæр.

*Уæззау рæстæг. Тызмæг дуне. Ызнæт.
Ныййарæг зæхх! Цæсты сыгау цъæх арвæй
Æрхадтæ ды æдзæм талынгмæ. Рух
Æмæ сыгъдæгæй стъалыйау æрттывттай.
Куы дыл фæзынд фыццаг адæймаг, уæд
Æрыгон мадау нал æфсæстæ цингæй,*

¹ Джыккайты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 7 ф.

*Рæвдыдта дæу йæ зæлдаг тынтæй хур.
Зылд рæстæджы цалх – йемæ хаста амонд,
Фæлæ ныссаст хæрам дуртыл кæмдæр.*

Афтæмæй уыцы уæззау рæстæджы автор саударæг усы – бæсты фарны номæй, уæддæр йæ зæрдæ цы адæмыл нæ ивы, сæ зонд æрцахсдзысты искуы, кæмæй хъуыды кæны, уыдонмæ, ныййарæг зæхмæ дзургæйæ, фæдисæй ныффæсус. Фæлæ нæ сæтты. Брытъиаты Елбыздыхъо уымæн загъта: "Когда закладывают бессильного ягненка – и он старается вырваться".¹

*Дæ фырттыл бафтыд сæфты зыд. Фыдæгхæй
Кæрæдзи тоның. Нал æнцайы хæст,
Æмæ хъæрзы уæззау цæфтæй дæ зæрдæ,
Æз ын æхсын йæ хъæдгæмттæ цæссыгæй,
Фæлæ сыл туг кæлы æмæ хæрам
Хæссынц. Кæм сын ис хос – æвдадз... О, адæм!
Уæ мад у зæхх, уæ царды хур, уæ фарн, –
Йæ зæрдæ йын цæмæн фæкæнут дихтæ?!
Уæ уидæгтæ цæмæн хæрут зыдæй?..*

Æмæ уыцы хъæр æмæ цъæхахсты хъæуы, адæмы хъысмæт цæхгæр фæивынмæ йæ ныфс чи бахæсса, сæ удыл йæ уд нывондæн чи дæтта, сæр куы бахъæуа, уæд фыццаг аудинаг дзыллæйы чи скæна, ахæм æцæг лæгау-лæг. Уымæн æмæ цард – "уый дæумæ кæсы!"² Уацмысы æцæг лæгау-лæг æрмæст номæй ма хъуамæ баззайа, фæлæ рæза иу фæзындæй иннæмæ, цæуа размæ. Æмæ ахæм уацмыс сфæлдисын, уæлдайдæр, драматургийы, Уæлладжы комулæфт дæм куына

¹ Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1981. – 279 ф.

² Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1966. – 142 ф.

хæцца кæна, курдиаты хъомысæй æххæст хайджын куынæ уай, темæтæ, проблемæтæ скъуыддзаг кæнын, фæлгонцтæ дæм сæхæдæг куынæ цæуой, размæ куынæ тырнай, уæд уый æнцон нæу.

Туæздæрты Азæ «Хъодыгонд зæд»-ы фыццаг варианты тыххæй зæгъы: «Известный драматург и поэт Гриш Плиев 8 февраля 1976 года писал автору: «С удовольствием прочитал твою пьесу «Хъодыгонд зæд»... Твоя первая пьеса среди первых стихотворных пьес других авторов-осетин – наиболее законченная (сегасы æхсæн æцæгдæр пьесæ у) по всем тем компонентам, из которых складывается понятие пьесы как художественного произведения. Ты умело строишь художественную композицию – столкновение характеров, что принято называть сюжетом, ты достаточно хорошо владел драматическим стихом – ямбическим пятистопником, речь персонажей свободно льется в направлениях заданных характеров. Сами характеры интересны и занимательны. Словом, ты на верном пути. Благословляю тебя».¹ Хъыгагæн, куырыхон хистæры ацы стыр арфæ йæ «Фыстæджытæ»-йы² нæй. Грисы фыстæджытæй зæгъын. Хъæугæ та кæны, цæмæй чиныгкæсæджы къухы уа æнæхъæнæй.

Уыцы егъау чиныджы Ирыстоны цæгат хайы фысджытæй æртæ фыстæджы ис Нигермæ, иу – Мамсыраты Дæбемæ. Адæймаг ахъуыды кæндзæнис: цæгаттæгтæ йæ фарсмæ уыдысты, æмбæлдис съл лæгæй-лæгмæ, фысгæ та хуссайрагтæм кодта –

¹ Газдарова А. Х. Поэзия Правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 166 ф.

² Плиты Грис. Фыстæджытæ. – Дзауджыхъæу, 2013. – 5 – 295 ф.

Гафезмæ, Дзугаты Гиоргимæ, Бестауты Гиуæргимæ, Гиуæргийы æмкъай Сæлимæтмæ, Дзуццаты Хадзы-Муратмæ, Цыбырты Людвиг æмæ Джусойты Нафимæ. Фæлæ, куыд уынаæм, афтæмæй уыцы хатдзæг раст нæ уаид.

Азæ ацы фыстæг Шамилы архивæй систа.¹ Чи зоны, ноджы дæр ма дзы ис. Чиныджы рацыды фæстæ «Рæстдзинад» ноджы ныммыхуыр кодта, Цæллагты Валодя æмæ Гаджиты Георгийы архивты» чи «разынд, Плийы-фыртæн мыхуыры чи нæма уыд, ахæм фыстæджытæ Плиты Хадомæ æмæ Ирыстонмæ хæсты быдырæй нæ дзырддзæугæ раздоджы фыстæджытæ.²

Чи зоны, цас ма дзы ис рохуаты?! Стæй нæм фердæхыны фыдæй æрмæст Грисы фыстæджытæ сæфынц?! Нæ дзæнæтыбадинагтæй бирæтæн мыхуырмæ цæттæ чингуытæ баззадысты, фæлæ, цы фесты – хæйраг, ды йæ базон. Æгæрыстæмæй нæм дзырддзæугæтыл нымад чи сты, уыдонæй дæр бирæтæ æууæнчы охыл суанг нæ классикты архивтæ сæ амæлæты хæнтфæстæ сæхи пайдайæн æмæ сæ сау фæдтæ бамбæхсыны охыл афтæ сызмæстой, – фæдавтой, куы зæгъæм, уæддæр нæ фæрæдидзыстæм, – æмæ сæ куыдз йæ хицауы нал ссардзæн.

Фыстæджы ис критикон фиппаинагтæ дæр. Азæ куыд зæгъы, афтæмæй Шамил йæ уацмысы бахынцыдта фæлтæрд хистæры критикон зондамындтæ.³ Æмæ уымæй дæр

¹ Газдарова А. Х. Поэзия Правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 166 ф.

² Плиты Грисы фыстæджытæй / Рæстдзинад, 2015. – 21 январь.

³ Газдарова А. Х. Поэзия Правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 166 ф.

рамбылдта уацмыс. Борæханы характер рæзы уацмысы цыдимаæ. Иу цауæй иннæ цаумæ кæны æнæбасæтгæдæр, адæмæн уарзон фæтæг.

Дзыныхаты Аленæ йæ рæстæджы уацмысмæ гæсгæ бахынцызта: «Борæхан архайы XIV æнусы кæрон Аланты хæхты. Ныр уый, йæ къухы æрмæст æхсаргард кæмæн ис, ахæм хъайтар нæу, фæлæ ахæм уд у, кæцы хъуыдытæ æмæ сагъæстæ кæны йæ адæмы хъысмæтыл, йæ мургонд, дихгонд паддзахадыл, кæддæр хъомысджын, тыхджын чи уыд, ууыл. Æмæ йæм ахæм нысан уыд – фæндыд æй йæ паддзахад ногæй сфидар кæнын, рухс цард байтауын, ирон адæмы фыдæхæй æмæ «сæфты зыдæй» фервæзын кæнын...».¹ Афтамæй нæ автор ахæссы, нæ фыдæлтæ сæ фыдæлты фарн æмæ æгъдау куы хъахъхъæдтой, не знагтæ æмæ йæ не 'взарты фæндиаг мæлын куынаæ бауагътой, уыцы удмарæн, тугайдзаг рæстæджытæм.

Трагеди æнæхъæнаей улафы, Ирыстон XIV-æм æнусы кæрон цы низæй сад, нæхи уæйгæнджытæ æрцауæг тыхгæнджытæн цурон митæ куыд кодтой, нæхи фæткыл сæ къух куыд истой æмæ уыдон дин куыд хæдзарон кодтой, сæ нæмттæм æцæгæлон "бегтæ" æмæ "ханта" æфтаугæйæ, нæхи зæххыл хицауттæ уæвыны охыл, рæстдзинад куыд ныгæдтой, чи йыл дзырдта, уыдонимæ, уыдæттæ фыссæг калы хуры рухсмæ, цæмæй сæ уыной нæ абоны уæйгæнджытæ дæр æмæ æцæгъдой сæ цъыфтæ. Адæммæ уымæ сиды Саударæг, йæ хъарæгæй йын хатдзæгтæ аразын куы уайд нæ бон æмæ, нæ хъуыддæгтæ рараст кæнын куы уайд нæ бон, уæд:

¹ Д з ы н ы х а т ы А л е н æ. Æнусты хъыг бæрзонд удтыл æнцайы. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 173 ф.

*Æз дæн бæсты фарн. Бацыд зæхх мæ хуызы, –
Йæ рыст, йæ тыхст, йæ сагъæстæй хъæрзын.
Фæлæ уынын: нæ фарнимæ кæмдæр
Тæхгæ-нæргæйæ урс барæг æрцауы.
Йæ рахиз къухы хуры тынæй – кард,
Уый дунемæ Амраны зынг æрхæссы...¹*

Адæймагæн уайтагъд схион вæййы уыцы «дунемæ Амраны» зынгхæссæг, аланты æфсæддон фæтæджы фырт Борæхан. У лæппу-лæг. Арæхстджын хæстон фæтæг. Уæддæр ацыд фæсарæнтæм бердзентæ æмæ Ромы зæхх басгарын, сæ хæстон фæлтæрддзинадæй сын йæхицæн ахсджиаг хъуыддæгтæ райсынмæ. Фæлæ æртæ азы фæстæ фæстæмæ куы æрыздæхтис йæ Фыдыбæстæмæ, уæд йæ фыд удæгас нæ уыд. Йæ бынаты йын æрæййæфта хæххон иры фæтæг Атохы. Æмæ райдайы трагедийы æцæг конфликт. Цæрукъаты Алыксандр уымæн загъта: «Шамилæн кæцыфæнды предмет дæр у аивады æрмæг, зыны йæм вазыгджын æмæ алывæрсыгæй, сæрттивын æй кæны...».²

Уыцы хъуыддаг цыд, автор йæ тых, йæ зонындзинадтыл кæй никуы ауæрста, æхсæвæй-бонæй æппынадзух кæй куыста йæ уацмыстыл, хуыздæр, æххæстдæр сæ кæй кодта, уый фæрцы. Æнæнхъæлæджы-иу нæ дзырдта, зæгъгæ, æхсæвыгон уæ кæддæр-иддæр фæнды, фæдзурут-иу мæм телефонай – зæгъгæ, фынаы нæ вæййын. Æмæ-иу йæхи февдæлон кодта алкæмæ дæр байхъусынмæ, хъæуæг дзуапп ын раттынмæ.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 7 – 8 ф.

² Ц æ р у к ъ а т ы А л ы к с а н д р. Цæуын сындаг, сæрыстырæй зæххыл / Рæстдзинад, 1982. – 23 сентябрь.

Борæхан, йæ фыд цы кодта, цæмæй амард, уый нæ зоны, æргом ын ничи ницы дзуры æмæ йæ хиуæтты 'хсæн у «æцæгæлон». Æмбары æрмæст дæр иу хъуыддаг – Атох зынгæвæрдау лæууы æрцæуæг тыхгæнджытæн балæггад кæнынмæ. Райгонд дзы уæнт, æндæр, цæттæ у сæ кæцыфæнды фæндон цæстыныкъуылдмæ аххæст кæнынмæ. Æмæ афтæмæй йæ хъуыддæгтæ куыд хъуамæ цæуой хæрзæгъдау, йæ адæм æмæ йæ фыдæлты зæххыл æнувыд Борæханы зæрдæмæ. Уымæ иумæ уынæм, уацмысы сæйраг хъайтары фыссæг иу архайдæй иннæмæ куыд æрттивын кæны, куыд фæцæрдхъомдæр, куыд фæтохмонцдæр ваййы. Фæлæ уымæ нæ сафы, Алыксандр цы «поэтикон культурæ»-йы кой кæны, уый дæр æмæ дзы «ирон поэзи исы кæмдæр æфцæгмæ».¹

Борæханы ныхмæ у, кæй зæгъын æй хъæуы, Атохы фырт Елберд дæр. Уый йын æрмæст йæ хæстон арæхстмæ нæ тæхуды кæны, фæлæ йын уарзы йæ уарзон чызг Зæринайы. Фæстæ ницæуыл хæцы алы хинтæ æмæ кæлæнтæй, цæмæй йæхирдæм раздахæ сыгъдæгзæрдæ чызджы. Фыд Атох йæ бынат, фæтæджы бынат фесафыны, фырт Елберд Зæринайæ фæиппæрд уæвыны тæхæй сæ уæййаг удтæй арт цæгъдынц Борæханы адæмы цæсты æфтауыныл, стæй йыл йæ иузæрддыг Зæринаæ куыд сдызæрддыг уа, йæ зæрдæйæ куыд фæиппæрд уа, цыфæнды аргъæй дæр афтæ бакæныныл, цæмæй сæ чъизи хъуыдытæ æххæст кæнын уа сæ бон. Уымæн æмæ сæ зæххы цъарыл сæхи лыскъ удтæй тынгдæр ничи æмæ ницы æндавы ацы дунейыл. Сæ ницæйыг удты тыххæй сын

¹ Цæ р у к ъ а т ы А л ы к с а н д р. Цæуын сындаг, сæрыс-тырæй зæххыл / Рæстдзинад, 1982. – 23 сентябрь.

æвæджиаг ницы у. Цы хъуамæ уа уымæй, æлгъагдæр æмæ ницæйагдæр хъуыддаг. Ахæм уавæры царды хъæбысæйхæсты, царды тохы¹ пьесæйы архайд æххæстбарджынаæй фæхæцы трагедийы авналæнтæм. Ацы трагеди ирон поэзийы иууыл бæрзонддæр уацмыстæй кæй у, уымæн зæгъы Гуæздæрты Азæ: «...трагедия Джикаева «Отверженный ангел» (1975), которая высвечивает события времен нашествия Тамерлана, вызывает из небытия героев, олицетворяющих высокий дух и нравственное величие народа.

Критики и исследователи отметили высокие идейно-художественные достоинства этого творения талантливого поэта».²

Хицау цурон адæмæй цух никуы вæййы. Къахæй сæ куы æппара æддæмæ, уæддæр, æфсæрм нæ фæзанынц, сæрыстыр уæвыны æнкъарæнтæ сын нæ вæййы æмæ йæм бырдзысты сæ цыппæртыл. Атох йæ бирæ фæсдзæунинтæ æмæ се цагæлон, хицæуттæ суойы охыл, кæйдæр зæвæттæ стъæрынаен кæй райстой, уыцы дини дзæвгар кусджытимæ адæмы сардауы сæ сæрыл тохгæнæг Борæханыл. Елберды дамдумтæ дæр скуыстой йæ хинты фæрцы, Зæринæйы æрвылбон цæстсайæнты фæрцы бауырныдта, цыма йæ уарзон Борæйы зæрдæйы ныххаудта æндæр чызджы сурæт.

Ноджы Атох иры фæсивæды Тимуры ныхмæ йæ хицауы сæрыл ныццæгъдын кæнынмæ куы тырны, Тимурæн та йæ фæнд куы у, Бæрзæфцæгыл Ирыстоны цæгат хаймæ ныббырсынмæ, уæд Борæхан йæ фарсхæцджыты акодта Дайраны коммæ цыфыд-

¹ Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 3. – Дзæуджыхъæу, 1968. – 359 ф.

² Г а з д а р а в о в а А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 166 ф.

дæр знаджы ныхмæ нæ Фыдыбæстæйы сæ-
рыл удуæлдай тохмæ. Æмæ уымæн ис исто-
рион бындур. Бирæ историктæ, стæй Бер-
нард С. Бахрах сбæлвырд кодтой: «...аланы и
их потомки оставили определенный след в
истории Западной Европы в период раннего
средневековья».¹ Борæ йæ адæм, йæ фыды-
зæххы тыххæй цыфæнды фыдæвзарæнтæм,
суанг мæлæтмæ дæр цæттæ у. Йе хсар, йæ
хъæбатырдзинад, цыфиддæр знагыл йæ фæ-
уæлахизæй йæхи тынгдæр бауарзын кодта
йæ адæмæн. Йæ дзыхыдзырд, йæ хъуыддæг-
тæ сты йæ лæджыхъæдыл дзурæг:

*Мæ зæрдæйы æрæнцади æнцой.
Æнцой, æнцой... Уый нæу уæлдæфæу рог
Æмæ сыгъдæг. Чырызмæстау ныддур и.
Йæ мидæг – тæвд. Мæ уд дзы рисгæ дуды.
Тæссаг у уый. Æрхаудзæн ыл цæссыг,
Æмæ æваст ысуадздзæни цъæх пиллон.
Ай-гъай. Арт ахуыссы, фæлæ фæнык
Йæ быны арæх нугæрт зынджытæ ‘мбæхсы,
Чысыл æй базмæнт – фæстдзæн уæд цæхæр.
Фæлæ нæй уддзæф! Нæй, уæдæ, æнцой дæр!..
Хуыцау! Фæндтæ мæм фурды дзаг уыдис,
Æмæ дзы скæнын къусы дзаг нæ бантыст, –
Хъаймæт у уый! Зындон!.. Уæдæ, лæггæн,
Ау, ницы у йæ хъару? Уæд зæххыл
Цæмæн сæнтыст? Йæ ныв æмæ йæ нысан
Цы сты? Æрмæстдæр цъыфты бырын? Уæд
Цы сфæлдыста йæ зонды тыхæй нарты?
Цæй охыл кæны хъизæмар Амран?
Цы сты, гъе, уыдон? Нæ, бæлвырд нын ис
Уæлдæр æмæ рæсугъддæр нысан. Дард у,
Æмæ йæм мах нæма зонæм фæндаг..
Фæндаг, фæндаг... Кæм ис цымæ йæ сæр?²*

¹ Бахрах Бернард С. Аланы на Западе. – М., 1993. – 154 ф.

² Джыккайтты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 66 ф.

Борæханыл иууылдæр сæ цæст кæй æрæвæрынц, уый у трагедийы авторы æрхъуыдыйы фæрцы: «...его герой переживает мучительные испытания, среди которых и предательство со стороны близких ему людей и отвергнутая по злему навету любовь. Победа Борахана над собой, способность подняться над личным, над оскарбленным достоинством, пренебречь собственными переживаниями во имя долга перед родным народом – весьма впечатляет».¹ Æмæ ахæм хъомысджын адæм сæ фыды бæстæйы цæмæннæ тох кодтаиккой сæ уды сæрибарыл. Йæ уды бартæ сæ барвæндай чи хъуамæ æрæвæрдтаид, йæ сæрибар, йæ фыдызæхх ын чи фалгæрон кодта, куыдзы бынаты бабæттынмæ сæ чи хъавыд, сæ туг сын дойныйæн чи нуæзтой, мыггагскъуыд фæкæнын сæ кæй зæрды уыдис, уыцы хæддзу тыхгæнджыты раз?

Секъа катыйгæнгæ дзырдта: "Дауыт Сослан ирон лæг, ирон туг уæвгæйæ Ирыстони территорийæ ничердæм ауæрæхдæр кодта".² Ныр нын нæхи зæххытæ æркъуын-дæджытæ кæнынмæ куы æрæвнæлдтой, уæд фæцис Борæйы хуызæн ирон сагсур лæппуты хъахъхъæнинаг. Æмæ нын фыдæлтæй куыд баззад, афтæ уый тыххæй сæ сæртæ, куыддæр бахъæуы, афтæ æрхæссынц нывондæн. Фæлæ лæгнывæндтимæ царды фæндæгтыл дардмæ цæуын æнцон хъуыд-даг никуы уыдис æмæ никуы уыдзæн, – уый дæр макуы хъуамæ рох кæнæм.

Цæмæй адæмæн цагъарадæй фервæзыны, сæрибар уæвыны хъуыды сæ зонды æнустæм ныббæстон уа, гадзрахат сæ макæй

¹ В л а д и м и р о в а Г. Легенди творят люди // Театральная жизнь, 1980. – № 23. – 28 ф.

² Г æ д и а т ы С е к ъ а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 402 ф.

уал туджы баззайа, ууыл фæндвидарæй куы архайы Борæхан, уæд Атох æмæ йæ фæсдзæуинтæ алы хинтæй растадысты йæ ныхмæ. Удæгасæй йæ баныгæныны тыххæй йыл адæмæн хъоды бакæнын кодтой, ома, алкæмæй дæр æрмист фæуа, йæ номыл ын фæлдахой дур фæлæ, адæм куыд акæнынц: "Хин ма кæ æмæ кæлæн ма ссарай".¹ Уацмысы кæрон раргом вæййынц Атох, Елберд, Буртæг, Дзуары лæджы сау æмæ тугæйдзаг, зæххæй сисинаг чи не сты, сæ уыцы æлгъаг хъуыддæгтæ. Атох фæиртæст йæ зондæй æмæ басаст, Борæханы фыды мæнгардæй уый кæй амардта, хæлæгæй йæм æрдæг кæй кодта, уый охыл, цæмæй йын бацахстаид йæ бынат.

Фæлæ йын Борæхан, кæд афтæ зæгъы: "Æгæрон зæххыл цастæ фæдтон æз, Мæ чысыл балцæй цас базыдтон цардæн?" – уæд дæр йæ куырыхон хъуыды дардыл æххæссы. Фидарæй йæ уырны, адæм сæ кæрæдзимæ æнгом куы лæууой, уæд сæ мæлæт дæр нæ фæхицæн кæндзæнис æмæ йын уыцы зондахаст аразы йæ къух. Адæм æй уымæн бамбæрстой, йæ фæдыл сæ сæрибардинады охыл тохмæ уымæн ацыдысты. Гуæздæрты Азæ æмæ Бететы Фатимæ, пьесæйыл ныхасгæнгæйæ, уымæн зæгъынц: "Бацыдысты ирон адæм стыр тохы сæ сæрибары сæраппонд. Хохы ир, дыгур, фæсхохы ирæттæ, суанг ма сылгоймæгтæ дæр хæцæнгарз райстой æмæ фыдгæнæджы ныхмæ æрлæууыдысты".²

Сæрибары сæрыл æгъатыр тох удны вæндтæ фæдомы æмæ, кæд сæ раздзог

¹ Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 226 ф.

² Гуæздæрты Азæ, Бететы Фатимæ. Национ иудзинады темæ Джыккайты Шамилы трагеди "Хъодыгонд зæд"-ы // Фидиуæг, 1914. – № 4. – 91 ф.

Борæхан фæмард, уæддæр йæ парахат уд æмæ фарн мæрдтæм нæ ахаста – ныууагъта сæ йæ адæмæн. Уыдон та цъус не сты. Азæ æмæ Фатимæ афтæ зæгъынц: "Борæханы фæлгонцы баиу сты адæймаджы хуыздæр миниуджытæ – намысджын, зондджын, рæстзæрдæ, æргомдзырд, ныфсджын, йæ бæстæйы стыр патриот. Йæ уæлдæр бæллицц у йæ Райгуыраен бæстæйы амонд, йæ адæмы иудзинад. Иудзинады уыны уый тых, сæрыстырдзинад, намыс, амонд. Фыдæлты кадмæ тæхуды кæны, йæ зæрдæ йыл риссы, фæнды йæ, цæмæй уый фæстæмæ раздæха. Бæллы рухсдæр, хуыздæр фидæнмæ",¹ – æмæ уыцы бæллиццаг уды хæлц иууылдæр адæмы иудзинады кæй сты, ууыл кæй нæ дызæрдыг кæны, уый йæ æвæры ноджы бæрзонддæр бынаты, æрвон зæдау æй кæны сыгъдæг æмæ æппæтхъом.

Борæхан аргъуантæ ногæй кæй аразын кæны, уымæ кæй сиды, уымæн ис стыр символикон нысаниуæг – уый уыд авторы хъуыды. Иу адæм хъуамæ уой иу диныл хæст, цæмæй сæ кæрæдзи, куыд æмбæлы, афтæ æмбарой æмæ Борæйы фæлгонцы æвдисы, цæмæй иу туг æмæ стæг адæм, æцагæлон ныхмæлæуджытау, кæйдæр табу-йæгтæн ма лæууой уырдыг, ма сын уой табугæнæг, сæ зæвæттæ сын ма стъæрой, сæ дин сын куы райсой, уæддæр. Дзыллæйæн сæхи зондыл чи уа хæст, цæ цины дæр, сæ хъыджы дæр се 'мдзу чи цæуа, уымæй стырдæр лæггад сын ничи бакандзæн. Хорз фæзанынц кæддæриддæр: йæ уидæгтæ мæры арф цы бæлас ауадзы, царды сой дардыл фенцъиры, уымæн йæ къабæзтæ

¹ Гуæздæрты Азæ, Бететы Фатимæ. Национ иудзинады темæ Джыккайты Шамилы трагеди "Хъодыгонд зæд"-ы // Фидиуæг, 1914. – № 4. – 91 ф.

дардыл вэйиынц.¹ Дардмæ фæзыны. Куы йын сæ ныздзæгъдай, уæддæр та «рухс талатæ суадздзæн». Адæм Борæханы уымæн бамбæрстой, хатыр дзы ракуырдноу. Равзæрстой йæ фæтæгæй. Баиу сты Ирыстоны фæтæгтæ хохæй, быдырæй, фæсхохæй. Заринæ хатыр ракуырдноу Борæханæй, кæй баууæндыд Елберд æмæ уый хуызæтты чъизи дам-думтыл æмæ уый дæр йе 'мбал чызджытимæ рацыд нæлгоймæгты æмрæнхъ сæ сæрибары сæрыл тохмæ.

Раст цыма æнусты фæстæ В. Лебедев-Кумач уыдонæй дзырдта: «Вставай, страна огромная (Аланты бæстæ дæр уыцы тохы заманы нырма дардыл уыд – Хъ. М.), Вставай на смертный бой!..»² Уый стыр Сæрибары Сæрвæлтау бирæтæн, суанг Борæханæн дæр уыдис фæстаг, Уæлахизы тох. Фæлæ йын йæ фæдон Сослан, Гæтæджы фырт, цæфæй дæр Борæханы тырыса кæй сисы æмæ йæ гæнахы сæрмæ кæй хæссы, уый у æнустæм сæрибары символ. Адæмы стыр амонды тыххæй хи уд уæлдай кæныны символ.

Уыцы символ Шамилæн æппынæдзух уыдис йæ уды. Йæ бæллиц уыд Ирыстоны иугонд æмæ сæрибарæй, цæрдхъомæй фенын. Æмæ йæ нукуы æмбæхста. Цард ын лæвæрдта уыцы стыр идейæ, йæ уд Ирыстоны сæрвæлтау æрхаста, иууыл бæрзонддæр кæй æвæрдта, уыцы идейæйы сæрвæлтау. Сæрыстырæй уымæн мысыд: «Спартæйаг мад фæрсы, хæстæй цы илот æрхæццæ, уый, хæст цæуыл ахицæн, уымæй. «Дæ фырттæ фондзæй дæр фæмард сты», –

¹ Хъ о д з а т ы Æ х с а р. Уидæгтæ 'мæ талатæ // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Критикон уацтæ. – Дзæуджыхъæу, 1989. – 80 – 84 ф.

² Л е б е д е в - К у м а ч В. Священная война // К о л л е к т и в а в т о р о в. Песни войны и победы. – М., 2010. – 4 ф.

загъта хабархæссæг. Ус ыл фæхъæр ласта:
«Æлгъаг цагъар! Æз дæ уыдонæй нæ
фæрсын, фæлæ, чи фæуæлахиз, уымæй!»

Куы базыдта, Спартæ фæуæлахиз, уый,
уæд кувинæгтимæ атындзыдта кувæн-
донмæ.

Уыцы мадæн уыди наци. Уый ныййардта
æмæ схаста патриоттæ æмæ геройтæ».¹

Иæхæдæг уымæн цыма уыд удæгас цæ-
виттон æмæ, æцæг патриотæн куыд æм-
бæлы, афтæ уыцы æвæджиаг фæдзæхст
тагъта махæй алкæй уд, зæрдæ æмæ зонд-
мæ: «Лæджы хæс у фыдыбæстæ хъахъ-
хъæнын, адæмы фарн сæфынæй бахизын.
Лидзæг дæр Хуыцаумæ куывта æмæ сурæг
дæр. Сабыр уæрыкк сырджын бæсты
вæййы бирæгъы амætтаг. Уарзт хорз у,
фæлæ дзы нæй шахиды басæттæн. Дон кæй
ласы, уымæн йæхи хъæуы змæлын æмæ
къухтæ тилын. Бесаты Мæхæмæт тохы
фæмард, фæлæ цæры кады зарджыты. Иæ
хæлар Гуыргъохъ бафснайдта йæ сæр, фæлæ
уыдис удæгасæй мард, йæ мыггагыл та
ныууагъта худинаджы гакк. Стыр поэт
загъта: зæххыл æнусон сты æрмæст
куырыхоны ныхас æмæ героизм. Мах хъæуы
æнæниз, сæрæн æмæ зонджын фæлтæр
хъомыл кæнын. Уый тыххæй ис ахъаззаг
фæрæзтæ – ахуырад, наука æмæ куыст.
Кадæг, зарæг æмæ истори махæн дæттынц
æгъдау, æхсар æмæ намысы æвдисæнтæ.
Ирон мадæлтæн та райгуырдзæн Черментæ,
Таймуразтæ, Тотрадзтæ».²

Шамил æрбадавæггаг зондæй йæхи бадт
хъуыдыйæн стырдæр кад кодта. Фидарæй
йæ уырныдта: «Аивадон уацмыс у царды

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Адæмы фарн бирæ у / Рæстдзи-
над, 2004. – 2 ноябрь.

² Уый дæр уым.

нын æмæ цардзонæн хабар».¹ Уыцы мидхацæгæй райгуырд «Хъодыгонд зæд». Æмæ автор йе 'вæджиаг, фæлæ цæссыгæхсад хъуыды уацмысы кæрон хъæрæй зæгъы Саударæджы дзыхæй, цæмæй фехъуыса, не стырзæрдæ адæммæ:

*Мæ хъæбултæ! Æвирхъау уыди хæст.
Нæ хæхтæ судзынц, Ивылд дæттæ тугæй
Цæуынц сырхæй. Нæ хуымтæ – сыгъд. Нæ хъæутæ –
Дæрæнтæ, пырх. Фæлæ кæсы нæ хур...
Нæртон фæлтæр! Уæглахиз у уæ намыс...
Уынын ма цагъды уæлдæйттæ. Уæддæр
Ныфсджын дæн æз! Нæма бахус нæ уидаг
Æмæ та ногæй рухс талатæ суадздæн!²*

Джыккайы-фырты трагедийы æнтысты охыл Бæциаты Агуыдз дзырдта: "Ирон героикон-романтикон драмæйы бафæзнага æмæ хицæн къуыхцытæ лæмбынæг сахуыр кæнгæйæ, Джыккайты Шамилы къухы бафтыд новаторон уацмыс ныффыссын. Зын у ахæм егъау æмæ вазыгджын уацмысы тыххæй бæстон ныхас кæнын, фæлæ йын æнабафиппайгæ нæй йæ ахсджиаг æууæлтæ. Драмæ фыст у бæлвырд историон цауты бындурыл, ныхас дзы цæуы Иры дзыллæйы егъау трагедийыл. Адæм æмæ йæ балхон цытджын лæгты ахастытæ драматург æвдисы æвæджиауы рæстагæй.

Уацмыс композицион æгъдауæй у сæвджын арæзт, йæ бирæкъабазджын цаутæ, йæ алыгъуызон хъуыдытыл хæст хъайтартæй йæхи кæны æгæрон цымыдисаг. Драматурджы къухы бафтыд архайды тыхджын

¹ Джыккайты Шамил. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 88 ф.

² Джыккайты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 88 ф.

гуылфæнтæ хицæн адæймæгты, уæлдайдæр та сæйраг хъайтар Борæханы мидхъуыр-духæнтыл самайын. Шамил сæйраг бынаты хæвæры адæймаджы уæззау æмæ барджын хъуыдыты æнкъуыст, йæ тыхджын зæрдæйы катайаг рафт-бафт".¹

Театралон критик уыцы фиппаинаг драматургæй раппæлыны охыл нæ арæзта. Загъта, рæстдзинад цы у, уый. Уацмысы бакусинаг бынæтты иувæрсты дæр нæ ахызт. Пьесæйы æппæрццæг хъайтаргæй зæгъы: "Зыны сыл иуцасдæр æгуыдзæг традициты тæфаг. Бæлвырддæр зæгъгæйæ, автор æппæрццæг персонажтæй иуæй-иуты райдианы куыд æмæ цæмæй схорзæхджын кодта, уыцы æууæлтимæ базадысты кæронмæ".²

Уацмысы æвæрццæг хъайтары бæрзонд исын, дæлдзиныг кæнинаг чи сты, уыдон æппыназдзух адæмы цæсты æфтауын – Шамил уыцы рухс хъуыдыйыл никуы ивта йæ зæрдæ – хаста йæ, куыд уынаем, афтæ иу зынгæ уацмысæй иннæмæ.

Шамил æппыназдзух куыста йе сфæлдыстады нывæфтыдон дæсныадыл. Ирон æмæ йын дунеон литературæйы хуыздæр минавæртты сфæлдыстад уыдис литературон скъола æмæ сæ æппыназдзух фылдæр кодта йæ зонанадтæ. Уый бæрæггæй разынд "Хъодыгонд зæд"-ы. Æмæ Хъодзаты Æхсар пьесæмæ гæсгæ арæзт спектакль феныны фæстæ дзырдта: "Тæхудиаг æмæ табуйаг сты уидæгтæ, бæласы къабузтæн зæххæй царды сой чи цъиры, æрвылуалдзæг сыфтæр æмæ дидинаг кæй руаджы рафтауынц. Тæхудиаг æмæ табуйаг сты урс цыхцырджытæ, цъити-йы бынæй æнусон зарæггæнгæ чи уайы,

¹ Б æ ц и а т ы А г у ы д з. Иры арtdзæст. – Дзæуджыхъæу, 1995. – 79 ф.

² У ы й д æ р у ы м.

фидийæн кæмæн нæй, Терчы (кæнæ Къуары, кæнæ Сырдарьяйы – уæлдай нæу) хуыскъ кæнын чи нæ уадзы. Тæхудиаг æмæ табуыаг у истори, заманты тары арф видæг-тæ чи аскъæрдта, адæмты цардвæндаджы бæлас чи уромы, дзыллæйы лæгты стыр фарн мæрдтæм кæй руаджы нæ цæуы. Ф. Энгельс цæйау загъта: "Урскил рагзаман фидæны æппæт фæлтæртæн цыфæнды уавæрты дæр баззайы æнахуыр диссагæй, уымæн æмæ уый фæстæдæры прогрессæн у бындур".

Æвæццæгæн, уйдæттыл хъуыды кодта Джыккайты Шамил дæр йæ драмон кадæг "Хъодыгонд зæд" фысгæйæ".¹

Æмæ, æцæгдæр, поэт, йæ трагеди фæлдисгæйæ, æппынæдзух тырныдта йæ уацмысы хъайтарты удыхъæд вазыгджын историон æмæ психологон уавæрты æвдисынмæ, стæй уыцы æвæджиаг бæрзæндмæ йæ чиныгкæсджыты исынмæ. Барахъты Гино дзырдта: «...фыссæгæн йæ хъуыддаджы сæйраг у, йæ фыстытæ йын чи кæса, уыдон культурæйыл ахуыр кæнын». ²Æмæ Шамилæн уый йæ къухы æфтыд. Йæ трагеди, кæд йæ фыццаг драмон уацмыс у, уæддæр уымæн фесгуыхт. Бауарзтой йæ – чиныгкæсджытæ, зæгъæм, сценамакæсджытæ. Пьесæйы кæрон чиныгкæсджыты, стæй театрдауты цинаен Саударæг афтæ кæй зæгъы: "Нæма бахус нæ уидаг Æмæ та ногæй рухс талатæ суадздæн!"³ – уымæн зæгъы Æхсар: "Уыцы рухс талатæ стæм мах, абоны

¹ Хъодзаты Æхсар. Уидæгтæ æмæ талатæ // Авторты коллектив. Критикон уацтæ. – Дзæуджыхъæу, 1990. – 80 ф.

² Барахъты Гино. Уæлладжыры кадæг. – Дзæуджыхъæу, 1975. – 392 ф.

³ Джыккайты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 88 ф.

фæлтæр. Æмæ нæ уидæгтæ рохуаты кæй нæ уадзæм, кæй сыл аудæм, хуры рухсæй, хуры хъармæй сæ кæй хайджын кæнæм (уымæн æвдисæн у Джыккайты Шамилы "Хъодыгонд зæд" йæхæдæг дæр), уый уыдон амонд дæр у æмæ нæхи амонд дæр: уидæгтæ æмæ талатæ кæрæдзийы цæрайæ цæрынц".¹ Кæй зæгъын æй хъæуы, сæ фидæныл куы фæхъуыды кæнынц, уæд.

Нæ фыссæг йæ дыккаг пьесæ "Цомахъ", лæджыхъæдæй, курдиатæй æххæст чи уыд, йæ аив дзырд, йæ хсарджын хъуыддæгтæй нæ сæрибарыл хæст адæмæн стыр хæрзты чи бацыдис, лæджы æмбæрц нæ бæрзонд-дæр чи систа æмæ йæ кад йæ фæстагæтгæн чи ныууагъта, уыцы сагсур лæппу-лæгыл уымæн снывæста.

Æмæ нæ фæрæдыд. Йæ уидæгты чи нæ хъуыды кæны, сæ рæбынтæм сæ чи скъуыны, уымæн фидæн нæй. Абон нæ фыдæлты номмæ, нæ фыдæлты фарнмæ бирæтæ лæбурынц. Хъæр кæнынц, мах, дам, алантæ стæм, сæ зæххытыл цæрæм, зæгъгæ, афтæмæй сæ фыдæлты бындуртæ дымгæмæ дарынц, нæ абоны хъайтартæн дæр цыртытæ æвæрынмæ сæ уды быцъынаг тонынц (зæгъæм, Плиты Иссæйæн, ома, мах хъайтар у, хъайтардзинад равдисын куы хъуыд, уæд та сæ мадты къабаты бын æмбæхстысты), фæдæ сæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй – дыууæ тæрхъус ахсынмæ чи хъавыд, уый дзы иу дæр кæй нал фæцис. Æмæ тагъд раргом кæндзысты, монголты ныхмæ хæсты, Борæханау, нæ сæрибары сæрыл куы рафтыдыстæм, уæд нын нæ бынтыл æввонгæй кæй æрбадтысты. Шамил та историйы

¹ Хъодзаты Æхсар. Уидæгтæ æмæ талатæ // Авторты коллектив. Критикон уацæ. – Дзауджыхъæу, 1990. – 84 ф.

агуырдта нæ кадæ фæдтæ æмæ сæ, табу – Хуыцауæн, аргæ дæр кодта.

Цомахъ сырдты паддзахы ном у.¹ Нæ куырыхон фыссæг Секъа та афтæ йæ фыртæ, – уый дæр – ирон нывæфтыд литературæйы зындгонд классик, – рахуыдта. Æмæ нæ фæрæдыд. Цомахъы фæзынд ирон литературæйы уыдис æцæг домбайы цæстыты ферттывды хуызæн, кæд ын бирæ рацæрын нæ бантыст (бæрцæй – 49 азы), уæддæр. Шамил дзы сæрыстырæй зæгъы: "Ирон литературæйы историйы Гæдиаты Цомахъы хуыдтой тох æмæ сæрибары зарæггæнæг, революцийы фидиуæг. Афтæ уыд хъуыддаг æмæ йын ивæн нæй. Революци у æхсанадон фæзынд, царды быцæуты æрдзон райрæзт".²

Шамил йæхæдæг дæр революцион удыхъæдимæ райгуырдыс. Цомахъ раст кæй уыдис, уый тыххæй цæвиттонтæ уымæн разагъдæй хæссы: "Стыр поэт Виктор Гюго фыста: "Абоны тох у сомбоны фарн. Сæрибар æрмæст тохæй æвзæры. Революци рæстдзинад у. Бартыл кæм тох кæнынц, уыцы баррикадæйы фæстæ фæзыны сæуæхсид".³

Стæй йæм уыцы цæвиттон дæр фаг нал фæкаст, йæ зердыл æрлæууыд 1910 азы Генрих Манн сæрибары тыххæй цы хъуыды загъта, уый дæр: "Сæрибар у зонды бæрзонддæр нысан, адæймаджы æппæт идеалты сæр. Сæрибар у змæлд... Сæрибар лæг рæстдзинадыл афтæ æнувыд у, æмæ нæ быхсы хицæн бартæ (неравенство). О, сæрибар у æмбарад".⁴

¹ Ц ъ о й т ы Х а з б и. Ирон мифологи æмæ цардыуаджы дзырдуат. Дзæуджыхъæу, 2017.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 205 ф.

³ Г ю г о В. Собр. соч. в 15 т. Т. 14. – М., 1956. – 613 ф.

⁴ М а н н Г е н р и х. В защиту культуры. – М., 1986. – 170 ф.

Куыд дзы хъуамæ ферох уыдаид нæхи Къостайы фæдисы хъæр: "Фидар рæхыстæй нын не уæнгтæ сбастой, Рухс кувæндæттæй хынджылæг кæнынц..."¹ Æмæ, Шамил ахæм зондыл хæст кæй уыдис, уый тыххæй адæймагмæ бар-æнæбары февзæры ахæм хъуыды: уæлæрвтæй адæмæн арвы зынг-раскъæфæг Амраныл Брытъиаты Елбыз-дыхъо куынæ ныффыстаид трагеди, уæд ыл Джыккайы-фырт æнæмæнг æрæвæрдтаид йæ цæст. Фæлæ дзы Цомахъ уæддæр нæ ферох. Арф айста йæ зæрдæмæ нæ фыссæджы сагъæс æмæ катый: "Змæст рæстæджы базмæлынц адæм. Фæзынынц къордтæ, партитæ, уыдон тох кæнынц тыхбар байсыныл, тырнынц бынæттæ бацахсынмæ, хъавынц цардæй фылдæр хæртæ ратонин. Сæ сусæг сау фæндтæ æмбæхсынц патриотон æмæ демократон лозунгтæй. Цомахъ уыд æцæг патриот, æцæг демократ, революцийы идейæтыл æнувыд тохгæнæг. Уый æхсæнадон змæлды архайдта зæрдиаг æмæ хъаруджынай. Къордтæ æмæ партитæй алчи дæр фæлвæрдта Цомахъы йæ рæнхъытæм æрбакæнын, йæ авторитет æмæ йæ курдиатæй спайда кæнын".²

Цомахъæн сæрибары сæрыл тох йæ уды куыд цæвæнтæ кодта, афтæ æхсыст йе сфæлдыстады. Æмæ йе 'фхæрд дзыллæйæн кодта рæстаг æмæ барджын ныхас:

*Адæм куы стыхсой цагъайраджы цардæй,
Адæм куы бамбарой се 'фхæрд, сæ марæг,
Зон, уæд кæй сыстдзысты цу бон хъыгдардæй,
Зон, уæд кæй фехъуысдзæн цу бон сæ зарæг.*

¹ Къ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзæуджыхъæу, 2009. – 53 ф.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Разагъды лагтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 221 ф.

*Дардыл фæзындзысты тохы нысæнттæ,
Тохы хъæр ацæудзæн, анхъæвздзæн дардыл.
Стыхджын уыдзысты сæрибары фæндтæ,
Сдзурдзысты адæм уæд цумæ сæ цардыл.*

*Дзыллæйы хъаруйæ къæдзæх ныннæрдзæн,
Хæхтæ нырриздзысты дзыллæты барæй.
Адæмы ныхмæ цы уæйыг фæлæудзæн?
Чи сыл фæуыдзæн уæлахиз æхсарæй?¹
("Адæм")*

Цомахъ цахæм адæймаг уыдис, адæмы æхсæн ын цы кад уыдис, уый æрттивы йæ цардæй иу хуымæтæджы, фæлæ уыимæ иу цымыдисон, удыхъæдæвдисæг цауæй. Эстонийы Дерпы (ныры Тартуйы) университеты студент ма куы уыдис, уæд аллейæйы изæрмилты рацæй цыдысты чызджытæ. Лæппутæ сæм ныхасæппарæнтæ кодтой, цæмæй смæсты уой. Уый куы федта, дæрдджын дарæс кæуыл уыд, уыцы фидыцджын студент, уæд сын бауайдзæф кодта, ома, худинаг уæм куыннæ кæсы, чызджыты цур уæхи афтæ дарын. Кæд иунæгæй уыдис, уæддæр сæ нæ бауагъта æфхæрын. Æмæ йæ уый фæстæ æрфарста чызджытæй сæ иу – Наташæ Мусьпан æрцагуырдта уыцы хæрзæгъдау лæппуйы. Йæ зæрдæмæ тынг фæцыд. Цомахъы куы æрцахстой, уæд йæ фæдыл, декабристы æмкъæйттау, ацыд Сыбырмæ æмæ 1913-æм азы, æртхъирæны мæйы 17-æм бон Цомахъ æмæ Натальейыл саргъуыдта сауджын – дины æгъдауæй систы æмкъæйттæ.

Мусьпан фæстæдæр фыста: "Уый тынг мысыд йæ райгуыраен Ирыстон, йæ бинонты, йæ уарзон æмгæртты. Уæлдай тынгдæр

¹ Г а д и а т ы Ц о м а х ъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1959. – 9 ф.

та мысыд йæ фыды. Йæ зæрдæ рысти, йæ иууыл ахсджиагдæр фæндиæгтæ кæй фехæлдысты, уымæй дæр. Уый фæндтæ кодта аивады, рухсады æмæ зонады хъуыддагæн йæхи снывонд кæнын, æмæ ныр уыцы фæндиæгтæй иуæн дæр сæххæстгæнæн нал уыди".¹

Æппæт уыдæттæн уацмысы хъайтары алыварсон æмæ æххæстæй равдисыны охыл иумæ æртымбыл кæнæн ис нывæфтыд дзырды фæрцы, драматургийы – "условность" кæй хонынц, уыцы амалæй. Æмæ Шамил йæ пьесæйы, уымæй спайда кæнгæйæ, кæд Цомахъы цардæй сæйраг 1905 – 08-æм азты цаутæ систа, уæддæр йæ бон бацис, йæ хъуыдыйы, цы уыдис, уый сныв кæнын, ома, йæ хъайтары цард æмæ рæстдзинады сæрыл удуæлдай тох, цæс гæнæн уыд, уымæй алыварсондæр æмæ æххæстдæрæй равдисын. Фæлæ ууыл дæр не 'рлаууыд автор. Шамил йæ пьесæйæн систа, уыцы дуджы Ирыстоны цы стыр цау æрцыд – ирон сфæлдыстадон фæсивæд сæ разы куыд æрæвæрдтой нæ мадæлон æвзагыл, размæдзыд адæмæн куыд æмбæлы, афтæ газет рауадзын æмæ куыд æххæст цыд уыцы хæс. Дуг кæд тар æмæ змæст у, адæймаг кæд йæ развæд нæ уыны, уæддæр уый Цомахъмæ нæ хауы. Уымæн йæ зонды сыгъдæгæй развæлгъау алцы дæр бæрæг у æмæ йæ не 'мбæхсы. Плиты Харитоны тухæн: "Цæй-нæфæлтау æфсондз хæссæм, фæлтау мæлæт хуыздæр уыдзæн",² – уый ноджы раздæр бавзæрста. Æмæ йæ дзуры æргомæй:

¹ Г æ д и а т ы Н. Мысинæгтæ Цомахъы тыххæй // Фидиуæг, 1982. – № 1. – 88 ф.

² П л и т ы Х а р и т о н. Уацмыстæ. – Дзауджыхъæу, 1972. – 251 ф.

*Ыстыр хъуыддаг ыстыр лæгдзинад домы.
Æмæ кæмæ ис ахæм æхсар? Рухсæй
Нæ адæмы фарн чи хæссы? – Къоста!
Нæ ныфс у уый, нæ ном æмæ нæ намыс,
Нæ кад нын систа тар дуджы бæрзонд,
Фæцыди нын цырагъдарæг хæларæй.
Зын уавæры ис абон æмæ кувын:
Йæ цæрæнбон нын бирæ уæд! Къоста
Нæ хуыцау у, нæ зæды хай. Æз кувын:
Нæ адæмы та уыцы хорзæх уæд,
Цæмæй сын уа йæ тохы зарæг уарзон.
Уæд уыцы амонд кæстæрты, цæмæй
Къостайы фæзмын базонæм нæ царды".¹*

Шамил уый Цомахъы номæй дзуры, фæ-
лæ йæхи хъуыды дæр æнæ дæлæ-уæлæ афтæ
уыд: "Уынгæджы бон кувын тыхстæй: О
стыр Къоста, ракаес, цæмæй Нæ фæуæм
бынтондæр фыдвæндаг!"² ("Ракæс"). Стæй
æрмæст уыдон арф хъуыды нæу афтæ. Нæ
адæм, нæ Фыдыбæстæйы катый нæ кæй
æндавы, уыдон не 'ппæт дæр хъуамæ уæм
хæст ахæм фæндыл. Уæд нын æцæг бан-
тысдзæнис размæ цæуын, иууыл бæр-
зонддæр цы нацитæ лæууынц, уыдон бæр-
зæндмæ схизын, царды хæртæ уынын.

Джыккайы-фырт нæ йæ пьесæйæ ууыл
ахуыр кæны, кæд уый æнцон хъуыддаг нæ
уыд, уацмысы Цомахъæй дарддæр иу æмæ
дыууæ историон адæймаджы нæ уынаем, сæ
нæмттæ кæд чысыл ивд сты, уæддæр. Фæлæ
сæ алчи дæр æххуыс кæны уацмысы сæйраг
хъайтары удыхъæд хуыздæр æргом кæны-
нæн. Гуæздæрты Азæ уымæн зæгъы уацмыс
æмæ уымæ гæсгæ æвæрд спектаклæй: "Ин-

¹ Джыккайтты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993. – 120 – 121 ф.

² Джыккайтты Шамил. Ракæс // Авторты коллек-
тив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 18 ф.

теллектуальный герой живет и действует не только в гуще в революционных событий, но, прежде всего, в атмосфере культурной жизни Осетии. В реалистических картинах, озаренных светом поэзии, воссознана жизнь различных слоев общества – творческой интеллигенции и духовенства, офицерской среды и купечества. Их судьбы переплетены и в целом отражают процесс исторического развития, культурного уровня и психологического состояния общества в судьбоносное время. Роскошны массовые сцены спектакля, особенно впечатляет пиршество в доме преуспевающего купца – это колоритная композиция, в которой каждая деталь выявляет как внешний облик, так и внутренний мир участников "театрального" действия"¹.

Æмæ уыцы фиппаинаг – драмон уацмысы сæйраг хъайтар йæ дуджы сæйраг цауты, адæм кæмæй фæцæрынц æмæ царды уæззау цалхы алыварс удисгæйæ дæр кæм фæзилахар кæнынц, уый Шамилæн æрмæст "Цомахъ"-мæ нæ хауы. Характерон у æмткæй фыссæджы сфæлдыстадæн. Нафи афтæ: "Шамил ацы хъуыддагыл – адæймаджы трагикон хъысмæтыл цивилизацийы дунейы! – уæлдай æнувыд уымæн уыд, æмæ йæ нымадæй социалистон цивилизаци дæр адæймаджы хъысмæт удыхъæды хорзмæ нæ раздæхта. Реалон социалистон дунейы ахæм дызгъуымтæ æмæ фæлынд фæзындтæ уыд, æмæ адæймаджы удыхъæд хæлдмæ, гуманистон рæзынадæй иппæрдмæ цыд. Æхсæнады хицауиуæггæнджытæ дзы арæзтой сæхицæн коммæгæс цумайы лæппу, фæсдзæуин, афтæмæй социализмы нысан та

¹ Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 178 ф.

адæймагæй æрыстыр æмæ сæрибар удгой-
маг сфæлдисын уыди. Гъе æмæ, ма ныма-
дæй, Шамилы трагикон хъынцъым ацы
фæзынды фæдыл раст уыди. Романтикон
фырдисаджы хуызы йыл кæй дзырдта, уый
та йæ курдиаты æрдзы хъæдимæ баст у æмæ
цæстмадаринаг нæу..." Ноджы дарддæр:
"Шамилы цæст Аѳсатийы дарддзæст лæп-
пуйæ хуыздæр уыны, зæххыл цы ис, цы
цæуы, уый дæр æмæ ма, авд уæларвы сæрма
цы ис, уый дæр. Стæй канд уынгæ нæ,
хъусæй дæр афтæ арæзт у. Йæ зæрдæйы
хъустæ ахсынц, ныры сейсмографион тех-
ника цы нæу фехъусынхъом, уый дæр".¹

Фыссæджы уыцы, цыррдзаст уæвын,
æппæт уынын æмæ зонын, чиныгкæсæджы
тæрхонмæ сæ хæссыны хъуыддагæй иуварс
нæ аздад йæ драматурги дæр. "Йæ фыст
пъесæтæм гæстæ æвæрд спектаклтæм ын
адæм цыдысты æмæ абон дæр цæуынц
зæрдиагæй",² – зæгъы Черчесты Хъасболат,
сæ проблемæтыл сын æргомай кæй дзуры,
уый охыл.

Уымæн æндæр гæнæн нæй æмæ нæ уыд.
Адæм уарзынц сæ уидæгтæ. Уæлдайдæр, сæ
уыцы уидæгтæ номхуындæй се стыр хъуыд-
дæгтыл æргомай дзураг куы уой, сæ ара-
зыны фарс куы хæцой, сæ кад сын бæрзонд
куы исой, сæ сыхаг адæмты æхсæн сын сæ
номы хъуыддæгтæ куы æргом кæной, стыр
цыты аккаг сæ куы кæной, уæд.

Плиты Грис райгонд æмæ сæрыстырæй
уымæн дзырдта нæ Фыдыбæстæмæ, цæмæй
йын йæ кад истаид бæрзонд кады бынатмæ:

¹ Джусойты Нафи. Сагъæс æнæфыст чиныгыл // Рæст-
дзинад, 2015. – 25 февраль.

² Черчесты Хъасболат. Дзырдта æргомай, фыста зæр-
дæйæ // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... –
Дзауджыхъæу, 2012. – 94 ф.

*Уарзын æз æппæт дзыллæты бирæ,
Нуарджын кæухтæй чи кæны фæллоу,
Афтæмæй мæхи ныййарæг Ирæн
Иу ран дæр нæ рох кæнын йæ кой.*

*Атææпп уа дьидзæсгом налат, уастæн,
Чи хаста дæ уарзтмæ арæх фау! –
Кæд, цы лæг нæу хи адæмы уарзтæн,
Уый нæ ратдзæн иннæтæн æгъдау!¹
("Рай мын, Ир!")*

Æрмæстдæр Фыдыбæстæ, радтæг адæмы рухс фидæныл хъуыдыгæнгæйæ ис ссарæн æгæрон æнтыстытæм фæндаг. Æмæ аивады уыцы стыр гуырæнтæ тæлфыдысты æппынæдзух Джыккайы-фырты хъуыдыйы. Ахæм фыссæджы драматурги фыццаг æркастæй дæр куыннаæ хъуамæ хауа сценæуарзджыты цæсты æмæ уыцы хъуыддаджы æмбулы Шамилы трагикомеди "Санаты Сем".

Театрдзаутæ "Санаты Сем"-ы уайтагъд бауарзтой æмæ йын æмбæлон аргъ скодтой, фыццаг хатт æй йе 'мном спектаклы куы федтой, уæд.

Пьесæйæ автор æппæты фыццаг балхæдта, 1992-æм азы нæ драматургийы бындурæвæрæг Брытъиаты Елбыздыхъойы номыл арæст конкурсы жюриы уæнгты зæрдæтæ – Джыккайты Шамил йæ комеди "Санаты Сем"-ы тыххæй ссис конкурсы лауреат. Афтæмæй, куыд зонæм, Джыккайы-фырт театр дзауты зæрдæтæ уæдмæ ссардта йæ трагедитæ "Хъодыгонд зæд" æмæ "Цомахъ"-æй, фæлæ йе сценæмæкæсджыты зæрдæтæ уæдмæ цас фæриссын кодта, уый-бæрц æй ныр бафæндыд сæ барæвдауын,

¹ П л и т ы Г р и с. Æвзæрст уацмыстæ. 2 т Т. 1. – Дзауджы-хъæу, 1973. – 146 ф.

ома, сә ахудын кәнын. Афтамәй йе сфәлдыстады юормә мәнә-мәнә әмхиц нә уыдис.

Әниу, оригиналон, Шамиләй дарддәр кәй ничи радзырдтаид, ахәм худәг хабәрт-тәм рәвдз уыд. Әз-иу ын әнкъардәй дзәвгар фәхудтәен йә ныхәстәй бирәтыл. Зәгъәм, уыцы мәстыхуызәй-иу дзырдта:

"Уәлләй, тынг дис кәнын нә фыс-джытәй бирәтыл... Әмә сын тәригъәд дәр кәнын... Цы әвзагыл фәдзурынц, цымә, сә сывәлләттимә – сәхәдәг уырыссагау нә зонынц, сә сывәлләттә – иронау".¹

Кәнә-иу куыд әхсызгонәй әрымысыд:

"– Диогенмә исбонәй зондәй дарддәр ницы уыдис. Афтид боцкәйы дәр уымән цард.

Иу хъаймәты рәстәджы адәм сә исбон-әй уәргъты бын дугъ кәнынц хъәрзгә-уынәргъгә.

Чидәр әм сә фәкомкоммә:

"– Ды дә исбонәй цәмәннә исты хәс-сыс?"

"– Мәнән мә исбон цууылдәр мемә ис", – уыдис сын Диогены разыйы дзуапн.²

Әмә-иу йәхәдәг дәр къаддәр разыйә нә баззад. Мә зәрдә мәм афтә дзуры, цыма нә рагфыдәл Санаты Семы худи наг әмә кәуинаджы хабәрттә нә адәмы тыххәй джиппы рауадзынмә дәр уымән әрәвнәлдта.

Куыд зәгъынц, афтәмәй Сем цардис Захъайы. Ома: "Захъайы ныр дәр ма ис

¹ Авторы архивәй.

² Уый дәр уырдыгәй.

Санаты ком, сә хъæуы бынат дæр уым ис. Уырдыгæй фæлыгъдысты Цъамелмæ",¹ – зæгъы таурæгъ. Фæлæ Санаты таурæгъæй Семы æмбисæндтæ бирæ дардылдæр сты, кæд се 'ппæт фыст æмæ чингуытæм хаст не 'рцыдысты, уæддæр.

Æндæр ран кæсæм: "Адæмон таурæгъмæ гæсгæ, Санаты Сем райгуырд 200 азы размæ Захъагомы, Санаты хъæуы. Иæ фыды ном хуынди Бердыхъ, уыди Санахъоты хæрæ-фырт. Иннæ адæмон таурæгъмæ гæсгæ та царди æмæ амарди Уæллаг Хъæнийы".² Бынтон диссаг та сæ дардыл æмæ арф хъуы-дыйæ сты, чи сæ фехъусы, уыцы адæмæн.

Уымæ æрмæст зонды къуыбар нæ уыд, фæлæ зыдта цæрæгойты, мæргъты æвзæгтæ дæр. Сæ кæрæдзимæ-иу цы дзырдтой, цы фæндтæ-иу сæм уыд, уыдæттæ базоныны тыххæй-иу æй тæлмац нæ хъуыдис. Тынг хорз сæ æмбæрста:

"Иу хатт ныхасы бадтысты зæронд лæгтæ. Семæ уыд Санаты Сем дæр. Уыцы рæстæджы сæ сæрты æрбацæй тахтысты дыууæ сынты. Иуæй-иу хатт-иу райхъуысти сæ уасын. Уæд сæм Сем скасти æмæ бахудти. Иæ фарсмæ бадæг лæгтæ бадис кодтой æмæ йæ афарстой:

– Дæ хорзæхæй, Сем, цæуыл худыс?

Сем ницы сдзырдта, фæлæ йæ лæгтæ куынауал уагътой, уæд сын афтæ:

– Куырдататы комы цу ран барæг былæй ахадта, бæх фæмард, фæлæ барæгæн ницы уыд. Ацы дыууæ сынты тæхынц бæхы мард хæрынмæ æмæ ууыл цин кæнынц.

¹ Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2007. – 708 ф.

² Ирон адæмон сфæлдыстад. Ирон таурæгътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 386 ф.

Нæ бауырныдтой Семы ныхæстæ ныхасы бадæг лæгты. Уæд Сем арвитын кодта Куырттаты коммæ дыууæ барæджы, цæмæй уыдон сбæрæг кæной, æцæгæй дæр хъуыддаг афтæ у, æви нæ.

Дыууæ барæджы куы 'рбаздæхтысты, уæд радзырдтой, æцæгæй кæй федтой комы мард бæх æмæ йæм дыууæ сынты хæрынмæ куыд бавнæлдтой, уый".¹

Æмæ Шамил бацархайдта, нæ уæззау царды адæм ивгъуыд идеалтимæ сæ къух куы истой се 'ууæнкыл, сæ зæрдæтæ сын куы къахтой, демократты номимæ сæм цы цæстфæливджытæ цыдысты, уыдон та сын æнауынон куы уыдысты, уæд адæймаджы зæрдæйы арфы цæмæй исты ныфс сæвзæрын кодтаид. Гуæздæрты Азæ уымæн зæгъы: "Главный герой пьесы "Шанаты Шем" остался в сердцах народа чисто-сердечным, любимым, красивым, остроумным человеком. Сам автор о нем говорит: "Нæ адæмы историйы бирæ уыд уæззау рæстæджытæ. Фæлæ уыцы уæззау уавæрты дæр цардысты æмæ уыдысты ахæм адæмтæ, кæцытæм уыд адæмы æхсыст рæсугъд хъару, æцæг адæймагдзинад. Ахæм адæймæгтæ сæ архайдæй тох кодтой æдылыдзинадимæ, худтысты йыл, цин кодтой зонды уæлахизыл, – уый та æххуыс кодта адæмы удварны цард сыгъдæгдæр кæнынæн, фидар сæм кодта æнауынондзинад æмæ уарзондзинад. Æнæ уарзондзинад райгуырæн зæхмæ, æцæгдзинадмæ, адæймаджы хорз хъуыддæгтæм нæй æххæст цард. уыцы адæймæгтæй уыд Санаты Сем дæр. Мæн фæнды, цæмæй йæ фарн æртыхса

¹ Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 т. Т. 1. – Дзæуджы-хъæу, 2007. – 708 – 709 ф.

нæ адæмыл",¹ – Аланы ныхасæй пайдæгæнгæйæ, цыма йæ Шамилæн йæхицæй рафыста, афтæ дзургæйæ.²

Четиты Рубен дзырдта: "Джыккайты Шамил таурæгъон фæлгонц Санаты Семæй реалон литературон фæлгонц кæй сфæлдыста (æви реалон адæймагæй сфæлдыста литературон фæлгонц? – Хъ. М.), уымæй стыр ахъаз фæци Семы æнусон царæнбонтæн.

Курдиатджын драматург цыргъзонд Семы сбаста ирон адæмы иууыл уæззаудæр цаутимæ. Тæтæр-монгойлаг тыхгæнджытæ балбирæгътау куы лæбурдтой Кавказы цæрæг адæмтæм, уæд... Тыхы ныхмæ лæгæйлæгмæ тохы бацыди цыргъзонд Санаты Сем. Сем æхсæнгарзæй иу æхст дæр нæ фæкодта, кардæй иу цъыкк дæр не 'ркодта, афтæмæй басаста æгæрон тыхы хицау Мæличчы æмæ хъалонæй фæрвæзын кодта Ирыстоны".³

Кæуылты æххæст иу лæджы цыргъ зонд! Æмæ æрмæст уый зонд нæ. Шамилæн ирон адæмы диссаджы таурæгътæ уыдысты нæ адæмы дзыхæйдзургæ хæзна дæр æмæ нæ диссаджы истори дæр. Дзырдта йæ æргом: "Хъæздыг æмæ æвидигæ у ирон адæмы сфæлдыстад. Уый у нæ адæмы зонд æмæ зæрдæйы рухсæй нывæст. Йæ диссаджы æварæнты сыгъдæгæй зынынц фæлтæрты сагъæстæ æмæ бæллицтæ. Уый уыд æмæ у фæлтæрты нывæфтыд истори. М. Горький адæмы схуыдта æппæты хъомысджындæр поэт æмæ нывгæнæг.⁴ Ирон адæм сфæл-

¹ Парсиаты Алан. Санаты Сем / Смена, 1993. – июль.

² Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 178 ф.

³ Четиты Рубен. Рагон цауты абоны хабæрттæ дзыназынц / Рæстдзинад, 1993. - 1 июнь.

⁴ Горький М. Собр. соч. в 30 т. Т. 24. - М., 1953. - 26 ф.

дыстой, "Илиадæ" æмæ "Калевалæ"-йы æмсæр чи у, уыцы Нарты эпос, æмбисонды аргъæуттæ, куырыхон таурæгътæ. "Адамы æцæг историйæн зонæн нæй, йæ дзыхæй дзургæ сфæлдыстад ын куынæ зонай, уæд", – дзырдта стыр пролетарон фыссæг.¹ Махмæ фысгæ истори нæ уыд, æмæ нын фольклор у историон æрмæг, уый нын бакæны æнусты дуæрттæ, срухс кæны ивгъуыд заманы талынг къуымтæ æмæ историон зарджыты æмрæнхъ нывыл ахадындынад ис таурæгътæн".²

Фыссæг æмæ ахуыргонд сæрмагондæй Санаты Семæн цы аргъ кодта, уый дæр ын сусæггаг нæ уыд. Стæй йæ цæмæн хъуамæ сусæг кодтаид: "Санаты Сем хайджын у адæмы æнусон фæлтæрддынадай, зоны, цы уыд æмæ цы уыдзæн, уыдæттæ, – афтæ дзы таурæгътæ скодтой зæххон пахуымпар",³ – дзырдта æргомæй.

Адаймаг хъуыдытыл фæвæййы: Шамилы тынгдæр цы сразæнгард кодта комеди ныффыссынмæ: Семы цыргъзонд ныхæстæ æви йæ дардылæххæсгæ æрхъуыды? Поэт æгæр хорз дæр зыдта фыдцарды фыдмитæ. Исчи йын сæ амона, уый йæ нæ хъуыд:

*Æрбадт нæ Иры дзыхъхъы мигъ,
Ды йæ мæрзыс дæг худæй;
Нызгъалы мигъ дæг сæрыл их,
Мæрдтæм цæуыс цæрдудæй.*

*Зæххыл сæрибар нæй лæггæн,
Нæй амондæн æрцахсæн;*

¹ Горький М. Собр. соч. в 30 т. Т. 24. - М., 1953. - 34 ф.

² Джыккайты Шамил. Таурæгъ – адамы дзургæ истори // Адамон сфæлдыстад. Ирон таурæгътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 3 ф.

³ Уый дæр уым, 19 ф.

*Тыхбар дæ уацайраг кæндзæн,
Дæ дзырдыл дæрдзæн сахсæн.*

*Кæд уыди курдиатæн аргъ,
Йæ куыстæн кад кæд уыдзæн?
Æрчъитæ скæндзæн олигарх
Дæ рагъдзармæй йæ куыдзæн.¹*

Санаты Сем схъæлрихи æмæ сойбылæй уымæн нæ цæуы йе стыр зонд æмæ æппæт-зонгæйæ. Йæ куырыхон зонд адæмыл æнæ-аргъæй цы тауы, æндæр сæ ницы домы, кæд искæмæн, – уæлдайдæр, бонкалдтæн, – йæ царды хабæрттæ развæлгъау раныв кæны-нæй йæ цард йæ сæрты акалдаид, уæддæр. Автор уымæн кæны маesty, иронион худт.

Æмæ иугæр Сем историон фæлгонц у, йæ хъуыддæгтæ йæ радтæг магуыр адæмы цар-дæй ист сты, уæд нын Шамил йæхи æры-мысгæ аивадон уацмысы цы хабæрттæ кæ-ны, уыдонмæ дæр хъуамæ кæсæм историон хабæрттау – уырной нæ, истори нæ куыд уырны, афтæ.

Маргарита Громова загъта: "Пьесы на исторические сюжеты особенно трудно было создавать именно потому, что при этом нужно было сохранить "связь времен", показать преемственность истории и современности, неразрывность реальности и вымысла".²

Дарддæр дзуры ноджы бæлвырддæрæй: "Однако в лучших пьесах исторические сюжеты помогают авторам преподнести мудрый урок современности, по-новому, с высоты пройденных лет и веков, оценить

¹ Джы ккайты Шамил. Æвзæрст уацмыстæ. – Дзæуджы-хъæу, 2015. – 147 – 148 ф.

² Громова Маргарита. Мир современной драмы // Коллектив авторов. Драматургия второй половины XX века. – М., 2006. – 8 – 9 ф.

давно прошедшее".¹ Аемæ нын Джыккайы-фырт Семæй цы хабæрттæ кæны, уыдонæн æнæбауыргæ нæй, адæмон сфæлдыстады сыл куынаæ æмбæлæм, уæддæр:

Дзыныхты Аленæ зæгъы Шамилы "Санаты Сем"-ы тыххæй: "Шамил уый зæгъынмæ хъавыд, æмæ кæд ирон адæмæн царды цагъардзинадæй сæ зонд бамынæг, уæддæр ма сæ ис цыдæр ныфс. Ныфсджын у йæхæдæг Шамил. Уыцы миниуæгæй схайджын кæны йæ хъайтары дæр (Æви автор йæхæдæг у куырыхон æмæ æппæтзонæг Семы ныфсæй ныфсджын? – Хъ. М.). Зæронд лæг пьесæйы райдианы усгур лæппу кæй фесты, йæ маска фелвасгæйæ, уым дæр бæрæг хъуыды æвæрд ис. Ома, кæд фæндыр сæстытæ у, – Ир мæстытæ æмæ хъыгтæй дзаг у, – уæддæр ирон уд, рæсугъд æмæ базырджын æнкъарæнтæй ифтонг чи у, ирон адæмон аивадимæ баст чи у, уымæн мæлæн нæй. Гъе, уымæ гæстæ йæ амарынмæ мадзал дæр не ссарынц, æрмæст ын йæ фæндыр ныппырх кæнынц, сæ фыдбылыз дзы фенынц. Фæлæ се 'цæг знаг йæ зонд кæй у, уый цыма нæ базонынц. Аемæ уый фæстæ Сем æндæргты гамхудтæ дæр радгай уымæн сисы, се 'цæг цæсгом сын адæмæн уымæн рабæрæг кæны. Уый йæ тыхы ис, уый у пахуымпар. Ацы ранæй райдайы Сем царды мæнгардимæ тох кæнын йæ зондæй, йæ курдиатæй".²

Шамил, "Хъодыгонд зæд"-ау, æрмæст æрцæуæггæгтæй нæ сарæзта нæ иры знæгтæ. Уыдонау ын æнæуынон сты, нæ мæсыг кæмæй хæлы, уыцы "нæхи дуртæ". Уыдон нæ къаддæр нæ сафынц. Уый тыххæй сыл нæ ауæрста драматургийы, прозæйы,

¹ У ы й д æ р у ы м, 9 ф.

² Д з ы н ы х т ы А л е н æ. Аенусты хъыг бæрзонд удтыл æнцайы. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 148 – 149 ф.

публицистикæ, поэзийы дæр. Дæрæн сæ кодта. Æфтыдта сæ адæмы цæсты.

Дзуццаты Хаджы-Мурат загъта: "Адæймаг æмæ уавæртæ, адæймаг æмæ æхсæнад, адæймаг æмæ рæстæг – се 'хсæн цы ахастытæ, цы ныхмæвæрдтæ, цы хъуырдухæнтæ ис, уыдонмæ у йе 'ргом Шамилы курдиатæн, фæлгъауы сæ æмæ сын тæрхон кæны хорз, рæстад æмæ рæсугъддзинады позицийæ. Арæх уавæртæ, æхсæнад, рæстæг сты адæймаджы ныхмæ æмæ дзы сæхицæн цагъар куы скаенынц, уæд адæймаг свæййы æнæ адæймаг, рохуатæн радты иумæйаг-адæмагадон хæрзæгъдау æмæ удварны хæзнатæ, фесафы йæ намыс æмæ йе 'фсарм. Бирæтæ уый хонынц амонд, æгæрыстæмай дзы сты буц æмæ сæрыстыр дæр, сæхи хуызæттæ сын – зондджынтæ æмæ куырыхонтæ, сæхи хуызæн чи нæу, уыдон та – æдылытæ æмæ æрратæ. Уыцы бирæтæ Шамилæн сты йæ удхæссæг æмæ йын семæ бафидауæн нæй".¹ Цыфæнды жанры дæр:

*Кæуы Отелло – намыс æмæ лæг,
Кæуы хæстон – мæсыг æмæ æхсаргард.
Гуырысхо æмæ хъизæмарæй уый
Сæтты хæрам, гадзрахат æмæ хахур...
Кæл-кæлæй чидæр партеры ныххуды,
Кæнынц паяцау мавырыл чыр-чыр...
Цæуыл худынц – комедийы куынæ сты?!
Цæмæн сын фæци худæджы хос маст?
Лæгтæ, лæппутæ – уадулсырх, хæрзарæзт,
Сæ цæсгæмттыл хъуыдыы нызæвд нæй,
Нейлон хæдон, гæлæбу галстук – цууыл
Нырыккон æмæ итувæрд æппæтæй,
Вæййынц æдзухдæр хъæлдзæг æмæ даст,
Сæ сæрыхъуын – цыбыр æлвыд, лæггыз фаст,*

¹ Д з у ц ц а т ы Х а д ж ы - М у р а т. Уынгагбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 83 ф.

*Хуылыдзгонд, рухсмæ сæрдæнтæй æрттивы.
Сæ астæу бадыңц сългоймæгтæ – гом
Сæ уæхсчътæ, сæ зæрдæтæ – æппæтæн.
Æмæ сын чи сты? Уарзæдтæ? Лымæнтæ?
Æви сæ устытæ?.. Цы уæлдай у, æнцц?
Гъай-гъай, сыхмахмæ худæг кæсы лæг,
Куы кæуы уый æууæнчы сæфтыл, уымæй.¹
("Кæуы Отелло...")*

"Худы сыл, тох кæны семæ, нæ сын бары, æмæ йын уыдон дæр нæ барынц, сæхи хуызæн скæнын кæй нæ комы, уый тыххæй. Уымæн йæ фæндаг у уæззау, зын, хъызæмайраг",² – зæгъы Дзуццайы-фырт æмæ къаддæр трагизм нæ уынам "Санаты Сем"-ы, кæд комеди у, йæ жанрмæ гæсгæ, йæ цауты равæрдæй дзы худæгæй хъуамæ арт-æнхæлдтæ кæниккам, хъал адæм сæрытырæй куыд фæкæнынц, нæхи дзы афтæ зæрдæхцонæн ирхæфсиккам, уæддæр.

Фæлæ куыд худæм, автор нын уацмысы Ирыстоны иууыл кæуинаггаг æмæ æрдиаггадæр рæстæджытæй иуы – æхсæрдæсæм æнусы нæ ирон дзыллæйы фыдбойнаг цард зæрдæрисгæйæ куы ныв кæны, уæд? Хъæнийы хъæуы Хан-Мæлиkk куыд æлдариуæг кæны, сæрибарæнгуыр д магуыр адæмæй тыхбоны хъалон куыд исы, къæлæтджыныл бадгæйæ, "хъылма" куыд пъæртт кæны, нозтджынай цагъайраг чызджытæм кæсгæйæ, йæ сырдон мондæгтæ куыд мары, уыдонмæ адæймагмæ худын нæ, кæуын цауы. Семы та уыцы фыддуджы ноджы бахъæуы ирон æлдæрттæ – Беслæн, Ислам æмæ Саламимæ тохы бацауын. Фыссæг сын

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджы-хъæу, 1969. – 37 ф.

² Д з у ц ц а т ы Х а д з ы - М у р а т. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 83 ф.

æргом кæны, цæргæ-цæрæнбонты ирон хъæздгуытæ сæ кæрæдзийæ сæ сæфт цæмæй уыдтой, уыцы цухдзинад – сæ кæрæдзийæ уынынц се сæфт, архайынц мæгуыр адæмæй куыд фылдæр ратона кæныныл æмæ, сæ кæрæдзи кæй хæрынц, уый, кæд Мамсыраты Дæбе афтæ загъта: "Мызд исын бирæ куыст нæу",¹ – уæддæр уыдон сæ кæрæдзи кæй тонынц, уый æрцауæг знæгтæн фадат дæтты, цæмæй сæ цæгъдой æмæ куынагмæ тæрой æнцонæйдæр. Мæгуыр адæм та сæ къахыл слæууынæн не сты, фæлæ сæ койгæнæг нæй.

Бынаттон æлдæрттæ, стæй Мадзары мæличчы ныхмæ куырыхон Сем тох кæны авторы цыргъзонд æмæ мæлгъæвзаджы фæрцы, уæлахиз дæр йæ дзырдарæхсты охыл æфты йæ къухы. Автор та мæлгъæвзаг кæны: "Бæсты фæстаг уыдзæн дон æмæ Уырысы",² – чи базыдта, уыцы Семы руаджы. Афтæмæй, зæгъæн ис, уацмысы автор æмæ уацмысы сæйраг хъайтар сæ кæрæдзи кæй æххæст кæнынц, сæ иу иннæйы хъуыдытæ æмæ хъуыддæгтæ кæй дарддæр кæны, уымæй иууыл тынгдæр æмбулы уацмыс æмæ уымæ чиныгкæсæг, стæй театрдау дæр.

Уыцы фарны хъуыддаг алы фыссæджы къухы нæ фефты, фæлæ Уæллаг зæрдæхæларæй кæмæ бахуды, уымæн æй бауарзы йæ цæст. Æмæ уыцы амонджын фысджытæй иу уыдис Шамил. Уымæй дæр цы хуызæн! Ие 'гæрон курдиаты фæрцы йæ бон бацис стыр куырыхон фольклорон-историон хъайтарæй, абарæн кæмæн никæимæ ис, ахæм комикон-литературон хъайтар сфæлдисын,

¹ М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ б т. Т. 3. – Дзæуджыхъæу, 1967. – 118 ф.

² И р о н а д æ м о н с ф æ л д ы с т а д. Ирон таурæгътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014. – 386 ф.

йæ курдиаты фæрцы йын ирон нывæфтыд
литературæйы историйы йæ ном æрттиваг
дамгъæтæй æнусмæ ныффыссын. Æмæ йæм
æрмæст Семы фæлгонц не 'рбахаста. Уæдмæ
дæр ын йе сфæлдыстады ахуыр уыдыстæм
йæ æндæр диссаджы историон фæлгонцтыл.
Сæ фæстагæттæн-иу нын сæ лæджыхъæд
афтæ раныв кодта æмæ сæ ма уарзæм, уый
гæнæн нæ уыд æмæ нæй. Йæ хъайтартæ
сæйраджы та æмбулынц сæ рæстдзинадæй.
Алыккаты Хазби уынгæгхъуыраей дзуры:

*Мах ницы уадзæм а багстыл нæ фæстæ,
Æмæ мæрдкъахтау зыд æмæ кæрæфæй
Нæ фæстагæттæ номхæссæн цыртæн
Йæ уаз фыстытæй дам-думтæ куы кæной,
Кæрдзын æмæ цыты базары уæд
Нæ дард фæдон кæйдæр уæрдон зардзæн
Æмæ хæсдзæн фæндаггагæн нæ кой.
О, уый зындæр у хъоды æмæ 'лгъыстæй!
Ныхъхъус у, зарæг!
Мах фæстæм ам нæ цард æмæ нæ зарæг,
Нæ мæлæт уыд йæ рæсугъддæр ныхас,
Фæстаг ныхас – æхцон æмæ куырыхон –
Нæ хъысмæты æхцон фарнæн нывгонд
Уыдис, æмæ йæ афоныл зæгъын
Мах базыдтам...¹*

("Хазби")

Стæй сæйраг цы уыд, нæ фыссæджы бон-
иу нæ адæмон хъайтарты нæмттæ, адæм сæ
цы бæрзæндмæ систой, уымæй ноджы уæл-
дæр сисын кæй бацис. Æмæ дзы афтæмæй
кæй ном не срухс кодта, уыдон-ма цымæ
бирæ сты? Æви сыл фыссæг йæ цыбыр
царды аххæст иууылдæр, никæй дзы ферох
кодта, афтæмæй?

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. –
17 – 18 ф.

Джыккайы-фырт йæхæдæг афтæ: "Куы-рыхонтæ æмдзыхæй дзурынц: сфæлдыстад райдайы дис кæнынæй. Дис кæнынæн хъæуы курдиат – зæрдæйы хъустæ, зæрдæйы цæстытæ æмæ хъуыдыкæнынад. Æнæ уыдон поэт нæй æмæ нæ уыдзæн. Уыцы æууæлтæй нардуатæй хайджын уыдысты нæ фыдæлтæ – æрдзы хъæбултæ. Уыдон хъуыстой стъалыты сусæг ныхас, уыдтой мæлдзыджы тугдадзинты цавд. Дис кодтой хуры скастыл æмæ сажы фидауцыл, хъуыдытыл сæ æфтыдта бæласы цард..."¹ Уыдонимæ, кæй зæгъын æй хъæуы, уыд йæхæдæг дæр: Хуыцауы цæст курдиат кæмæн бауарза, уымæн зонд нæ бахæлæг кæндзæн. Секъа загъта: "Халон, дам, уæрцц нæ ахсы".² Уый – халон. Шамилæн цæргæс ахсын дæр æнцонæй æфтыд йæ къухы.

Джыккайты Шамил истори æмæ абоны бон кæй иу кодта, иу зæрдæ сæм кæй дардта, уыцы хъуыддаг уæлдай ирддæрæй разынд йæ монолог «Дауыт Сосланы хъынцъым»-ы, йæ кадджытæ «Мад», «Нывгæнæджы мæллæг», «Намыс», «Иры стыр хъарæг», пьсæтæ «Хъодыгонд зæд», «Цомахъ», "Санаты Сем" æмæ бирæ, бирæ æндæр æмæ æндæр диссагæндзуринаг алыхуызон æмæ алы жанрты фыст уацмысты.

¹ Джыккайты Шамил. Рагон ирон цард æмæ адамы зондахагст. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 260 ф.

² Гæдиаты Секъа. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 302 ф.

Æ в д æ м с æ р

ПРОЗÆЙЫ ТЫГЪД БАЗЫРТЫЛ

Карцкæрдæг сынк акæнынмæ дæр æнæ-мæнг сарæхсдзæн. Æмæ ирон дзырдаивады дæснытæ литературæйы кæцыфæнды жанр-мæ сæхи куыд феппарынц, стæй дзы бирæ-тæн хорз бынтæ смæрзын куыд бантысы, уый сæрмагонд хъусæрдарыны аккаг у. Уыцы бын нын суанг нæ номдзыд классиктæ Къоста, Секъа, Цомахъ æмæ бирæ æндæртæй баззад. Бирæтæ нæм куыстой æмæ уæхскуæзæй кусынц литературæйы алы жанрты, суанг – литературæзонады дæр. Уыцы "низæй" йæхи бахъахъхъæнын йæ бон нæ бацис Джыккайты Шамилаен дæр. Æмæ – табу Хуыцауæн. Литературæйы алы жанры дæр нын, кæд сæйраджы-сæйраг поэт уыд, уæд-дæр скодта бынтæ. "Стихи Шамиля остры как меч, который "закалял он сам", но как показала жизнь, кроме врагов да горькой славы они не принесли автору никаких дивидендов".¹ Æмæ уыцы хъуыды хауы æмткæй йæ литературон бынтæм.

Фыссæг æмæ йе сфæлдыстады тыххæй ныхасгæнгæйæ, литературæиртасæг Гуæздæрты Азæ уымæн загъта: "Многогранный талант ищет различные способы для полного выражения своей сути, своего неповторимого характера и образа мышления. Кро-

¹ Джусойты Нафи, Казиты Мелитон, Булкаты Игорь. Убит поэт Шамиль Джиккайты / Литературная Газета, 2011. – 1 – 7 июнь.

ме того, творческая натура всегда стремится к глубокому постижению природы вещей, к исследованию причин возникновения того или иного явления действительности. Достижению этой высокой цели – творческого познания жизни особые возможности создаст проза, которая способствует глубокому проникновению в мир чувств, мыслей и идеалов человека, основного *предмета* художественного отражения".¹ Сæрмагондæй нæ фыссæджы тыххæй та зæгъы: "Шамиль Джикаев в прозе стал обращаться уже в ранний период своего творчества. Он писал лирические миниатюры, пейзажные зарисовки, своеобразные литературные легенды".² Æмæ цахæмфæнды куы уыдаиккой, дзырд сæ цауылфæнды куы цыдаид, уæддæр æвдысттой сæ авторы удыхъæд, æргом ын кодтой йæ бирæ алыхуызон дзуринæгты иу хай. Ирон чиныгкæсæг съл фæстæдæр йæ цæст иууыл тынгдæр æрæвæрдта, хицæн чынгæй сæ, – "Арт æмæ æртхутæг",³ – мыхуыры куы федта, уæд.

Автор йе 'мбырдгондмæ бахаста алы азты фыст 97 прозæйон аив уацмысы: новеллæтæ, радзырдтæ, памфлеттæ, очерктæ, фельетонтæ æмæ сæ нывæфтыдон афыст, стæй сæ хъуыдымæ гæсгæ фæхицæнтæ кодта ахæм сæртыл: "Намыс", "Цардфæлварæн" "Æфсиртæ" æмæ "Зонды чыргъæд".

Фыссæг йæ прозæйон æмбырдгонд хайгай хуымæтæджы нæ равæрдта. Сбарста сын сæ рафæлдысты манерæ, дзырд сæ цауыл цауы æмæ, æгæрыстæмай, куыд

¹ Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 183 ф.

² Уыйдæруым.

³ Джыккайтты Шамиль. Арт æмæ æртхутæг. – 2007. – 367 ф.

цауы, уыдаэттæ дæр. Уый охыл сын радта ахæм сæргæндтæ. Хозиты Барис æнæбындурæй нæ зæгъы, ома, сæ: "...хорз зыны цытджын прозаикон æрмдзæф куыд рæзы, прозæйы жанры æмбарынад æм куыд райхъал, уый. Прозæйы ахорæнтæн ис æндæр ахаст, æндæр сагъæсы уаг, æндæр рæнхъæвæрд, мидис, ныхасыздæхт æмæ фæлгонцад (сурæтамад). Шамилы радзырдтæй иутæ хæстæгдæр сты новеллæмæ, иннæтæ – очеркмæ. Æнцон ссарæн дзы у хи æрмдзæф агурыны, хи фæлтæрæнты фæд. Афтæ зæгъæн дæр ис, æмæ фыццаг хайы ("Намыс") автор фыхæй бахордта йæ прозаикон хойраг; дыккаджы ("Цардфæлварæн"-ы) – публицисты къæбæр; æртыккаджы ("Æфсиртæ") – фоклористы удыхъæд; цыппæрæмы ("Зонды чыргъæд") – ахуыргонды зондахаст".¹

Фæлæ сæ алкæмæ не 'рхаудта афоныл рухс феныны амонд. "Иутæ дзы йæ рæстæджы мыхуыргонд не 'рцыдысты, цензортæ æгæр "цырддзаст" уæвыныл кæй архайдтой, уый тыххæй",² – Шамилы аив дзырдæн табугæнгæйæ, зæгъы Абайты Арбилянæ. Æмæ йæхи номæй чиныджы автор æмæ уацмыстæн рухс чи фенын кодта, уыцы рауагъдад "Ир"-æн газеты бузныг кæй зæгъы, уый дæр куына у цымыдисон, фæлæ Абиан фыссæджы прозæйæн сæйраджы рафæлгъуыдта йæ аивадон авнæлд – фыссæджы дæсныадыл дзурæг æууæл: зæрдæйыл царды прозæ никуы фæуæлахиз уыдзæн. Феодализм уа, бюрократон социализм кæнæ олигархон капитализм – сæ фæл-

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт / Рæстдзинад, 2010. – 25 февраль.

² А б а й т ы А р б и л ь я н æ. Фыссæг æмæ поэты ныстуанта / Рæстдзинад, 2007. – 21 сентябрь.

варæнтæ æдых сты уды сæрибарыл тохгæ-
нæг зæрдæйы раз. Поэзи та у уды сæри-
бармæ бæллын".¹

Æмæ Джыккайы-фырты прозæйы чи-
ныгкæсæджы цæстæнгас йæхимæ здахы
уыцы бæллиц, йæ поэзи, йæ драматургийы
куыд у, афтæ дзы стыр бынат лæвæрд цæуы
"уды сæрибары" сæрыл тохæн.

Чиныг цы радзырдæй райдайы, – "Цо-
паны чындз", – уый иу фæкастæй кæд фыц-
цаг адæймаджы хъуыдыйы драматургион,
сценæйон афыст фестæлфын кæны, уæд-
дæр уацмысы хъазгæ-æмхасæнты разыны
царды нын иууыл зынаргъдæр чи у, нæ
царды аргъæй дæр нæ цы уды сæрибар
фæхъæуы, уыцы æвæджиаг æнкъарæн.
Уымæ уынæм царды æгъатырдзинад:
хæстонæн нывонд галаен давды рæстæджы
туджы куы "æвдылы галы урс дзых, йæ
рæсугъд былтæ. Йæ фарсæ бады Цопан. Йæ
сæр æрхауд йæ уæрджытыл. Зæхмæ кæсы
æмæ кæуы. Бады, змæлгæ нæ кæны, цыма
уыцы хуызы цавддур фестæди, уый хуызæн.
Галы фæстæ хуыссы давæг. Лæппутæ йæм
кæсынц. Мæнæ Хъауырбег! Æрысгæрстой
йæ, цæф у, фæлæ – удмидæг, хъæрзы, йæ
туджы мацы.

Лæппутæ хæссæгау æрхастой Цопаны.
Бæстытæй æркодтой Хъауырбеджы".²

Фæлæ царды æрцыд ноджы стыр дæр
фыд: "Карты йæ уæрджытæ хойы Фæрнион.

– Ацыд... Ацыд нæ чындз... Ныууагъта нæ
иунагæй...

– Цæфæй нæ малыс, уый та дын – рæ-
хуыст, – саст хъæлæсæй уæрмай дзурæгау,

¹ А б а й т ы А р б и л я н æ. Фыссæг æмæ поэты ныстуантæ /
Рæстдзинад, 2007. – 21 сентябрь.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзауджы-
хъæу, 2007. – 18 ф.

сдзырдта зæронд лæг. Бадзой-дзой кодта æмæ адæргæй йæхи æруагъта асины дур-тыл. – Хæдзархæлд фæдæн, æндæр ницы".¹

Цопан æрмæст зæхмæ кæй кæсы, æр-мæст сау сьджыт кæй уыны, уый хуымæтæ-джы нæу, иу хатт-ма йæ зæгъæм, Санаты Сем зæххы кæрон дон æмæ уырысы кæй уыдта, æндæр кæрон ын кæй нæ зыдта, уыйау.

Сылгоймаджы номимæ кæй у баст фидæны цард, уый Шамилы фидарæй уыр-ныдта. Æрмæст, цардæттæг кæй у, уый тыххæй, мыййаг, нæ. Йæ ныхас æргом уыд: "...женщины наши оказались более жизне-стойкими в сегодняшних сложных условиях, сумели сохранить в себе, наперекор всему, нравственное здоровье и веру в вечные цен-ности – что далеко не всегда можно сказать о мужчинах..."²

Уыцы хъуыды цардæй кæй иста, йæ рæс-тдзинадæн йæхæдæг кæй уыдис æвдисæн, ныхъхъуыдыгондæй йæ уымæн лæвæрдта адæмæн æмæ йæ фæд ныуагъта фыссæджы сфæлдыстады – нæ царды ахсджиаг хъуыд-дæгтæ баст сты сылгоймаджы фарстимæ, ома, царды сæрыл тохимæ. Хозиты Барис уымæн зæгъы: "Шамилы зырнайзылд уац-мыстæ кæсгæйæ адæймаджы цымыдис баха-уы, рухс æмæ аууон, арт æмæ дон, æрвнæрд æмæ сабырады æхсæн цы æнусон тох цæуы, уымæн йæ цæхæры",³ – афтæмæй фыссæджы вазыгджын сфæлдыстадæй царды рæстдзи-над фенæм йæ прозæйы дæр.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзауджы-хъæу, 2007. – 18 ф.

² Д ж и к а е в Ш а м и л ь. Будет грустно, если только одни поэты останутся романтиками / Северная Осетия, 2000. – 26 февраль.

³ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт / Рæст-дзинад, 2010. – 25 февраль.

Уыимæ Шамил кæддæриддæр тырныдта, цæмæй йæ уацмысты æвзаг, адамон сфæлдыстадау, уыдаид æнцонамбарæн, хæдхуыз æмæ нывæфтыд. Æмæ уыцы хъуыддаг, нæ бон у, зæгъæм – æфтыд йæ къухы, уый зын хъуыддаг у, афтæмæй: "Бады Мæхæмæт. Фæлмæн къæлæтджын – дур бадæн. Йæ быны – бæмбæг, бæмбæджы – сындзытæ. Уæддæр бадын лæууынай æнцондæр у. Бады, хъуыды кæны. Гъай цавæр бынат у! – нæй дзы тамако дымæн, нæй дзы чъиу æууилаен. Анекдотты чиныг куы уайд, уæд бæргæ. Æниу уый дæр тæссаг æмæ фыдбылыз у. Æмæ мысы йæ цард, агуры дзы æхцон цаутæ. Ахæмтæ дзы куыннæ уыд. Фæлæ диссаг! Хъуыдæджы нæ лæууынц, нæ фæстиат кæнынц. Æрттиваг хъæндилтау ферттивынц æмæ уайтагъд æрбатар ваййынц. Уыйхыгъд æндæр нывтæ йæ разы къæдзæхау лæууынц. Нæй ахизæн нæдæр сæ фæрсты, нæдæр – сæ сæргы. Кæддæр, абоны хуызæн, бадт æнхæлмæкæсæн залы. Уæд ацы кабинеты уыдис партком. Мæхæмæт цыди партимæ. Хъуыдис æй сырх билет – цыкурайы фæрдыг. Уый алæмæт уыд. Æрттиваг, Сосланы карды фистоныл цы хъуымбылæг уыд, уыйау, æмæ æхсæв дæр рухс кодта лæджы фæндаг. Иугæр ыл фæхæст дæ, уæд дæ хъуыддаг – раст, дæ рæдыд – барст, цæр æмæ хæр. Дæ къæбиц – Сатанайы къæбиц, цасфæнды дзы хъау, æфтдзæн ыл æвæлмон бæркад. Цыкурайы фæрдыг лæгæн арвмæ æвæрдта сыгъзæрин асин. Хæрдмæ цу, схиз Æрфæны фæдмæ, ахс дæхицæн стъалытæ, æруидз сæ налхъуыт фæрдгуытау, æрхæсс сæ дæ хæдзармæ",¹ – тæлфыд æдзух хъуыдыйы.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзауджы-хъæу. 2007. – 239 ф.

Цæвиттонæн ам фыссæджы радзырд "Зын у цæрын"-æй æрхастам иу абзац, фæлæ дзы æрмæст æвзаджы рæсугъддинад, стæй æндæр аивтæ нæ уынæм. Уый фæрцы нæ цæсты раз рæзынц уацмыс æмæ йæ хъайтар иумæ. Уынæм ын, йæ характер куыд уæрæхæй-уæрæхдæр кæны, уый. Æрмæст дуджы комулæфт дзы нæ хатæм, фæлæ дзы лæмбынæг кæсгæйæ зыны, уацмыс кæцырдæм æнцайдзæнис, уый дæр.

Цæвиттон сæрмагондæй æвзæрст нæу, фæлæ дзы цахæм ног дзырд рагæпп кодта – "хъуыдæг", ома, хъуыды кæм хъуамæ лæууа, бахъуаджы рæстæджы йæ кæцæй ис сисæн, уыцы бынат. Чи зоны, къуымон дзырд у, чи зоны, уый йæ не 'рымысыд, фæлæ рафидыдта йæ бынаты, кæд "хъ" зæл хурхы сæртæ фæхæссы, уæддæр. Ног, нысаниуæг кæмæн ис, чиныгкæсæг йæ кондмæ гæсгæ мидбылхудгæ кæуыл æмбæлы, сæрбæрзондæй кæй фæндараст кæны, уый уацмысы уæддæр уд æмæ дзæцц у. Тыбылты Алыксандр уымæн дзырдта: "Литературный язык – признак культурой зрелости всякого народа".¹ Æмæ махæн нæ литературон æвзаг цæмæннæ хъуамæ уа нæ адæмы удыхъæды рæзтыл дзураг, дзырд дзы цыфæнды зæрдæагайæг фарстыл куы цæуа, уæддæр. Адæймаджы хъусдард уымæн здахынц сæхимæ.

Уыцы нымæд уацмыстæм хауы "Ирон чызджы мæлæт". Радзырды дзырд цæуы, 1830-æм азы Уæрæсейы паддзахад Ирыстоны, ома, "æгоммæгæс", сæрибаруарз, сæрыстыр æмæ æнæбасæттон адæмы нæ фыдбоны сыхæгты халæн, хъæстæ æвзагæй ныддæрæн кæнынмæ куы æрæвнæлдтой,

¹ Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Уацмысты æмбырдгонд. – Цхинвал, 1988. – 28 ф.

дур нæ дурыл куынаæ уал хъуамæ ныу-уагътаиккой æмæ куынаæ уал уагътой, уæды æгъатыр цаутыл. Уæд нæ фыдбоны сыхæгты æрвылбонон ардауæнтæ æмæ хæстон æх-хуысæй фидарæй æрæвнæлдтой сæ хъæддаг фæнд сæххæст кæнынмæ: "Отряд, назначенный для усмирения осетин, под главным начальством свиты его императорского величества генерал-майора Ренненкампфа, 19 июня в 10 часов утра, по осмотре одного г. Тифлиским военным губернатором, генерал-адъютантом Стрекаловым, оставил сборное свое место – селение Цхинвал и в стройном порядке двинулся в Джавское ущелье".¹

Радзырд фыст у уырыссаг афицеры фыстæджы хуызы, фæлæ дзы æддаг бакастæй сæйраджы зыны уæдыккон ирон чызджы хъысмæт, æмæ йæ адæймаг куы кæсы, уæд, дзырд кæд лириккон хъайтары номæй цауы, уæддæр уацмысы мидтохмæ чиныгкæсæджы зæрдæйы тæдзынц тугтæ: "Мæ зарæг – мæ марæг".² Уыцы тохæй нын зындгонд сты уырыссаг æфсады афицеры фыстæджытæ. Шамилмæ дæр уынаæм уырыссаг афицеры "фыстæг": "Æз дæм фыстон, Чеселтгом куы байстам, уæд. Фыстон, зæгъгæ, уырыссаг хотых кæрон кæны хъæддаг сæрибар æмæ тыхмитæн, æвæры æмæ фидар кæны паддзахы закъон. Сæттын ыл ныр: рæдыдтæн. Мах туг калæм æлдæртты сæраппонд. Уыдон нын куывдтæ кæнынц, фæлæ нын дæттынц хъæстæ нуазæнтæ. Цæмæн бакодта Ерыстау Бадджыны æвир-

¹ Анонимный автор. Письма из Осетии // Коллектив авторов. Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах в 3 т. Т. 1. – Владикавказ, 2014. 35 ф.

² Нигер. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1966. – 96 ф.

хъау фыдракæнд? Фæтарст фидыдæй. Хæст къахта, цæмæй йын цагъартæ скæнæм Чысаны ирæй, йæ арм ын æрæвæрæм Урстуалты зæххыл. Цы агуырдта, уый ссардта. Иæ уд дæлимонты амæттаг уæд!..

Æз тæнзæрдæ нæ дæн. Фæлæ мæ нæ рох кæны уыцы чызг. Мæ цæстытыл уайы йæ сурæт, æнцой мæ нæ уадзы йæ хъысмæт. Ныр æмбисбон у. Банцад тæдзынæг. Фæлæ мæ зæрдæйы тугтæ мæ хуылфмæ тæдзынц. Къæйыл цы дидинæг ныппырх, уый сырх зынгæй судзы мæ риуы. Хуыссын нæ комы нæдæр цæссыгæй, нæдæр фæсмонæй.

Рацыдтæн агъуыстæй. Иу дæлбазыр лæууынц мæ фысымтæ. Хатæны мæ уæлхъус лæууыдысты рухсцæсгомæй, ныр сæм бакæс – хæкъуырццæй кæуынц".¹ Æмæ ирон æгъдауттæм гæсгæ базонæм, хохæгтæ йæ уæлхъус цæмæн лæууыдысты "рухсцæстæй", уый дæр, сæ масты хай сæхицæн цæмæн кодтой хицæнæй, уый дæр. Хъæддаг кæй хуыдтой, уыцы ирæттæ сæ маст дæр никуы æвардтой искæй рагъыл, æнæхъуаджы дæр никай æфхæрдтой æмæ уыдæттæ æнæ уæлдай радзур-бадзур уынæм радзырды. Авторы бон æй бавæйы мидрадзырды фæрцы нымад дзырдтæй сныв кæнын, кæд уыцы хъуыддаг æнцон нæу аивады хуызы равдисын, уæддæр. Уымæн æмæ йæ автор æнæ уæлдай афыстытæ, сыгъдæгæй æвдисы. Сыгъдæг зарæг та, Хъороты Дауыты загъдау: "...зæрдæйы уидæгтæм хъары",² – Шамилы аив дзырд æмбаргæ чиныгкæсæджы зæрдæйы рæбынтæ уымæн æгъатырæй цæвы. Змæлын æй кæны.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджы-хъау, 2007. – 218.

² Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Æвзæрст уацмыстæ. – Цхинвал, 1988. – 182 ф.

Уыцы хъуыддаг тынг зын у, фæлæ Шамил алы хатт дæр æмбылдта, авторы зæрдæйы уарзт-иу йæ бон йæ æвæрддзæг хъайтарты зæрдæтæм рахизын кæнын кæй бацыдис, сæ хъысмæт-иу сын сæ радтæг, уарзон Ирыстонимæ сбæдтынмæ кæй сарæхст, уый фæрцы.¹ Фыссæджы зæрдæйы нæ Фыдыбæстæмæ цы æгæрон уарзт гуылф-гуылф кодта, уый бæрæг у йæ бирæ æрд-хæрæн нывæфтыд уацмыстæй. Нæ ныхасæн æвдисæн – алы литераторы зæрдыл дæр æвиппайды чи æрбалæууы, уыцы аив, бирæ цæмæйдæрты нæ бон æппæлын кæмæй у, уыцы "ДЫУУАДÆС ДЗЫРДЫ":

*Ирон Дзырдтæ мын хуртæ сты... Уæддæр
Дыууадæс дзырды – се 'ппæтæй хуыздæр.*

*Лæууы сæ сæрмæ фарны дзырдтæн ЦАРД,
Йæ фидуц уымæн – арвы стъæлфæн – АРТ.*

*Нæртон дзырдтæн сæ фæлмæндæр у МАД,
Цæуы йæ армæй адæмыл БÆРКАД.*

*Нæ дзыллæйæн йæ рухсдæр бæллиц – ФАРН,
Уæздан лæггæн йæ уаздæр цин – АФСАРМ.*

*Сыгъдæг удæн йæ мæты сæр – ХÆЛАР,
Ыскæны мах Хуыцауы 'мсæр АХСАР.*

*Лæджы нысан – СÆРИБАР æмæ КАД.
Сæ сæрвæлтау хъæуы хæцынæн КАРД.*

*Æппæт хæртæн ИРЫСТОН у бындур, –
Æнæ уый мæн нæ тавдзæни сæ хур.²*

¹ Х у ы г а т ы У. Уарзт æмæ фыдæх / Рæстдзинад, 1966. – 14 сентябрь.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртытæ. – Дзæуджы-хъæу, 1990. – 60 ф.

Уый æцæгæй афтæ кæй уыдис, уый тых-хæй фыссæджы прозæйæ дæр нæ бон у хæссæм æмæ хæссæм цæвиттонтæ. Уымæн æмæ, Шамил цыдæриддæр дзырдта литературæйы кæцыфæнды жанры, иууылдæр цыдысты йæ уарзæгой зæрдæйæ, бæстон-иу сыл ныхъхъуыды кодта, афтæмæй. Прозæйы жанрмæ дæр йæ рахызт уыдис афтæ. Хозиты Барис зæгъы: "Поэзийæ прозæмæ рахизын æнцон хъуыддаг нæу. Паустовскийы загъдау, тынг тæссаг у, дæ ногдзау бæлæгъ искæйы прозæйы стыр науы уылæны бын куы фæуа, уымæй. Шамилы прозæйы науæн денджызы тыгъдады фесæфынæй тас нæу. Уымæн æмæ денк кæнынмæ йæхи рагæй цæттæ кодта. Йæ лирикон хъайтартæ дæр "денджызы был" схъомыл сты, æмæ сын уымæ гæсгæ зæрдæсастæй тæссаг нæу. Алчи дæр дзы радта цард æмæ хъысмæты фæлварæнтæ. Æмæ æрмæстдæр уый фæстæ загътой кæрæдзийæн (автор – хъайтар) фæндараст. Фыссæг баззад былгæроны, фæндагамонæн цырагъы бынмæ, архайджитæ – науы мидæг, денджызы хъæбысы".¹

Автор йæ хъайтарты афтæ бæстæтты куы фæцæттæ кæны балцмæ, сæ фæндагамонæн цырагъы рухсыл фидарæй куы фæхæцы, уæд æрмæст йæхæдæг нæ вæййы зæрдæфидар, фæлæ йæ бæлццæттæ дæр нæ фæцудынц сæ фæндагæй. Ноджы сыл феуæндынц, чи сæ фенынц, уыцы адæм дæр. Джыккайты Шамилы прозæйыл чиныгкæсæг йæ зæрдæ уымæн никуы ивы. Стæй зæрдæивын нæ, фæлæ сæ сыгъдæг зæрдæйы уаг, Ирыстонмæ сæ сыгъдæг уарзт æмæ удæй æнæхæлд, цæвиттойнаг кæй сты, уый

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт / Рæстдзинад, 2010. – 25 февраль

тыххæй сæ скъæфы зæрдæ. Уый у, автор йæ æвæрццæг хъайтарты сыгъдæг зæрдæйæ фаг кæй схайджын кодта, йæ романтикон поэзийы зæрдæуаг сын кæй нæ бавгъау кодта, уый фæрцы Тыбылты Алыксандр загъта: "...сыгъдæг зарæг зæрдæйы уидæгтæм хъары".¹ Æмæ Джыккайы-фырты прозæ агайы чиныгкæсæджы зæрдæйы уидæгтæ.

Фыссæг ирон таурæгъгæнæг Наниты Андойы куырыхон хъуыдыйыл æнæнхъæлæджы нæ фæцин кодта:

"Фæрсынц æй:

- Цы у лæджы нысан?

- Хорз фырт схъомыл кæнын, - загъта куырыхон зæронд".²

Æцæг фыссæджы хæс у Фыдыбæстæйæн хорз кæстæр схъомыл кæнын. Шамил æй тынг хорз зыдта. Стæй йæ æрмæст зонгæ нæ кодта. Хорз ирон схъомыл кæнын царды дæр, аивады дæр йæхицæн хæсыл нымадта. Æмæ йæ хæс æххæст кодта кæддæриддæр. Абон æй цæсгомджынаей æххæст кæны йæ прозæйæ дæр, чи йæ кæсы, уый зæрдæйы фыссæг тауы æвæджиаг рæсугъддинады тауинаг. Уый уыдис йе 'нусон бæллиц æмæ йæ цæмæн хъуамæ æмбæхстаид. Тынг хорз зыдта, цас æй фылдæр фæзмджытæ уа, уый-бæрц Ирыстоны бæллиццаг фидæн тагъд-дæр æрцæудзæнис.

Куы йæ бафарстæуыд, царды цахæм хæртæм бæллы, уымæй, уæд йæ дзуапп уыдис: "Цавæр хæртæм бæллын? Бирæ хæртæм. Хæртæй фаг æмæ æфсис нæй. Мæн хъæуы стыр курдиат, нæртон хъару, куырыхон зонд. Æз бæллын сæрибармæ. Фæ-

¹ Тыбылты Алыксандр. Æвзæрт уацмыстæ. - Цхинвал, 1988. - 182 ф.

² Джыккайты Шамил. Арт æмæ æртхутæг. - Дзæуджыхъæу, 2007. - 362 ф.

лæ ис дыууæ хорзы, сæйрагдæр чи у, ахæм-тæ: Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарн... Æз цæрын Ирыстоны, ирон æхсæнады. Уыдон уавæрæй рæзынц мæ уавæр, мæ цард, мæ амонд. Кæс-ма, мæ бæллицты зыны эгоизм дæр. Фæлæ уый æцæг демократтæ хуыдтой "разумный эгоизм". Уый адæймаджы разæнгард кæны хорз хъуыддæгтæм".¹ Æмæ йын цыдæриддæр æнтыст, – æнтысгæ та йын, куыд уынаем, афтæмæй бирæ кодта йе нувид фæллойи фæрцы, – уыдон се 'ппæт дæр уыдысты уыцы хорз хъуыддæгтыл баст. Стæй сæ æрмæст аразгæ нæ кодта, фæлæ фарны хъуыддæгтыл æфтыдта йæ ахуырдау фæсивæды, йæ алыварс цы адæм лæууыд, уыдон æмæ йæ бирæ æнувид чыныгкæсджыты. Уымæн æмæ йын æууæндыдысты йæ растаг дзырд, йæ адæймагадон хъуыддæгтæ æмæ фыдцарды йæ равзаргæ фарны фæндагыл. Историон зонæдты доктор, профессор Мæхæмæтты Ахуырбег æмæ филологон зонæдты кандидат, ЦИПУ-йы доцент Хозиты Барис зæгъынц: "Личность Шамиля Джикаева в истории осетинской литературы – уникальное явление: поэт, прозаик, драматург, критик, публицист, переводчик, литературовед, общественный деятель. К этому стоит добавить и прекрасные человеческие качества – честность, порядочность, благородство, совесть, величественную красоту, не только внешнюю, но и красоту сердца и души.

Ценитель и хранитель, страстный пропагандист родного языка и культуры в поэзии, в жизни, в педагогическом слове, в научных изысканиях и общественной деятельности –

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ / Рæстдзинад, 2007. – 31 май.

во всех этих ипостасях Ш. Ф. Джикаев оставался на высоте своего таланта и призвания. Присущая ему как ученому, педагогу, поэту, человеку личности энергетика позитивных целей была направлена на защиту традиционных ценностей, на приращение духовности и гуманизма современного общества".¹ Шамилаэн йæ бакаст, йæ дзыхыдзырд, йæ хъуыддæгтæ не 'мбаргæ ирон адæмæн Хуыцауы арфæйау уыдысты. Алхатт дæр сæм кастысты æнхъæлмæ.

Уыдæттæ алкæй дæр фæфæндынц, фæлæ Хуыцауы радтгæ вæййынц. Шамилаэн сæ бауарзта йæ цæст. Нæ зæрдæтæн дзы алцы дæр æхцон уымæн у.

Гæдиаты Секъа дзырдта: "...рæсугъд уындæй адæймаджы зæрдæ рухс кæны".² Шамилаэн йе 'ппæт сфæлдыстадау, йæ прозæ уымæн рæвдауы чиныгкæсæджы зæрдæ.

Аивадон уацмыс куы бакасай æмæ дæ, гъе, удæй куынна фæхъæздэгдæр кæна, гъе – зондæй, уæд, нæ бон у, зæгъæм æргомай: Хуыцауы æнæхъуаджы фесæфтай дæ рæстæг. Аивадæн йæ ном йæ уæлæ ис – адæймаджы рæсугъд кæны. Æмæ Шамилы прозæ ахæм кæй у, йæ тыгъд базыртыл чныгкæсджыты нывæфтыд дунемæ кæй фæхæссы, цымыдисон æй уый кæны.

¹ Магомедов Ахурбек, Хозиев Борис. Поэт, мыслитель, гуманист / Номарæн газет, 2011. – № 1. – 4 июль.

² Гæдиаты Секъа. Азау. - Дзæуджыхъæу, 1981. - 143 ф.

Æ с т æ м с æ р

НЫВÆФТЫД ДЗЫРДЫ СÆРВÆЛТАУ ÆГЪАТЫР ТОХ РÆСТДЗИНАДЫЛ

Зонады тыххæй цæрын Къоста нымадта куывдон хæсыл,¹ – æмæ уæд аивадæн хи нывонд кæнын та Уæлладжы ратгæ хæс у. Нæ фидæн, нæ дзырдаивадыл хъуыдыгæнгæйæ, Джыккайты Шамил уымæн дзырдта: "Уæлдай æдæрсгæ нæ литературон бынтæм кæсын хъæуы мах – ирон адæмы, ирон фысджыты".² Æмæ йын уыдоң бонад-дæдæры дзырдтæ нæ уыдысты. Йæхæдæг ахæм уыд. Удæй дæр. Хъуыдыйæ дæр. Зæрдæйæ дæр. Уый ирон дзырдаивадæй цы фарст не ндæвта, йæ хъус цæмæ нæ дардта, ахæм дзы нæй. Йæ цæстæнгас дардыл уымæн уыд: "Элладæйы антикон рæстæджы уыд æнæнымæц мидхæстытæ, дæс азы цы-дис Илионы (Троя) хæст, сæдæгай азты персайнаг хæстытæ, уый фæстæ Мачъидон Алыксаны стæртæ. уыцы лæгæвзарæн хъуыддæгтæ уыдысты бærкаджын æрмæг эпосæн, кадджытæн, трагедитæн. Æмæ сын разынд сæ аккаг поэттæ – Гомер æмæ Эсхил, Родосаг Аполлони, Плутарх æмæ æндæртæ. Ахуыргæндтæ цыдысты балцы, зылдысты бæстæтыл æмæ адæмтыл, уыдтой сын сæ

¹ Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 3. – М., 1960. – 220 ф.

² Джыккайты Шамил. Лирикон поэзийы поэтика // Авторты коллектив. Ирон дзырдаивад. – Дзауджыхъæу, 2005. – 5 ф.

цард æмæ се 'гъдæуттæ, сæхи ифтонг кодтой зониндзинадтæй, – афтæмæй фæзындысты историктæ: Геродот æмæ Фукидид, Ксенофонт æмæ Диодор. Стыр цаутæ æмæ стыр хъуыддæгтыл уынаффæтæ æмæ тæрхæттæ кодтой куырыхон лæгтæ, стыр быцæуты æвзæрстой æмæ агуырдтой рæстдзинад, – афтæмæй рæзтысты стыр философтæ: Сократ æмæ Платон, Аристотель æмæ Демокрит. Уыцы хуызы рæзыдысты нывгæнджытæ æмæ скульптортæ, музыканттæ æмæ архитектортæ дæр. Дардыл уыдысты сæ афæлгæсæнтæ æмæ уæрæх уыд сæ зондахаст; егъау уыд сæ дуне, æмæ рухс уыд сæ удыхъæд; ныфсджын уыдысты сæ историйæ, сæ адамы сгуйхт хъуыддæгтæй æмæ бæрзонд æмæ уæздан уыдысты сæ хъуыдытæ. Цыбыр ныхасæй, курдиат рæзынаен уыд иттæг хорз фадæттæ".¹ Æмæ йæ уыцы ныхас рагадæмы кад бæрзонд исын, хи æмрæстæгонты ныгæнынаен нæ хъуыд. Йæ дзырды сæр, адæймаг йæ рæстæг, йæ дуджы цаутæй кæй хъуамæ пайда кæна, сæр куы бахъæуа, уæд карды комыл кафынмæ дæр кæй хъуамæ фæцарæхса, йæ хъуыдыйы ахæм фæнд хъал кодта æмæ йын уый лæвæрдта ныфс.

Цæмæй ирон дзырды фарн ногæй йæ гаччы æрбада, йæ зæллангæнаг хъæлæсмæ арв къæс-къæс кæна, хъусæджы ма фæнда, фæиппæрд дзы уа, уый тыххæй Шамил йæхиуыл куыстæй никуы ауæрста. Йæ уыцы хъуыдыйыл чи лæууыдысты, уыдон хъуыддæгтыл, сæ дзырды фарныл фæлдыста зæрдæзæгъгæ уацтæ, монографитæ, ахуыр-гæнаен чингуытæ, æвæллайгæ æмæ алыварсонæй хъомыл кодта кæстæрты. Цæмæй та

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Ныхасы фарн. – Дзæуджыхъæу, 1996. – 4 ф.

нæ абон, стæй нæ фидæн ма уыдаиккой кæуинаг, фæлæ цауæм адæмы æмрæнхъ.

Иæ зондон фæндаджы тыххæй Хозиты Барис афтæ зæгъы: "Ирзонынады патриарх ын йæ авторефератимæ куы базонгæ, уæд æм цы сæрмагонд фыстæг сæрвыста, уым скодта ахæм хатдзæг: "Дæ темæ у хъæугæ æмæ цымыдисаг. Дæ куыст у хорз нывæст æмæ йæм бацыд æппæты хъæугæдæр æрмæг. Дызæрдыг нæ кæнын, æнтыстджын-æй хъахъхъæд кæй æрцыд, ууыл. Дæ диссертаци мыхуыргонд куы æрцауид, уæд уый тынг фæндиаг уайд. Салæмттима Абайты Васо".¹

Афтæмæй Шамилаен йæ фыццаг монографи "Фольклор æмæ ирон советон поэзи: 1917 – 1941"² нæ, фæлæ йæ бирæ зондон критикон уацтæ, ахуыргæнæн чингуытæ, монографитæ, йæ бацæттæгонд ирон литературæйы классикты уацмысты æмбырдгæндтæ цыма Васойы арфæмæ æнхъæлма кастысты – рухс уынын райдыдтой сæ кæрæдзийы фæдыл. Æрмæст ирон ахуырдау фæсивæд æмæ ахуыргæндтæ нæ, фæлæ сыл ирон дзыллæ æнæхъæнæй æрæвæрдта сæ цæст. Федтой дзы, нæ нывæфтыд литературон критикæ цы бæлвырд æмæ цæстуарзон ныхас цух уыдис, аив дзырд нывæфтыд цæмæй вæййы, аргъгæнæг аргъ кæмæн не скæндзæн, афтæмæй литературæ æнæ уый мæгуыр цæмæй вæййы æмæ йæхи цæмæ феууындзы, уыцы цæстæвæрæн хъуыддæгтæ. Куыстытæн æрмæст сæ нæмттæй дæр бæрæг у, фыссæг æмæ ахуыргонд куыд дардыл æвнæлдта, куыд арф æххæст

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт / Рæстдзинад, 1910. – 25 февраль.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Фольклор æмæ ирон советон поэзи: 1917 – 1941. – Дзæуджыхъæу, 1972. – 160 ф.

аивады æварæнтæм: "Зæрдæйы æвзагæй";¹ "Цардфæлварæн";² ирон поэзийы к'уыхцызтæ æмæ дарддæры рæзты тыххæй "Нæ ныхасы сæр – поэзи";³ эссе æмæ зонадон уацты чиныг "Ныхасы фарн"; Коцойты Арсен, Брыт'иаты Елбыздыхъо, Гæдиаты Цомахъ, Барахъты Гино æмæ Байаты Гаппойы лæмбынæг раиртæстгонд æмæ нын-нынвгонд портретты чиныг "Разагъды лæгтæ";⁴ "Поэт æмæ адæм";⁵ "Ирон литературæйы истори (1917 – 1956 азтæ)";⁶ "Æмдзæвгæ æмæ поэзи";⁷ "Ирон дзырдаивад: поэтикайы фарстытæ";⁸ монографи "Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст: Миф. Фольклор. Æгъдау"⁹...

Дзæвгар сты. Фæлæ сæйраг сæ нымæц нæу. Сæ арф хъуыды, сæ аив афыстæй æлхæнынц адæймаджы зæрдæ. Сæ нысануæгæн та æмбал нæй. Шамилы кад ирон

¹ Джыккайтты Шамил. Уацтæ. – Дзæуджыхъæу, 1986. – 177 190 ф.

² Джыккайтты Шамил. Цардфæлварæн // Мах дуг, 1986. – № 5. – 84 – 88 ф.

³ Джыккайтты Шамил. Нæ ныхасы сæр поэзи // Мах дуг, 1988. – № 7. – 110 – 114 ф.

⁴ Джыккайтты Шамил. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 389 ф.

⁵ Джыккайтты Шамил. Поэт æмæ адæм // Осетинская филология. – Владикавказ, 1999. – 17 – 36 ф.

⁶ Джыккайтты Шамил. Ирон литературæйы истори (1917 – 1956 азтæ). – Дзæуджыхъæу, 2003. – 464 ф.

⁷ Джыккайтты Шамил. Æмдзæвгæ æмæ поэзи // Мах дуг, 2004. – № 12. – 96 – 105 ф.

⁸ Джыккайтты Шамил. Ирон дзырдаивад: поэтикайы фарстытæ // Джыккайтты Шамил, Гуæздæртты Азæ, Джыккайтты Зæринæ. Ирон дзырдаивад. – Дзæуджыхъæу, 2005. – 196 ф.

⁹ Джыккайтты Шамил. Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст: Миф. Фольклор. Æгъдау. – Дзæуджыхъæу, 2009. – 264 ф.

филологон зонынад æмæ адæмы цæсты æрвон уымæн у. Иу уацмыс ын чи бакæсы, уый фыссæг æмæ ахуыргонды сфæлдыстад æнæхъæнæй, уымæн фæласы йемæ базонгæ кæнынмæ. Ие 'ргом, рæстаг дзырд, кæй ныхмæ-иу дзырдта, уыдон дæр уый охыл æлвæста йæхимæ. Æмæ куыннаæ, кæд æмæ йæ хъуыды дзæнгæлтæ кодта: "Поэты цард хъызæмар у. Поэт рæстдзинады пехуымпар у, рæстдзинад æмæ хицауад (власть) антиподтæ сты, рухс æмæ талынгау иумæ нæ фидауынц, уымæ гæсгæ хицауад тырны рæстдзинад ныцъцъист кæнынмæ, фæрæз-тыл нæ ауæрдды, архайы æнæфсарм æмæ æгъатырæй. Хуыцау Адам æмæ Евæйæн ныббарстайд алцы дæр, фæлæ сын нæ ныххатыр кодта, зоныны фæткъуыйæ кæй сахостой, уый: нæ йæ хъуыд йæ сусæг-дзинæдтæн æвдисæнтæ, нæ йæ хъуыд зонаг сфæлдисонтæ. Хуыцау æмæ хицауы нæ хъæуынц курдиатджын æмæ ахуыргонд, уыдон хъæуынц коммæгæс æмæ табу-гæнæг",¹ – амыдта нын, йæхæдæг цы тæрæнты фæци, уыдон, цæмæй йын йæ хал мах дæр ма ахæрæм.

Ноджы фæдзурæм: "Адæмæй басусæг-гонд цæмæн æрцыд Шамилы хуызæн сæр-хъуызойы хъызæмары мардæй амарыны æц-æг истори? Йæ аргæвдынмæ сæ сæртæй дуæрттæ чи кодтой, уыдон мидбылхудгæ цæмæн цоппай кæнынц уынгты?"

Се 'руромын, кæй ныхмæ дзырдта, уы-донмæ хауы. Цæмæн сыл хъуамæ æрхæцой? Фæлæ махæн ам ныртæккæ сæйраг у, Джыккайы-фырт нывæфтыд литературæ æмæ литературон фарстытæм куыд каст æмæ сæ йæ бон куыд уыдис скъуыддзаг

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. – Дзæуджыхъæу, 1996. – 207 ф.

кæнын, уыдæттыл ныхас кæнын. Æмæ йын уыцы фарстытæ раст æмæ æппæтварсонæй лыг кæнын уыд Хуыцауæй лæвæрд. Уый-иу цы фыссæджы сфæлдыстадмæ æрæвнæлдта, ууыл цасфæнды ахуыргæндтæ æрæвæрдтаиккой сæ цæст, цасфæнды йæ фестыдтаиккой, уæддæр-иу ын Шамил афтæ ныккаст йæ цардмæ æмæ-иу федта, хуымæтæг адæймаджы цæст кæуыл нæ хæст кодта, йе сфæлдыстадон æвæрæнтæм-иу ын афтæ арф нывнæлдта æмæ-иу дзы чыныгкæсæджы къухты ныссагъта æнæвнæлд, æмбæхст хæзнатæ. Æмбисонд уымæн уыд.

Нæ фысджыты хуыздæртæй сæ иу, Брытъиаты Елбыздыхъойы цард æмæ сфæлдыстадыл Джыккайы-фырты размæ нæ литератортæ, стæй нæ зонадон кусджытæ раджы æрæвæрдтой сæ цæст. Йæхимæ сæ сайдта йæ хъуыдыйы арф æмæ дзырды нывæфтыд. Уыдис сын, цы дзы загътаиккой, уый æмæ йæ дзырдтой гуырахстджын уацты: Тиболов А. – "Творчество Бритаева",¹ Гæдиаты Цомахъ – "Бырытъиаты Елбыздыхъо";² Ардасенты Хадзыбатыр – "Сæрибары зарæггæнæг"...³ Фыстой йыл монографитæ: Джусойты Нафи – "Елбиздико Бритаев. Жизнь и творчество";⁴ Дзаттиаты Г. Творчество Елбыздыко Бритаева в осетинской литературной критике"⁵ æмæ афтæ дарддæр.

¹ Т и б и л о в А. Творчество Бритаева // Изв. СОНИИ. – Вып. 1. – 1925.

² Г æ д и а т ы Ц о м а х ъ. Брытъиаты Елбыздыхъо // Мах дуг, 1941. – № 5. – 3 – 18 ф.

³ А р д а с е н т ы Х а д з ы б а т ы р. Сæрибары зарæггæнæг // Мах дуг, 1948. – № 8. 39 – 42 ф.

⁴ Д ж у с о й т ы Н а ф и. Елбиздико Бритаев. – Цхинвал, 1963. – 222 ф.

⁵ Д з а т т и а т ы Г. Творчество Елбыздыко Бритаева в осетинской литературной критике. – Цхинвал, 1982. – 191 ф.

Уацтæ нæ уыйбæрц дæр куы хъæуид. Фæлæ фыссæджы цард æмæ сфæлдыстадыл уыцы иртасæн куыстытæ нæ фæтæрсын кодтой Шамилы. Уымæн æмæ йын уыд йæхи дзури-нагтæ, æндæрты цæст кæуыл не схæцид, чиныгкæсджытæн ног чи уыдысты.

Джыккайы-фырт нæ драматургийы бын-дурæвæрæджы уацмыстæ мыхуырмæ æр-мæст дыууæ томæй нæ бацæттæ кодта,¹ фæ-лæ ма сын ныффыста егъау, лæмбынæг, уымæ – цымыдисон разныхас.²

Фæлæ Шамил нæ разагъды фыссæджы сфæлдыстад афтæ арф айста йæ зæрдæмæ æмæ йæм, цы сарæзта, уый дæр фаг нæ фæкаст, æмбырдгонды фæлгæттæ йын йæ авналæнтæ кæй къуындæг кодтой, уый тыххæй æмæ йыл фæстæдæр сфæлдыста æнахъæн зæрдæмæдзæугæ монографи "Сæ-рибары фидиуæг,"³ – зæгъгæ, ахæм номимæ. Æмæ уым йæ ахаст Елбыздыхъомæ рагом æххæстæй. Æнæнхъæлæджы нæ райдыдта, чиныгкæсæджы зæрдæ чи бакъуыры, чиныг бакæсынмæ, фæссæджы цард æмæ йæ сфæлдыстадмæ чи сразæнгард кæны, ахæм дзырдтæ æмæ хъуыдытæй. Уымæйдæр æм сæ дзырд ис сыгъдæг ирон æвзагыл, цæмæй, ирон худ чи дары, уымæ хуыздæр бахъарой: "Ирон культурæйы ахъаззагдæр æнтысты-тæй иу у Брытъиаты Елбыздыхъойы сфæл-дыстад. Йæ аивадон бынтæ сты национ исбон. Йæ уацмыстæ уыдысты сæрæвæрæн

¹ Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 302 ф.; Т. 2. – 1982. – 252 ф.

² Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Стыр райдайæн // Б р ы т ь и а - т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 . Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 3 – 24 ф.

³ Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Сæрибары фидиуæг // Д ж ы к - к а й т ы Ш а м и л. Разагъды лæгтæ. Дзæуджыхъæу, 1999. – 87 – 204 ф.

ирон драмæйæн æмæ ирон театрæн. Елбыздыхъойы æхсæнадон куыст æмæ сфæлдыстадæй дзæвгар фæхъæздыгдæр ис нæ монон цард. Къостайы поэзийы фæстæ нæ литературæйы æппæты фылдæр ахады Елбыздыхъойы сфæлдыстад.¹ Æмæ йын уыйфæстæ йе сфæлдыстадимæ цы ирон нæ базонгæ уыздæнис, йæ диссаджы уацмыстæ йын æрдагкæстæй чи ныуадздзæн?

Литературæиртасæг тынг хорз зыдта, цы хæс æрæвæрдта йæ разы, цы дзырдта, уый, фæлæ уæддæр йæ ныхас адарддæр кодта, Тыбылты Алыксандры хъуыдыйæ спайда кæнгæйæ: "Нæ драматург "ирон литературæ систа дунеон проблемæты æмвæзадмæ",² уый национ темæтæй рахызт æппæтадæмон æмæ философон проблемæтæм, скодта цардхъом традицитæ ирон драмæ æмæ ирон театрæн.

Елбыздыхъойы æхсæнадон архайд æмæ сфæлдыстадæн ис историон ахадындзинад. Йæ цард æмæ йæ куыст уыдысты æмбаст, иу хъуыддаджы дыууæ формæйы. Уыдон иумæ сты граждайнаг æмæ сфæлдыстадон сгуыхт. Елбыздыхъо уыд стыр патриот æмæ тохгæнæг гуманист. Йæ тох уыдис адæмы бартыл, социалон рæстдзинадыл, рухсадыл, уыдон сæрибарыл. Йæ цард йæхæдæг драмæ у, тохы драмæ, рæстдзинад æмæ сæрибар чи агуры, аивад æмæ фидауц чи сæнтысын кæны, ахæм титаны драмæ. Уыцы драмæйы сюжеты зыны фæзминаг герой – хъуыдыгæнæг, тохгæнæг, аразæг. Йе сфæлдыстады нывæфтыд æрцыдысты йæ рæстæджы æууæлтæ, ирон царды социалон быцаутæ

¹ Джыккайтты Шамил. Разагъды лæгтæ. – Дзауджыхъæу, 1999. – 87 ф.

² Тыбылты Алыксандр. Уацмысты æмбырдгонд. – Цхинвал, 1988. – 111 ф.

æмæ историон рæзт"¹, – афтæмæй нын цыбыртæй фенын кодта, чыныгкæсæг нæ драматургийы бындурæвæрæджы сфæлдыстады йæ хъус сæйраджы цы фарстытæм хъуамæ æрдарæ, уыдон.

Шамил бацархайдта, цæмæй фыссæджы уыцы стыр хъуыддæгтæ рафæлгъуыдтаид зонады фæрцы. Æмæ мæнгæй нæ акæнынц: "Адæймаг тынг цæмæ тырна, уый йæ къухы бафты". Джыккайы-фырты бон бацис, Елбыздыхъойы сфæлдыстад чыныгкæсджыты раз æрæвæрын, кæд æддейæ бакæсгæйæ уый бирæтæм хиирхæфсæгау куыд кæсы, афтæ æнцон нæу, уæддæр. Йæ монографи йын зæрдæ уымæн скъæфы.

Æмæ йын ахæм зæрдæхцон зонадон-иртасæн куыстытæ иу æмæ дыууæ нæ сты, мыййаг. Ирон нывæфтыд литературæйы ахуыргæнджытæн, нæ аивады кусджыты сфæлдыстад ахуыргæнгæйæ, Коцойты Арсен, Гæдиаты Цомахъ, Нигер, Барахъты Гино, Байаты Гаппо, Плиты Грис, Цæрукъаты Алыксандр æмæ бирæ æндæр ирон фысджыты сфæлдыстад раиртасыныл Шамил цы ахсджиаг куыстытæ бакодта, уыдон иувæрсты ахизын сæ бон уымæн нæу. Джыккайы-фырты куыстытæ чи нæ зоны, уыцы ахуыргæнагæн йæ бон нæ бауыдзæнис, цы фысджыты кой нæм ис, уыдон бындурон дзуринагтæ сæрæй-кæронмæ рафæлгъауын. Сæ иувæрсты ахизын уымæн никæй бон у.

Уыдонæй иу у Нигер: "Диссаг, тынг диссаг у Нигеры æвзаг. Æрмæст йæ поэтикон æвзаг нæ, фæлæ йæ критикон, зонадон, публицистикон уацмысты æвзаг дæр. Æнцонæмбарæн, зæрдæйы рæбынтæм хизæг,

¹ Джыккайты Шамил. Разагъды лагтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999. – 87 – 88 ф

хъуыды цæвæг æвзаг. Цыфæнды стыр, цыфæнды вазыгджын хъуыдытæ афтæ ранывæнды, ахæм хъуыдыйæдтæй сæ абийы, æмæ сæ чифæнды дæр бамбар-дзæнис".¹

Фæлæ йын Шамил æрмæст йæ диссаджы æвзаджы сусæг æвæраентæм, йæ поэтикайы æмбæхст бынæттæм хураергомæй не 'рдардта йæ хъус. Æндæвта йæ стыр поэты сфæлдыстады алы зындгонд æмæ æнæзындгонд фæзилæн дæр, йæхимæ йæ æлвæста йæ алы цымыдисон к'æхдзæф, йæ алы фæлгоц æмæ сæ æргом кодта сæ кæрæдзийы фæдыл. Цæмæй дзы чиныгкæсджытæн, ахуырдау-тæн талынг бынæттæ мауал уыдаид. Фæнд-видар æмæ хъуыддагзонгæйæ уымæн дзырдта: "Нигер у зынгæ поэт, хъаруджын нывгæнæг, арф хъуыдыгæнæг. Йæ лирика мидисæй у хъæздыг æмæ ахадгæ, уый у нæ адæмы монон царды поэтикон истори дæр æмæ авторы удон царды истори дæр. Уый уыди ахъаззаг фæзынд ирон поэзийы æмæ æвдисæн у æмткæй нæ национ культурæйы рæзтæн. Уый равзæрд историйы æппæты вазыгджындæр æмæ знæтдæр заманы, равзæрд разагъды адæймаджы уд æмæ зондæй, уымæ гæсгæ у хъомысджын, æнкъарæнджын æмæ хуызджын. Уыцыу рæстæджы у хуымæтæг æмæ вазыгджын, традицион æмæ ног, кæм ирд æмæ æргом, кæм та – аллегион æмæ символон. Уым баиу вæййынц бæрзонд романтизм æмæ карз реализм – кæм æрдзон уагыл, кæм та курдиаты хъомысы барвæндæй. Иу дзырдæй, Нигеры лирика у, Нарты Сослан Мæрдты бæсты цы къуыбылой федта, уыйау: у бирæхуызон, нæй йын кæронмæ

¹ Хъазиты Мелитон. Хъарæгæй заргæ... – Дзæуджыхъæу, 2009. – 142 ф.

райхалæн, æвидигæ сты йæ сусæгдзинæдтæ",¹ – афтæ-иу загъта теоремайы хуызы æмæ-иу стæй уыцы "сусæгдзинадтæ" æргом кодта сæ кæрæдзийы фæдыл, цæмæй сæ йæхиау лæмбынæг бамбара чиныгкæсæг дæр. Æмæ уыцы хъуыддаг йæ къухы, нæ бон у загъæм, æфтыдис кæддæриддæр. Университеты йæ ахуыргæнинаг, уæд районон газет "Фидиуæг", ныр – "Рæстдзинад"-ы сæйраг редактор Битарты Маринæ уымæн зæгъы: "Хочу сказать напоследок своему преподавателю огромное спасибо за знания, которые дарил нам, научил мыслить и анализировать, поднял уровень нашей образованности, культуры, и просто за то, что был рядом с нами тем человеком, с которого хотелось брать пример во всем".² Ирыстонæ æмбаргæ адаемæн та абон у ноджы стыр дæр цæвиттон æмæ дзы стæм разы æмæ сæрыстыр. Ирон кæй уыдис, алчи дæр дзы цæвиттон кæй иста, йæ хорз хъуыддагтæ йын кæй фæзмыдта, сæйраджы-сæйраг та нын стыр сфæлдыстадон бынтæ кæй ныууагъта, уый охыл.

Джыккайты Шамил йæ поэзи, йæ прозæ, йæ драматурги, æппæт йе сфæлдыстадау, зонады дæр дзырдта, фæлгъуыдта рæстаг хъуыддагтæ æмæ йын бар уыдис цыфæнды хæлæггæнæг, фыдгойгæнджыты астауты дæр, рæстаг лæгæн куыд æмбæлы, цыдаид сæрыстырæй:

*Хæссынц мæм фау, тæрсын кæнынц зындонæй...
Фæлæ зæххыл рæстылдзæуæг уыдтæн
Æмæ æдас дæн фидæны тæрхонæй,
Мæ цæсгом уым æрдзон сыгъдæг уыдзæн.*

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. – Дзæуджыхъæу, 1996. – 167 ф.

² Битарова Марина / Фидиуæг, 2011. – № 101.

*Нæ, дам, зоныс – цы нæ фæччы, цы фæччы,
Нæ, дам, кæныс нæ рæстæджы æгъдау...
Æрыхъусут-ма! Ме ´рттиваг рæстæджы
Фæцардтæн æз поэт æмæ лæгду.*

*Æууæндыдтæн мæ адæмы хуыйддагыл,
Йæ фарн ын æз мæ зарæджы хæссын,
Йæ уаз ном ын сæуæхсиды зæлдагыл
Тырысайау хæрдгæ дзырдтæй фыссын.*

Æмæ йын йæ фæндагæй нæ уыд фæип-пæрдгæнæн. Сæ бон ын ницы уыд сау тыхтæн. Уымæн æмæ сæ сыгъта, нæ сын лæвæрдта сæ сау, æгъатыр тых æвдисыны бар йæ рæстдзинад æмæ йæ зæрдæйы артæй, йæхæдæг та дзыллæйы фарнæн кодта "нывæфтыд арвы цъæхыл цард".

Цардаразæг та йæ фарн æмæ йæ фæллойы фæрцы, уыдон стыр ныфсæй алы хатт дæр дзырдарæхстæй фæдзуры æхсарджын æмæ хъæлæсыдзагæй:

*Нæй уымæн хауæн – хæхты сæрма схурон,
Кæлы йæ рухс æндзыг æврагътыл дард
Æмæ сæ судзы...
Цæй, уæдæ та дзурон,
Кæнон нывæфтыд арвы цъæхыл цард.*

*Цæссыгæхсад зынамал дзырдтæй мастæн
Кæлæнгæнæггау карз хостæ кæнон.
Æз дæн сæ зæнæг адæм æмæ азтæн
Æмæ сыл ма дзурон – уый нæу мæ бон!¹
("Хæссынц мæм фау...")*

Шамил йе сфæлдыстад иууыл дæр хæрдгæ дзырдтæй кæй фыста, йæ кад ын уый

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртыгæ. – Дзауджы-хъæу, 1990. – 190 ф.

иста бэрзонд, йæ ном æрвон тыгъдадмæ уымæн сырæзт. Йæ уацмысты адæм æмæ рæстæджы номæй рæстытæ иууыл æргомдæрæй кæм хаста адæмы рæгъмæ, сæ тæрхонмæ, уыцы жанртæм хауынц йæ литературон-критикон бынтæ æмæ йæ публицистикæ. Йæ адзалæй Касаты Æмзор уымæн фæрыст: "Иры дзыллæйыл Шамилы амардæй фыдохы бон скодта. Ахуыссыд нæ намысы лæджы зынг. Рафæлдæхт нæ ныфсы мæсыг, йæ алы дзырды, йæ алы ныхасы дæр уæз кæмæн уыд".¹

Шамил нæ Фыдыбæстæйы, нæ адæмы сагъæс йæ зæрдæмæ афтæ арф иста, афтæ сыл рыст æмæ, зæгъгæ, фыссæг нæ уыдис, йæ уды хъызæмæрттæ аивадон уацмысты не 'вдыста, йæ сагъæс, йæ бæллицтæ ныв-æфтыд дзырдæй нæ ныв кодта, уæддæр публицист ма уыдаид, йæ хъуыдыйы судзæгтæ уый фæрцы ма хастайд адæмы рæгъмæ, сæ тæрхонмæ, ма сын хъал кодтаид сæ дудаг дзуринæгтæ, уый гæнæн нæй. Æгæрыстæмæй, æрвылбонон цардуагон хъуыддæгты дæр.

Иæхæдæг дзырдта: "Плутарх фыста: арæх лæджы удыхъæд хуыздæр разыны, цы стыр хæстыты фæуæлахиз, уым нæ, фæлæ царды гыццыл хъуыддæгты. Поэт æргом-зæрдæ вæййы. Къостайы зонд æмæ уд зынынц йæ тохы дæр, йæ уацмысты дæр, йæ алы фæзилæны дæр. Цæлыккаты Аннаейæн хъаст кæны йæ хо Еленæйы дауты тыххæй: "Мæнæн мæ зæрдæйæн йæ тæккæ лыстæг уидæгтæ дæр кæмдæриддæр йæ армы тъæпæнау куы зынынц, уæд ма мæм цы къахинаг ис? Иæхæдæг у, йæхæдæг хин æмæ

¹ К а с а т ы Æ м з о р. Ирыстон æй нукуы ферох кæндзæн // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 1912. – 99 ф.

кæлæны дзæкъул". Стыр дардмæ зыны æмæ дзы алцы дæр вæййы адæмы цæстыты раз".¹

Æмæ уыцы хъуыддаг ирдæй зыны Шамилæн йæхи сфæлдыстады. Дзырд дæр ыл нæй, йæ публицистикæйы дæр. Фыссæг хорз зыдта: "Нæ критикæ нæ зоны сфæлдыстады психологи (уый наукæ у!) æмæ нæ хынцы фыссæджы индивидуалон удыхъæд, йæ хыгъдон æууæлтæ".² Йæхæдæг æй æгæр хорз дæр зыдта. Уымæн ыл дзырдта. Йе сфæлдыстады йæ уымæн æргом кодта.

Фыссæг æнæуый дæр аивадон публицистикæмæ рæвдз кæй уыдис, уый фæргом йе сфæлдыстады райдианы, фæлæ ацы ахсджиаг жанры йæ зæрдæрисгæ дзуринагтæ сæ базыртæ иууыл дардылдæр айтыгътой хъомысджын Советон Цæдисы нæ адæмы знæгтæ, хæдмæлхор халæттау, хайгай фæйнæрдæм куы ратон-батон кодтой æмæ скъæфтой, уæд. Шамил уæд нæ фарн бавæрыны тыххæй нал ауæрста йæ царды фæлтæрддзинад æмæ йæ хъаруыыл. Хозиты Барис дзырдта: "Æууæнчы уысм Джыккайы-фырты публицистон сфæлдыстадæн, хæххон суадонау, хæссы царды хос. Уый йын фадат дæтты комкоммæ чиныгкæсæджы зæрдæмæ ныккæсынаен. Æууæнчы хъæбул – æргом ныхасæй автор цы хъуыддæгтыл дзуры, уыдоны ныллæг нæ кæны, фæлæ – бæрзонд. Уыцы иу рæстæг поэты публицистикæ у вазыгджын буары хуызæн. Æмæ йын цæмæй йæ арф хъуыды бамбарай, уый тыххæй адæймаджы хъæуы йе 'ппæт монон тыхтæ дæр æрæмбырд кæнын. Уый уымæн хъæуы, æмæ автор йæ хъуыдыты арфы алыхатт дæр бамбæхсы, раст бакæсын-зонын кæй хъæуы,

¹ Джыккайты Шамил. Фыссæг æмæ цард / Рæстдзинад, 2003. – 24 май.

² Уый дæр уым.

ахæм сæрмагонд зондахаст. Уыдон афтæ ахадгæ æмæ уæзгæ сты, æмæ дзы алкæмæн дæр сагъæс кæнынмæ фаг æрмæг разын-дзæн",¹ – уæлдайдæр, Шамилы зæрдæ-йылæмбæлæг, проблемон публицистикæйы. Уымæн æмæ, фыссæг тынг хорз зыдта æрмæст ирон аивадон публицистикæ нæ, фæлæ уырыссаг æмæ дунеон публици-стикæйы проблемæтæ дæр æмæ нæ хызт сæ иувæрсты. Уый нæ, фæлæ дзы нæ ирдзардæн бæззон чи уыд, уый йæм хаста кæддæ-риддæр.

Кæй зæгъын æй хъæуы, Шамилы аива-дон публицистикæ алы хатт дæр, йæ лите-ратурон критикайау, æнцой кодта фидар дæнцæнтыл, фæлæ æмбылдта æмæ æмбулы зондæй. Йæ дзырды сæр-иу цардуагон темæ-тæ куы систы, уæд æй хуымæтæг адæм æмбæрстой алыварсонæй æмæ кæддæрид-дæр уыдысты йæ фарс.

Йæ иууыл судзагдæр æмæ дудагдæр фарстытæй иу кæддæриддæр уыдис, Къоста æппынæдзух кæуыл катая кодта, нæ ирон адæм фыдæлтæй фæстæмæ, къæлыуайæ уæлдай, нæ кæрæдзийыл кæй нæ хæцæм, уыцы хъуыддаг. Зæрдæрисгæйæ уымæн уыд йæ ныхасы сæр: "Дихтæ цы адæм сты, уыдон ваййынц знæгты амæттаг. Нуууадзæм нæхицæй æппæлын æмæ æвронгæй акæсæм нæ ивгъуыд заманмæ. Цы ис нæ таурæгъты, нæ зарджыты? Æрмæстдæр æфхæрд. Тых-кæнынмæ нæм цыдысты, зивæг чи нæ кодта, уыдон се 'ппæт дæр. Хуссары нын нæ туг цъырдытой гуырдызыйы æлдæрттæ, Цæгаты нæ æвирхъауæй æфхæрдтой кæсæджы æлдæрттæ, сыгътой нæ хъулгъа. Сæ ныхмæ-иу æрлæууыдысты иугай хъайтаргæ, фæлæ

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Зæрдæйы хъарм æмæ зонды рухс / Стыр Ныхас, 2005. – № 19.

иунæг æфсад нæу, æмæ зарджытæ-хъарджытæ кодтам нæ хæсгæ мæрдтыл".¹ Цы ма уа уымæй додойагдæр?!

Æмæ фыссæг йæ нывæфтыд дзырдау, йæ публицистикæйы дæр тырныдта, номхуын-дæй – йæ уд хъардта, цæмæй нæ адæм кæрæдзимæ лæууæм æнгом: "Мæнгæн нæ дзурынц, цин æмæ хъыг æфсымæртæ сты. Революци куы фæуæлахиз, уæд ирон адæмæн дæр скодта паддзахад. Иу нæ, фæлæ дыууæ! Мах царциаты адæм стæм – иу нын фаг ницæмæй у, алцы дæр нæм ис дыууæ. Дыууæ Иры, дыууæ дини, дыууæ æвзаджы. Ныр та – дыууæ паддзахады. Кæрæдзийæ бынтондæр фæхицæн стæм. 38-æм азы дыууæ дихы фæцис нæ алфавит дæр, æмæ дыууæ Иры кæрæдзийы чингуытæ дæр нал кастысты. Дыууæ Иры бынтондæр фæхицæн сты æмæ аргъæутты геройтау фестадысты дыууæ хицæн дунейы – азиаг Гуырдызстоны æмæ европейаг Уæрæсейы. Уый уыди нæцион катастрофæйы иу фæзынд, иу акт".² Йæ бон уыдис загътаид – худинаггаджы акт.

Уыцы "фæзынды" аххосæй абон дæр Хуссары "хъайтар" дзурæм æмæ фыссæм, Цæгаты – "герой", цæмæй фыртыхджынаæй нæ кæрæдзимæ хæстæг ма лæууæм. Æмæ цæмæннæ хъуамæ æрдиаг кæна, йæ сæр рæстмæ кæмæн кусы, уыцы ирон?

Шамилæн йæ бæллиц йæ публицистикæйы дæр нæ дихтæгонд Иримæ уыд: "Адæмы иудзинадæн хъæуы иу паддзахад – иу республикæ. Стыр Ныхас специалистты зондæй равзæрста, дыууæ Иры баиу кæнынæн барадон бындур кæй ис, уыцы фарст. Ис ын экономикон, культурон æмæ

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Хъуыдытæ Шамилы уацгæй / Рæстдзинад, 2000. – 26 февраль.

² У ы й д æ р у ы м.

моралон æфсон дæр. Уыцы фадæттæ зындгонд сты нæ интеллигенцийæн, хъæуы съл æрмæст кусын, хъæуы сæ аразын, хъæуы тох кæнын. Адæмы фарнæй къæдзæх дæр нын-наеры, – ныфс нын æвæры дзæнæтон Къоста. Адæмæн нывыл разамынд куы уа, уæд сæ бон у сæ хъысмæт аразын, знаджы ныхмæ лæууын. Нæ адæм иу куы уаиккой, уæд нæм йæ ныфс лæбурынмæ ничи хæссид. Уæд кусиккам сæрибарæй æмæ нæм уайд бæркад æмæ фарн".¹ Фæлæ йæ нæ хицæуттæ æмæ уæйгæнджытæй алкæмæн ма зæгъ. Уæд æнустæм сæ цыфиддæр знаг фестдзынæ, лæгæргæвдæн кард дæ нæ раздахдзысты. Фыдæйфыртмæ сын еууаг фæуыдзынæ.

Афтæ хъуыды кæнын йæ бон у æрмæст-дæр патриотæн, йæ адæмы иузæрдион фыртæн. Шамил уыд Ирыстоны патриот. Нæ Фыдыбæстæ уарзта йæ удæййас; нæ, йæ удæй фылдæр. Æмæ ууыл ахуыр кодта мах, йæ 'мрæстæгонты дæр. Йæ иу уацы цæвиттонæн æрхаста историон хабар: "Спартæйаг мад фæрсы, хæстæй цы илот æрхæццæ, уый, хæст цæуыл ахицæн, уымæй. "Дæ фырттæ фондзæй дæр фæмард сты", – загъта хабархæссæг. Ус ыл фæхъæр ласы: "Æлгъаг цагъар! Æз дæ уыдонæй нæ фæрсын, фæлæ, чи фæуæлахиз, уымæй". Куы базыдта, Спартæ фæуæлахиз, уый, уæд кувинæгтимæ атындзыдта кувæндонмæ.

Уыцы мадæн уыд наци. Уый ныййардта æмæ схаста патриоттæ æмæ геройтæ",² – ныллыг кодта Шамил æмæ уымæй рагом кодта йæ фидар фæнд: сæйраг амæлын нæ, фæлæ патриотæй рамбулын у æмæ уыцы

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Нæ уавæр, нæ хæстæ / Стыр ныхас, 1996. – 24 февраль.

² Джы к к а й т ы Ш а м и л. Адæмы фарн бирæ у / Рæст-дзинад, 2004. – 2 ноябрь.

хъуыддагыл ахуыр кодта æмæ кæны йæ бирæ чиныгкæсджыты – нæ радтæг, нæ дарæг Ирыстоны хъæбулты суанг Беслæны трагедийы фæстæ дæр.

Йæ хъуыды уыд æргом æмæ фидар: "Беслæны цаф нын ридзæн цæргæ-цæрæнбонты, нæ хъæдгом нæ байгас уыдзæн хъаймæгты бонмæ. Фæлæ чи цæры, уый хъæуы мадзæлттæ кæнын. Куыст – цардæн фæрæз. Ныфс – тых æмæ зæрдæрухсы хос. Фашистæ Цæгат Ирма куы схæццæ сты, уæд бирæтæн сæ ныфс асаст. Мæ фыдыфыд Дауит куырыхон лæг уыд æмæ дзырдта: "Уырысæй ма иу сывæллон куы уа, уæддæр Уæрæсейæн басæттæн нæй". Ныр дæр афтæ уыдзæн. Бирæ знæгтæ нæм алырдыгæй хъуызынц, фæлæ Уæрæсе æдзух æнæсæрфат нæ уыдзæн... Ирыстон та Уæрæсейы къабаз у, ир æмæ уырыс иу ариаг уидагæй сæвзæрдыстыты æмæ сау адæмы фæндиаг нæ фæуыдзыстæм, нæ басæтдзысты мах сæ дин, сæ маст æмæ сæ хæрам".¹

Шамилы уыцы ныфсæвæрæнтæ Беслæны трагедийы фæстæ нæ адæмæн цы тыхдæттæг уыдысты, уый æрмæстдæр æнкъардтой, уыцы æгæрон маст йæ зæрдæйы æнустæм фыстæй кæмæн баззад, уыцы мастæфхæрд адæм.

Ссæдзæзон гуырдзиаг-ирон хæсты дуджы карз мастæй йæ зæрдæ чъырын арты цы ирон фысджытæн сыгъдис, уыдонæй иу уыд Шамил. Йæ аив дзырдау нæ фыдбонны сыхæгты дзæнгæлтæ кодта йæ публицистикæ дæр. Уый хыгъд базыртæ сагъта ирон æфхæрд удыл: "Фыдлæг æмæ фыдбон бирæ нæ хæссынц. Скæсдзæн иры хур. Ирон мадæлтæй та райгуырдзæн Хазби æмæ

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Адæмы фарн бирæ у / Рæст-дзинад, 2004. – 2 ноябрь.

Чермен, Бега æмæ Ака, Тъотъор æмæ Антон. Ирон тугæн æмбийæн æмæ сысæн нæй. Нæ фарн нæ сæфы.

Чи хæссын кодта мады уаз æхсырæй йæ куыдзы хъæвдынты? Гуырдзиаг æлдар. Чи най кодта æнахъом сабиты бæхты къæхты бын? "Уæздан" гуырдзы.

Фыдæй-фыртмæ нын цæгъдынц нæ хуыздæрты. Мæнгардæй амардтой Ос-Бæгъатыры. Фынæйæ аргæвстой Алгъуызы. Хинæй мæрдтæм барыстой сæ хæрзгæнæджы – Сослан Цæразоны. Хæрамæй сæ кæрæдзийы кæрдтыл бафтыдтой сæ ирвæзынгæнæг Гоцъи æмæ йе 'мбæлтты. Марг бадардтой нæ сæрхъызойæн – Гасситы Афæхъойæн. Фехстой æртындæс коммунары. Нæй нымæц æмæ кæрон сæ фыдракæндтæн. Геноцид цауы геноциды фæдыл. Гуырдзиаг нацизм фыддæр у немьцаг фашизмæй, лæбуры ардыдæй, хæцы агъуыдæй, 1830 азы Хъобан чи дæрæн кодта, уыцы фыдхор Абхаз дæр гуырдзиаг уыди, къниаз Абхазашвили",¹ – нымайы сын сæ фыдракæндтæ, цыма йын искуы фæуыдзысты нымад. Фæлæ сæ удмарыны охыл нæ нымайы. Цæмæй нæ макуы ферох уой. Æнæуый та йæ ныфсы дзырд зæрдæйыл тынгдæр æмбæлы: "Уый у фыдæвзарæн, фæлæ нæу хъаймæт, нæу Нарты сæфт. Ис нын ныфс, ис нæм æхсар, ис ирон лæгдзинад. Мах фæлтæрд стæм, фыццаг хатт нæ цæгъдынц фыд гуннтæ, ордатæ, гуырдзытæ. Фидар у нæ уидаг, нæ сæфы нæ мыггаг, нæ хуыссы нæ артдæст".²

Ис æм философон бындур кæмæн ис, быцæуы охыл фыст чи æрцыдис, ахæм пуб-

¹ Джыккайтты Шамил. Удфидар ут. Зынтæн лæг хъæуы / Рæстдзинад, 2008. – 12 август.

² Уый дæр уым.

лицистикæ дæр, фæлæ сæйраджы-сæйраг у, нæ адамы цард фæхуыздæр кæныныл сæ кæй цæуы дзырд æмæ сæ авторы хатдзагтæ æрвылхатт дæр раст кæй уыдысты, уый. Гуæздæрты Азæ зæгъы: "Патриота и мыслителя волнует и тревожит все, что происходит в этом неуютном и беспокойном мире. При этом он не просто констатирует факты и события, он выявляет их причины, прослеживает их логическое развитие. Поэтому его публицистика, пронизанная высокой страстью трибуна, отличается научной обоснованностью".¹

Ахæм бындур кæй ис йæ литературон-критикон сфæлдыстадæн, стæй йæ зæрдæйылныдзæвæг публицистикæйæн чиныгкæсджытæ сæ уымæн кæсынц цымыдисæй. Хицæн чингуытæй йын искæд бæргæ куы æрцæуиккой джиппы уагъд, уæд та сæ кæсиккой ноджы цымыдисæйдæр. Уымæн æмæ уыдон æрмаест нæ ивгъуыд, абон æмæ сомбоныл дзурæг не сты, фæлæ нын æвдисынц нæ ирон удыхъæд, сты нын зонд-амонаг æмæ, зæрдæ дзæнгæлтæ чи кæны, ахæм рæстылæфтауæг цæвиттонтæ.

Æппæт йе сфæлдыстад нæ алкæмæ дæр уымæн æнхъалмæ кæсы рæхджы йæ джиппы рауадзынмæ

¹ Г а з д а р о в а А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 38 – 39 ф.

Ф а р а с т æ м с æ р

САДЖЫ ФÆЛГОНЦÆЙ ЗÆДЫ ФÆЛГОНЦМÆ

Ирон литературæйы бирæ стыр хъуыд-дæгтæ сты баст Къостайы номимæ – Нигер загъта: "Нæ Нарæй Иры хур ыскаст".¹ Уыдонмæ хауы, нацийы цæсгомæвдисæг адæймаджы дзырдаивадон фæлгонц аразын дæр. Уымæйдæр ын йæ удæгас фæлгонц куы аразай. Æмæ Къостайыл йæ удæгасæй нæ мадæлон æвзагыл фыццаг зæрдæагайгæ æмдзæвгæ сфæлдыста, лæгæй-лæгмæ йæ зонгæ дæр чи нæ кодта, чи йæ никуы федта, нырма ирон аив литературæйы нæ фыццаг профессионалон поэтыл кæй нымайæм, уый – Мамсыраты Темырболат. Диссаг у, йæ алы дзырдæй, йæ алы сулæфтæй дæр йæ уацмысы æнæфау, кадджын хъайтармæ хъары æгæрон стыр уарзт:

*Уымæн йæ бæлас – æнæфау,
Уый кадджын у нæ цæсты.
Дидинæджы æнæвгъау
Азгъй-азмæ куы дæтты.*

*Ды дæ митæй рæсугъд дæ,
Ноджы ма уындæй хайджын дæ,
Дæ зонд æмæ де 'гъдауæй
Ды мæ цæсты кадджын дæ.*

¹ Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 2. – Дзæуджыхъæу, 1968. – 195 ф.

*Æз дын дæхи нæ зонын,
Дæ коймæ дын аргъ кæнын.¹
("Кæмæдæр")*

Йæхи дæр ын хуызæй нæ зыдтой тынг бирæ ирон адæм: "...æнамонд адæмимæ Туркмæ афтыдис Иры фыццаг поэт Мамсыраты Темырболат дæр",² – фæлæ сæ уый нæ хъыгдардта, цæмæй нæ хуыздæрыл сæ зарджытæ нывæстаиккой. Къостайæ зæгъын. Йæхи йын лæггæй-лæгмæ чи зыдта, уыдон дзы ноджы сæрыстырдæр уыдысты. Йæ бон кæмæн уыд, уый йыл зарыд, зæгъæм, Гуырдыбеты Бласкæ:

*Ка дин не скæндзæнæй кадæ,
Ка дин нæ ратдзæнæй æгъдау?
Ка 'сдзурдта, ниййергæй нæ мадæ,
Адæммæ се 'ваггæй дойау?³
("Къоста")*

Ныртæккæ айык йæ хъуыдаттæй зынаргъ кæныны дуг у. Иу чиныгкæсæг йæ чиныг кæмæн никуы ма балхæдта, Шамил, Нафийы загъдау, "лексикон юморæй æмдзæвгæйы артдзæст"⁴ кæм барухс кодта, уым, "Хуыцау талант куы" уæрста, уæд дзы хай кæмæн нæ радта, йæ уыцы лирикон хъайтары номæй мидбылхудгæйæ загъта:

¹ Мамсыраты Темырболат. Ирон зарджытæ. – Цхинвал, 1965. – 44 – 45 ф.

² Хъодзаты Ахсар. Иры фыццаг зарæггæнæг // Мамсыраты Темырболат. Ирон зарджытæ. – Дзæуджыхъæу, 1982. – 8 ф.

³ Гуырджибети Блашка. Уаджимисти æмбурдонд. – Дзæуджыхъæу, 1966. – 33 ф.

⁴ Джусойты Нафи. Сагъæс æнæфыст чиныгыл // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 123 ф.

*Хæцыд Чермен йæ бартыл,
Сæрибарыл – Къоста.
Мæхи нæ барын нартыл, –
Цы кæнон ныр æз та?*

*Мæ цард, мæ дуне – раууат,
Æнтыстæн нæй фæрæз.
Сæудæджер мæ нæ рауад,
Нæ зонын давын æз.*

*Мандат мæм нæй – йæ уæз ын
Нæ фæразын хæссын...
Хуыздæр куыстæн нæ бæззын
Æмæ стишки фыссын.¹
("Æнæ хай")*

Афтæмæй, кæуыл худт, уыдон дæр сæрыстырæй ралæууынц æмæ сæ дæндæгты кæлмхæрд бынæттæ æнæфсæрмæй фесхъауынц: "Æз Къостайæ хуыздæр фыссын æмдзæвгæтæ, фæлæ уый мæнæй раздæр кæй цард, мæн уымæн ничи зоны".

Æмæ æз, Шамилы ном, – ту, ту, ту, Хуыцау бахизæд! – хæрдмæ ивазон, уый сæр æй нæ хъæуы, фæлæ, разагъды поэт кæй у, уый, æгæрыстæмæй фæбæрæг, æвзонг ма куы уыдис, уæд дæр. Стæй, хорз æмдзæвгæтæ кæй фыста, æрмæст уымæй нæ. Йæхиуыл дæр ын, хæлæггæнджытæ йыл цъыф калынмæ куы хъавыдысты, уæд не 'цæг поэттæй бирæ чидæртæ райдыдтой кады æмдзæвгæтæ фæлдисын!

Ходы Камал уыцы хъуыддаджы райдианы загъта: "...уый, мæнмæ гæсгæ, у авторы поэтикон курдиаты хæдбындурдзинады æвдисæн. "Цæф сæгуыты маст" – йæ ног чиныг.

¹ Джы к к а й т ы Ш а м и л. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджы-хъæу, 2000. – 253 ф.

Йæ ном иттæг хорз бады чиньджы мидис, равг æмæ зæлынадыл. Хæрам æмæ хæлардзинады, хорз æмæ æвзæры, цард æмæ мæлæты æнусон тох – кæддæриддæр уагъта йæ фæд дзырдыл. Уыцы ныхмæвæрддзинадыл уыд æмæ у æцæг аивадон уацмысты диалектикон бындур. Уый у æнæгуырысхойаг æцæгдзинад".¹ Цæмæй йын йæ рæстаг хъуыдыйыл хуыздæр бауæндæм, уый тыххæй нын цæвиттон дæр æрхаста уырыссаг стыр фыссæгæй: "Если вы даже очень счастливы все же, чужое несчастье не даст вам покоя", – фыста йæ уацтæй иуы Сергей Наровчатов. Уыцы хъуыдымæ хæстæг у æмбырдгонды лейтмотив. Мæнæ куыд фыссы Шамил æмбырдгонды фыццаг æмдзæвгæ "Цæф сæгуыты маст"-ы:

*Кæмдæр та залым цыргъ кæны йæ кард, –
Мæлдзысты та уым дзыллæты хуыздæртæ!
Кæмдæр лæджы сæрибар зонд, йæ зæрдæ
Ыссæндынц тых, закъон æмæ фыдцард."*²

Стæй дарддæр: "Джыккайты Шамил рæдауæй хайджын у æцæг поэты миниуæгæй – у сыгъдæгзæрдæ. Цæйфæнды тыххæй ма фыссæд – уарзондзинад, райгуырæн уæзæг, бердзенаг лæппуйы æнамонд хъысмæт – чиныгкæсæг æй æнкъары, уыдон былалгъæй ныхæстæ не сты, фæлæ поэты зæрдæйы зынгæй ссудзгæ дзырдтæ".³

Æмæ æцæг поэттау поэтты уыдон разæнгард кодтой Шамилы тыххæй сæ хъуыдытæ дзурыныл, уымæ йыл æмдзæвгæтæ фыссынмæ дæр. Афтамæй йыл Мыр-

¹ Х о д ы К а м а л. ...Æнцой уын нæ дæтты / Литературная Россия, 1970. – 6 февраль.

² У ы й д æ р у ы м.

³ У ы й д æ р у ы м.

тазты Барисы поэтикон цæстæнгас æрхæ-
цыд раджы, Джыккайы-фыртаен йæ фыццаг
поэтикон æмбырдгонд рухс куы федта, уæд
æмæ, чиныг куы бакаст, уæд йæ бон нал
бацис йæ цин бамбæхсын. Æмæ кæд, йæ уæ-
ды поэтикон фæлтæрддзинад хынцгæйæ, йæ
бон уыдис йæ курдиат равдисын, уæддæр
нын нæ бамбæхста, фыццаг æм цы хъуыды
æрцыд, уый:

*Шамил, дæ ног чиныг – "Æфсарм".
Дæ фыст мæ зæрдæмæ цæуы.
Лæгæн йæ ног ныхасы хъарм,
Æфсарм, дам, хъæдбын дæр лæууы.¹
("Шамил, дæ ног чиныг...")*

Уæддæр, Коцойты Арсен цæйау загъта:
"Паддзахы ныхас тыхджын у",² – æвзонгæй
йæ фæлтæрд хистæр куы раппæла, уæд ын
уый ныфсы хос дæр у æмæ цины сæр дæр.
Стæй æппæлæджы арæх фæвæййы фæзм-
джытæ.

Уымæ ма куы бафтауæм Къостайы æп-
пæтуынаг цæстæнгас: "Лæджы хуызæн лæг
нæм – ыстæм"³ ("Ракæс"), – уæд нын цы
базонын хъæуы, Цæрукъаты Алыксандры
цæстæнгас цæмæн æрæнцæд йæ кæстæр
Шамилыл ("Сонет Джыккайты Шамилы со-
нетæн"), цы зондахаст æмæ зæрдæйы хъарм,
цы фарнæй йæ æркæсын кодта йæхимæ.
Куырыхон поэты бон развæлгъау бацис аи-
вадон æгъдауæй йæ фарны кæстæры фидæн
фенын кæнын, йæ нывæфтыд дзырды тых

¹ М ы р т а з т ы Б а р и с. Ш а м и л, д æ н о г ч и н ы г "Æ ф с а р м" ... // А в т о р т ы к о л л е к т и в. А р в. Ц æ с с ы г. С т ь а л ы... – Д з æ у- д ж ы х ь æ у, 2012. – 184 ф.

² К о ц о й т ы А р с е н. У а ц м ы с т æ 2 т. Т. 1. – Д з æ у д ж ы х ь æ у, 1971. – 33 ф.

³ К ъ о с т а. И р о н ф æ н д ы р. – Д з æ у д ж ы х ь æ у, 2009. – 43 ф.

ын банкъарын æмæ, лæппуйы хъуырмæ марæн кæрдтæ чи хастой, уыдон дæр æй цæмæй бамбæрстаиккой. Хъуамæ зыдтаиккой, саг-лæджы хъуырмæ кæй хæссынц цыргъаг.

Иæ рæстаг дзырд йæ зондæн кæй нæ уромын кодта, уый, цыма, æвзæр нæ уыдаид, Мамсыраты Дæбейы хъуыды: "...рæстдзинады ныхас уæлахиз кæны кæддæриддæр",¹ – царды дæр æцæг куы уайд, уæд, фæлæ хъуыддæгтæ фылдæр хатт бынтон æндæрæрдæм фæхæцынц. Хъыгагæн, хæрзгæнæг хорз нæ фæары. Æгæрыстæмæй: "Сывæллоны, æрыгоны, зæронды Фыдгул куы мары..." Езеты Марклен ын æмбæрста йæ удыконд, уымæн дзырдта:

*Поэт... Фыссæг... Æппынæдзых – фæдисы...
Цы дуг, цы замантæ ыскодта, цы!
Рæстдзинад... Нæй! Сæрибар... Кæм?.. Цы фесты?..
Сæ бæсты – сайд, уæггдибар æмæ... Цы...*

*Тыхсы... Фыссы... Ныр цал хатты ысдуры
Йæ рæнхъыты йæ зæрдæйæн йæ рис...
Æдзых йæ удхъуырдухæнтæ фæрсудзы, –
Кæд ма кæмдæр уæддæр рæстдзинад ис...*

Фæлæ, уæддæр, æвæццагæн, æппынæдзых не 'взадзы алгъыл цы "рæстдзинад" дарæм, уый кæмдæр æрымысæггаг у, тырысайы бæрзæндмæ йæ нæ исæм, æндæра поэт: ""Цырддзаст, хъæддых, ныфсджын лæг у, – сæрæнгуырд: Цы зæгъы – зоны... кæм æмæ цæмæн; Иæ дзуаппы та – нæртон æмæ зæрингуырд: Куыд зæгъа – зоны... кæд æмæ кæмæн", – фæлæ зылыны рæстдзинад нæ хъæуы. Уымæн æй не 'ндавы. Æмæ нæ

¹ М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ б т. Т. 4. – Дзæуджыхъæу, 1969. – 225 ф.

фыддæрадæнгæнæгау, цард уымæн дары зынг уæхстыл. Нæ цæстмæ – æхсидав, нæ дзыхмæ – къæбæр. Уый æнцой нæ лæвæрдта нæ хъайтарæн:

*Йæ зæрдæйы загъинагтæ уæндонæй
Уый алкæддæр фыссы, кæрды æргом...
Куы цæуид цард нæ поэты фæндонæй, –
Нæ хæссиккам уæд тухиты æргъом...¹
("Шамилæн")*

Шамил марынмæ нæ – фарнмæ, æгъдау-мæ сидт кæддæриддæр. Тынг хорз зыдта, фарн, æфсарм цы адæммæ ис, уыдонæн сæ-фынæй тас нау. Йæ фыццаг чиныг "Æф-сарм" хуымæтæджы не схуыдта. Æмæ кæд Тыбылты Алыксандрмæ гæсгæ, "алы заман-æн хицæн æгъдау æмæ æфсарм ваййы",² – уæддæр нацийы цæсгом æфсармæй у рæсугъд. Фæстæдæр сæ фыццаг чингуыты тыххæй йе 'мгар Хъодзаты Æхсар æргомæй куы загъта: "Æз райдыдтон Æхсарæй, ды – Æфсармæй, / æрцæуæд-иу нæ кæрон дæр сæ фарнæй!"

Мах стырзæрдæ адæм стæм. Нæ уæл-къæсарæй нæм цы фенхъæлмæ кæсы, уый æрцыд дæр нæ, хъыгагæн, нæ фæуырны. Нæ цардмæ куыдфæндыйы ахаст фæдарæм. Æх-сармæ афтæ каст, уыцы рæстæгæн æрцæуын никуы бантысдзæн, фæлæ: "Фыдгæнагæн бирæ æнтысы".³ Уый æмæ фыддуг фехгæ-нынц рæстаг адæймаджы фæндæгтæ. Джу-

¹ Езеты Марклен. Шамилæн // Авторты коллек-тив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012. – 185 – 186 ф.

² Тыбылты Алыксандр. Уацмысты æмбырдгонд. – Цхинвал, 1988. – 268 ф.

³ Хъазиты Мелитон. Ирон хæзна. – Цхинвал – Дзæуджыхъæу, 2013. – 287 ф.

сойты Нафи Шамилæн йæ рæстæджы цы æмдзæвгæ схæлар кодта ("Мæ цард æрт-хъиæрæнтæй фæцис"), уым æнæнхъæлæджы нæ зæгъы:

*Æз уалдзæджы æрцыдтæн цардмæ. Ради
Нæ ком, нæ хох!.. Æнхæлдтон, нæй кæрон
Æхцонæн æмæ уарзтæн!.. Фæлæ тади
Æмæ ныххорз, къæцæлтæй артау, бон...*

*Нымгуыдын талынг. Дуне дзы фæдæлдон.
Фæдисы цагъд!.. Уæларвы кæус – хъуытаз..
Æмæ мæ уæнгты растади фыдæлтæй,
Æнус-æнусты комрæбынæй тас.*

*...Ызмæст уылæнау, атылд тар мæ сæрты,
Ыскодта рæгътыл ногæй ирд бон арт!
Æмæ фыццаг хатт уæд ныфтыд мæ зæрды –
Æнусты фарст: цымæ цы уыдзæн цард?..*

Уыцы судзгæ фарст: "Цымæ цы уыдзæн цард?" – хъуамæ æндавид алы хъуыдыгæнæг адæймаджы дæр, цæмæй нæ къæхты бын ма алæбыра заехх, дуне иннæрдæм ма фæзила. Уымæн æмæ цард зоны ссудзын,¹ мæсыгау акæлын,² фæлæ Мамсыраты Дæбе дзырдта: "Цас цыбырдæр кæна цард, уыйбæрц зын-аргъдæр у æмæ йæ тынгдæр хъахъхъæнын хъæуы".³ Æппæт уыдæттæ, Шамилау, алкæй нæ фендавынц. Цард алыварсонæй зонын нæм худинаяг фæкæсы. Нæхицæн æй тæппуддзинадыл фæнымайæм. Цыма раз-вæлгъау дардмæ уынын худинаяг у. Нæ дæр

¹ Беджызаты Чермен. Æвзæрст уацмыстæ. – Цхинвал, 1958. – 19 ф.

² Хъуылаты Созырыхъо. Æвзæрст уацмыстæ. – Цхинвал, 1957. – 221 ф.

³ Мамсыраты Дæбе. Уацм. 6 т. Т. 5. – Дзауджыхъæу, 1970. – 91 ф.

нæ алчи фæзилы царды фæстæ, цуанон лæгау. Алкæй нæ не ндавы: "Æппæт куы ис зæххыл – хъыгтæ, æхцонтæ, Уæд ыл нырма куыннæ фæфылдæр уарзт?!" Æмæ нæ уый алкæмæн дæр у сагъæссаг, чи зоны, царды иууыл сагъæссагдæр, æркæсинагдæр хъуыддаг, афтæмæй йæ ауадзæм нæ хъусы иувæрсты. Ферох нæ вæййы, æнæ уарзт зæххон цард уыцы номæй хонæн кæй нæй. Шамилæй нæ рох кодта:

*Мæ "сомтæ" цадæг баисты "ызнонтæ,
Уæддæр лæууы мæ разы, сфинксау, фарст:
Æппæт куы ис зæххыл – хъыгтæ, æхцонтæ,
уæд ыл нырма куыннæ фæфылдæр уарзт?!"*

*Ныфсæй у цард, фæлæ нæ бонтæ – цъусдæр,
Ныфсы цард дæр уæд сур кæны, æртах...
Цард фурдау! Цæуы, тындзы æнустæм,
Йæ астæуыл тæбынæй рæттæ – мах.*

*Бæргæ нырма æртхъирæнтæм æлвæст дæн, –
Налхъуыт-налмас мын царды хъуызжы ис!
Бæргæ зилын æз – цуанон лæг! – йæ фæстæ,
Фæлæ мæ цард æртхъирæнтæй фæцис...¹*

Джыккайы-фырт хорз зыдта: "Куыдзы хæстæн / куыдзы хъуын – / хос!" – уæддæр "цивилизацийы" сонæй нæ ирвæзт. Йæ хинтæй уыдис "сæргой æмæ хост":

*Хуссайраг калмау,
Ныдздæвæс мæнг дзырдæй,
Хъуыды сæрдыс дæ сæтæй –
ныкъуырма уа рис!..
Стæй сбуц кæныс марды, майдану,
дæ цыртæй, –*

¹ Дж у с о й т ы Н а ф и. Уацмысты æмбырдгонд. Т. 2. – Цхинвал, 2015. – 142 – 143 ф.

*Фесты
удæгас саг-лæг
æфсирдзагæд куырис!..*

Фæлæ саг-лæг уæддæр нæ тарст нæ дæр царды зынтæй, нæ дæр – удуæлдай тохæй, нæ дæр – æгъатыр мæлæтæй. Мамсыраты Дæбе йæ дуджы загъта: "Ныфс æмæ æхсар хъуаг не сты нæ адæм".¹ Нафи Шамилы номæй ныфсджынæй уымæн дзырдта:

*Æз – Муртакк лæг – æвзарын
хъама!
Лæг
йæ фыдгулы раз дæр
Лæг уа
хъуамæ!²
("Енусон быцæу")*

Фæлæ: "Фæдисы раздæр чи ацæуы, уымæн йæ мард хæстгæ фæвæййы".³ Хъуамæ дæ фæстæ фæдисон æфсад уа. Уымæйдæр, дæ зондыл хæст куыд уой. Шамил йæ уд уымæн хъардта, рæстдзинадыл тохгæнджыты нымæц фылдæр кæныныл. Фæсус сæм кодта йæ едзагхъуыр фæдисæй: "Кæм дæ, кæм дæ, нæ цардагур фæсивæд? Мæ хъæрмаæ азæр милдалынгтæй сыст, Дæ зардæй хъæу йæ мæрдон хуыз ысивæд! ("Изæрмилты Дзомагъы уæзæгыл"), – фæлæ ахæм фæдисонтæ схъомыл кæнын æвиппайды нæ фефты къухы. Адæмы зонд рæстдзинадмæ саразын æгæрон бæллиц у. Епхиты Тæтæри загъта: "Фыдгулыл дын ысфарс уой адæм, –

¹ М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ 6 т. Т. 5. – Дзæуджыхъæу, 1970. – 280 ф.

² Д ж у с о й т ы Н а ф и. Уацмысты æмбырдгонд. Т. 2. – Цхинвал, 2015. – 398 ф.

³ И р о н æ м б и с æ н д т æ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 230 ф.

Мæрдтæм нæ бацæудзæн йæ мард".¹ Адæмы ахæм зондыл хъомыл кæнынмæ зæрдиагæй тырныдта Шамил.

Йæ рæстæджы Гуæздæрты Азæ загъта: "Прекрасный педагог, воспитатель и наставник молодежи. Лекции Ш. Ф. Джикаева доставляют огромное удовольствие, они учат студентов дорожить честью и достоинством, учат благородству, на конкретных примерах из фольклора и произведений литературы пробуждают патриотизм и любовь к Родине".² Æмæ саг-лæджы уыцы ахсджаг фæдыздæхт йæ поэтикон фæлгонцы ма разындаид, уый гæнæн куыд ис. Æмæ йæ алы хъуыддæгтæй, уæлдайдæр, кæстæртæн ирд цæвиттон кæй уыдис, уый тыххæй дзы кæддæр риддæр сæрыстыр, буц уыдис Уалыты Лаврент:

*Дæ хуызæн гуырдтæ Иры уæд фылдæр,
Былысчылæй нæ мачи зæгъа: "Чи сты?"
Куы уа йæ бæстæн номхæссæн фыдæл,
Уæд кæстæртæй дæр рауайдзæни исты.*

*Ды та лæг дæ – зынты æхсыст, хæстон, –
"Æхсоны цæв æмæ цæхæртæ кала".
Ирыстоны дæуæн, мæ цубæстон,
Дæ фыстытыл нæ æрбаддзæни ала.*

*Кæнын дæумæ æхсызгонæй хæлæг:
Ирон дзырды фарн систай ды бæрзонддæр.
Дæ æнтыстыл куына цин кæна лæг,
Дæ фарнæй хайджын кæд ысты нæ цот дæр!³
("Æхсæвы æртытæ")*

¹ Е п х и т ы Т æ т æ р и. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1961. – 51 ф.

² Г а з д а р о в а А з а. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 25 ф.

³ У а л ы т ы Л а в р е н т. Мæ дуне. – Дзæуджыхъæу, 99. -139 ф.

Йæ фарнæй хайджын кæй сты нæ цот дæр, Цомахъы фæдзæхст: "Ызнаджы цæв йæ фыццаджы фæзындыл, Кæннауæд дын бахъавдзæн дæ къонамæ",¹ – сын кæй амьдта, уый охыл æм ахæм "хæлæггæнджытæ", йæ фæндагыл цæуынмæ сæхи æууындзджытæ бирæ уыдис. Æмæ уыцы хъуыддаг Касаты Батрадз загъта æргомæй, поэтиконæй:

*Дæ цæстæнгасы мах уынæм нæ фидæн,
Дæ зæрдæ та у рухс зæдау сыгъдæг.
У не стыр ныфс дæ фæрцы хохау фидар,
Дæ авналæнтæн дун-дуне – къуындæг.*

*Дæ фæлмæн ныхас, аив дзырд ыссары
Нæ зæрдæты рæбинагдæр бынат,
Цыма ныл арвæй стъалытæ фæуары,
Мæ риуы цæхæр фестын кæныс арт.*

*Ды уарзыс Ир, ирон æвзаг. Нæ бæстæн
Йæ цинтæ 'мæ йæ сагъæстæй цæрыс,
Нæй цардæй зады нæмыгау æмбæхсæн,
Ды махæн удварн уалдзæгау хæссыс.*

Секъа дзырдта: "Амонд куынае уайд, уæд ын ном дæр нæ уыдаид",² – æмæ йæ ныхмæ ницы зæгъæн ис. Иугæр удварн ис, уæд æй хъуамæ чидæр хæсса æмæ уый, удварн дзыллæйыл, уæлдайдæр, хъомылгæни-нæгтыл, фыццаджы-фыццаг фæтауы ахуыргæнæг. Батрадз йæ ахуыргæнæгмæ – Шамилмæ, нæ бон у зæгъæм, йæ зæрдæйы æппæт уарзт, йæ фарны ахаст йе 'мдзæвгæйы кæрон уымæн раргом кодта:

¹ Г æ д и а т ы Ц о м а х ъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1959. – 173 ф.

² Г æ д и а т ы С е к ъ а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 222 ф.

*О ахуыргæнæг, – цардарæзты суадон!
Дæ рухс удæй дзæнгæрджытæ цæгъдыс
Æмæ нæ хоныс ног фæндæгтæм абон,
Рæдауæй нæм дæ улы хъарм хæссыс.¹
("Ахуыргæнæг")*

Фæлæ: "Æргомай чи нæ фæуæнды, абырæгдзинад уый кæны",² – загъта Калоты Хазби. Æнæбындурæй нæ. Рæстдзинады къæдзилыл абырджытæ къуыдыртæ фæбæттынц. Уæддæр фæкæны йæ кæнон. Рæстдзинад. Ууыл дзураг сты, Шамилыл йæ удæгасæй чи æрцыдысты фыст, уыцы бирæ æмдзæвгæтæ: Мамыкбаты Хъазыбеджы "Шамилæн", Гобозты Валерийы "Æрвон зарæг", Хозиты Барисы "Поэт æмæ Ирыстон", Абайты Арбиянæйы "Шамилæн", Дзуццаты Эльбрусы "Шамилæн" æмæ æнд. Джыккайыфырт сæ кæмæн саг-лæг уыдис, кæмæн – "Къостайы уаз фæдон", кæмæн – фæдисон... Уымæн æмæ йæ рæстдзинад армы æвæрдæу уыд. Фæлæ рæстылдзураг ницæйæгты цæстысындз у. Шамилы тыххæй мæнæ ацы рæнхъытæ ууыл дзураг сты: "Æрцæудзæн, мæ кæстæр, рæстæг, Тæрсдзысты дæ рвад уа, хæстæг..."; "Рæстдзинад чи агуры 'дзых, Фæисынц нæм ууыл сæ къух..."; "Ныззилдзæн дæ хæнт сæрмаæ арв, Зæхх хаудзæн дæ къæхты бын арф..."; "Дæ цæфтыл дыууæ къухæй хæц, Дæ ристыл уыргхæлдæй дæр хъæц..."; "Дæ къæсы дæм нал хаудзæн бар: «Истори сын-дзæхгæдæй дар!..»"; "Дæ хъæстæ дын мардзæн дæ уд"...

*Ныббогъ кæны йе 'взагыл стур,
Ды, дам ыл ныффæлдах цъæх дур...*

¹ К а с а т ы Б а т р а д з. Удцырагъ. – Дзæуджыхъæу, 08. -76 ф.

² К а л о т ы Х а з б и. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1976. – 156 ф.

*Хуыздæр бон нæ уыдис мæныл дæр.
Æвзиддзæн дæм уæлбылæй тæуз:
«Дæхи кæухæй де стæг нырдуз!..»
Хуыздæр бон нæ уыдис мæныл дæр.
Зын вæййы мæлын дæр.*

*Нæ уадзай кæд цъыфмæ дæ сæр,
Æвзиддзæн дæм ахсты кæсæр...
Хуыздæр бон нæ уыдис мæныл дæр.
Хæрдзæнис дæ нацийы сист,
Уæддæр та-у, фениксау, сист...
Хуыздæр бон нæ уыдис мæныл дæр.
Зын вæййы мæлын дæр.*

*Кæд разынай ахæм æцæг,
Нæ дæм хаудзæн цардæй ыстæг...
Хуыздæр бон нæ уыдис мæныл дæр.
Уæддæр-у æхцонæй нырриз,
Дæхи дæр дæ сыкъатыл сис,
Кæн ахуыр мæныл –
Лæг зоны мæлын!¹
("Хуыздæр бон нæ уыдис")*

Æмæ Шамил акодта саг-лæджы мард. Ууыл дзурæг у, цæссыгдзастæй йыл цы поэзийы сатæг кæвда уары уæдæйардæм, уый. Ирон дзыхæйдзурджытæй йæ хъуыдытæ поэतिकон æгъдауæй (зарæг уа æви хъарæг) зæгъын йæ бон кæмæн у, уыдонæй иунæг ахæм адæймаг нал баззад, Шамилыл йæ хъæлæсыдзаг чи нæ баеудодой кодта, йæ алыварсуæвæг дзыллæ кæмæн нæ багъе-гъе кодтой. Йе нусон дунемæ уыйбæрц цæссыг ахæссыны амонд саг-лæгтæй дæр алкæмæ не рхауы. Шамил æрмæст йæ удагасæй нæ, йæ адзалæй дæр ссис адæмон. Йæ уд йæ адæмы фарнæй уыд. Алыккаты Хазби дзырдта: "...Хæхтæн сæ бынатæй фезмæлæн ис? Хурæн

¹ Роксалан. Цатыр. – Цхинвал, 2012. – 49 – 50 ф.

йæ фæндагæй фезмæлæн ис? Фидар сты! Мæ фæнд дæр афтæ фидар у. Цалынмæ мæ зонд кæрда, мæ уæнг змæла, мæ тугдадзин цæва, уалынмæ мæнæн мæ фæндыл гуырысхо кæнæн дæр нæй, аивæн дæр мын æй нæй".¹

Никай бон дæр бацц йæ айвын.

Лагау-лæг, цалынмæ хъуыддагмæ не 'рæвналы, уæдмæ йыл ныхъхъуыды кæны бæстон, цæмæй мацы рæдыд æруадза, стæй, симды куы бацауай, уæд хъæуы, куыд æм-бæлы, афтæ симын. Джыккайты Шамил ах-æм уыд. Йæ маст æнæхъæн Ирыстоны фыдох уымæн уыдис æмæ у. Уымæн ыл дзыназæм ("Ыскодтам дæ мæрдæй саутæ"):

*Зæрдæуынгæгæй фыццаг кæркуасæн
Фыдбоны халон Джыккайтæм уасы.
Æллæх, мæ боныл, зынгхуыст Шамилы
Йæ туджы мæцгæ хæдтулгæ 'рласы.*

*Дæ зынджы хай дыл æнæнхъæлæджы
Цæмæн ахуыссыд фыдгулы кæухæй!
Зæрдæрыстæй дыл дæ буц хъæбултæ
Æхсæвæй, бонæй кæуың æдзухæй.*

*Ыскодтам, Шамил, дæ мæрдæй саутæ,
Куы нал уромæм нæ судзгæ цæссыг.
Хуыцаутты Хуыцау, кæд ма Хуыцау дæ,
Цæмæн ныккалдис Джыккайты мæсыг?*

*Цы лæг фæхъуыдис нæ уарзон Ирæй,
Куы нал æрттивы сæуон ыстгæлы.
Шамилы адæм куыд уарзтой бирæ,
Ныр ыл нæ дзыллæ йæ цæссыг калы.²*

¹ Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзауджыхъæу, 1981. – 97 ф.

² А й л а р т ы М и х а л. Ыскодтам дæ мæрдæй саутæ // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стгæлы... – Дзауджыхъæу, 2012. – 175 – 176 ф.

Шамилæн фæстаг хæрзбон кæныны уысм йæ табæты уæлхъус зæрдæхауд, мæстæйдзагæй дзырдтон: " Шамил уыдис æцæг поэт, фæцардис поэты цардæй æмæ амард поэты мардæй. Махæн ныууагъта йе стыр ном. Йæ марджытæ – Ирыстоны къахæргæвдджытæ йæм уымæй дæр мæлдзысты хæлæгæй. Шамилæн ныр йæ бадæн уæлæрвты уыдзæнис. Уынаффæты баддзæн зæдтæ, дауджытимæ æмæ цæрддзу цы Фыдыбæстæ, цы адæмы тыххæй бакодта, уыдонæн цы фарн кургæ у, уый йын амонын нæ хъæуы». ¹

Уæлион цардæй йын куыд цæргæ, цы аразгæ уыд, уый йын амонын куыд нæ хъуыдис, афтæ.

Ныр уыцы хъуыды мæ зæрдыл æрлæууы, Джыккайты Шамилы тыххæй нæ мыхуыры цы дзæвгар номарæн æмдзæвгæтæ вæййы, уыдон кæсгæйæ. Уымæн æмæ йын йæ фæлгонц раздæр, йæ удагасæй саг-лæг, тохмонц, æнæрцæф, æппæтзонæг æмæ æппæтнымайæг фыссæг, зонадон кусæг æмæ адæймагон адæймагæй æвдыстам, æмæ нæ рæдыдыстæм, фæлæ уыцы хъуыды цæхгæр фæивта йæ адзалы фæстæ. Куыд уынаем, афтæмæй нæ Иры удуæлдай фæдисоны бынат ахсы æппæтуынаг, æппæтзонæг, æппæтхъом æмæ сыгъдæгуд, уæларвты бадæг зæды фæлгонц. Уæлейæ, арвæй нæм чи кæсы, уырдыгæй нæ, цæсты гагуыйау, чи хъахъхъæны, табу кæнын кæмæн хъæуы, ахæм зæды фæлгонц.

Сылгоймаг иууыл æнкъарагдæр кæм нæу, Абайты Арбилянæ Шамилы коймæ цыма къæхтыбынмæ барызт. Йæ "Хъодыгонд зæд" æрымысгæйæ йын нæ бавгъау кодта йæ уды рæбынæй ратæдзгæ дзырдтæ:

¹ Шамилы табæты уæлхъус (Авт. архивæй).

*Ды "хъодыгонд" нæ дæ, фæлæ – нæ зæд:
Сыгъдæгзæрдæ, сыгъдæгхæлæс, æргомдзырд...¹
("Шамилæн")*

Хæмыцаты Албег бацархайдта, цæмæй
уыцы аив хъуыды ноджы фæпоэतिकондæр
кодтаид:

*Дæ рыст зæрдæйы ардзæсты цы зынг сыгъд,
Уый тавдзæни нæ уазал къуымтæ, мах.
Дæуæн æргъæу Парнасы дурттæ байтыгъд,
Дæ улы фарн нын басгуыхти цырагъ!²
("Номарæн æмдзæвгæ")*

Æмæ уыцы уаз, адæймагæн кадгæнæг
сæнттыл æрмæст уыдон нæ уыдысты æмæ
не сты. Уæззау трагедийы райдайæнæй ах-
æм удсыгъдæггæнæн хъуыдыйыл хæст у
Гæджынон-Хабæты Риммæ дæр:

*Ныр зайдзæни дæ къахы фæдтыл уарди,
Ыстгъалыйæ æрттивдзынæ цъæх арвъл!³
("Дæ кад дæ азтæй мин хатты фылдæр уыд...")*

Стгъалыйау æрттивын, мæйау рух
кæнын дæр нæу алкæй бон. Æмæ, уæдæ,
зæдау тæмæнтæ калын, сыгъдæг уд уæвын,
тыхст адæймаджы фарсмæ иу скойæ фев-
зæрын кæцæй хъуамæ уа æнцон, фæлæ нæ
дзыллæ уыцы тых банкъардтой Шамилмæ,

¹ А б а й т ы А р б и л я н æ. Ш а м и л æ н // А в т о р т ы к о л л е к т и в. А р в. Ц æ с с ы г. С т гъ а л ы... – Д з æ у д ж ы хъ æ у, 2012. – 191 ф.

² Х æ м ы ц а т ы А л б е г. Н о м а р æ н æ м д з æ в г æ / Р æ с т д з и н а д, 2011. – 2 июль.

³ Г æ д ж ы н о н - Х а б æ т ы Р и м м æ. Д æ к а д д æ а з т æ й м и н х а т т ы ф ы л д æ р у ы д... / У ы й д æ р у ы м.

федтой йæм æй сæхи цæстæй æмæ сын æндæр фæндаг ничи уал ницы хуызы бауырнын кæндзæнис.

Уыцы хъуыды бæлвырддæрæй зæгъын-ыл уый охыл зæрдиагæй бацархайдта Къæбысты Уарден:

*Нæ Ир, куынæ стæм цаудтæй, уæд
Фыдгул кувд баххæссыд зæдлæгмæ?*

Стæй ноджы дарддæр зæгъы:

*...Лæгхор! Лæгдзинадæй дæ цух,
Æндæра... Афтæ 'васт лæгдуагмæ
Фыдмонцæй не систаис къух,
Йæ Ир дзы не 'рцыдаид хъуагмæ!¹
("Нынкъуыстис адæргæй нæ зæхх")*

Стыр адæймæгтæн сæ цард дæр, сæ кой дæр иу бонæн нæ вæййы. Иæ Фыдыбæстæ, йæ адæмы æхсæн, стæй дунейы дæр йе 'цæг бынат æрцахсы йæ адзалы фæстæ.

Джыккайты Шамил styr лæг уыдис, уалдайдæр, Ирыстонæн æмæ рæстæджы цыдимæ йæ фæлгонц – ирон зæды фæлгонц styræй styrдæр кæй кæндзæнис, не 'рвон ныфсытæ йæ номæй ноджыдæр иуфылдæр кæй фæсты, уый дызæрдыггаг макæмæн хъуамæ уа.

¹ Къæбысты Уарден. Нынкъуыстис адæргæй нæ зæхх / Уый дæр уым.

КÆРОНБÆТТÆН

"Æцæг лæг уый у, æмæ рæстдзинад чи кæны",¹ – зæгъы ирон æмбисонд. Рæстдзинад чи кæны, уый ма йæ фыдæлтты фарныл хæст куы уа, уæд ын æнтысы. Æмæ мах, ирон адæм, – табу – Хуыцауæн, – уыцы фарнæй, –æвзæртæ кæмæ æмæ кæм нæй, – сæрсæфæн былы сæр дæр нукуы фæиппæрд стæм. Фыдæлтты фарн Хуыцауы фæдзæхстау хæссæм – "Атгъæпп уа, цы фыййау хоны амондджын йæхи!"² ("Лæскъдзæрæн"). Историон зонадты доктор Тъехты Баграт загъта: "...индо-иранцы обосновавшиеся на Кавказе, в процессе тысячелетних контактов с кавказким окружением в сфере материальной и духовной культуры постепенно "окавказились", навеки закрепившись в центральной части Кавказа. Но иранские племена никогда не теряли свой язык и свою самобытную духовную культуру, особенно же в тех регионах, где они проживали компактно, а такими регионами были северный и южный склоны Большого Кавказа".³

Уыцы стыр культурæ, Фыдыбæстæ æмæ радтæг адæмыл къух макуы исын, æндон-видар айнæг дæр хи дзыллæйы пайдайæн фатау æгæрдын уыдис йæ туджы æмæ йыл

¹ Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 т. Т. 2. – Дзæуджыхъæу, 2007. – 390 ф.

² Хетæгкаты Къоста. Равзаргæ уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1989. – 76 ф.

³ Техов Б. В. Осетины – древний народ Кавказа. – Цхинвал, 1993. – 13 ф.

никуы иста йæ к'ъух, дзырд-иу цард æмæ мæлæтыл куы цыдис, уæддæр. Уымæн æмæ, адæймагæн зындæр вæййы, йæ алыварс цытæ фæцæуы, уыдонæй алцы дæр бæстон куы фæуыны æмæ лæмбынæг куы фæзоны, уæд. Фæлæ Секъа заг'ъта: "Зындзинады фидар лæууын лæгæн х'æуы ч'ырын сисау".¹ Шамил сæ куыд уыдта æмæ зыдта, уый бæрæг у йæ цард æмæ йе сфæлдыстадæй. Уымæн х'æрзыдта:

*Охх, тыхбаримæ зындоны
Чи кæны быцæу!
Ам куырыхоны тæрхоны
Амбулы быдзæу.*

*Бæстæ сатæг у к'ъуымыхæн,
Зондæн та – æнуд.
Сахар – ахæстон мæ тыхæн,
Бастад дзы мæ уд.*

*Ахсынц мах фæндæй фыдгултæ
Цадæггай нæ зæхх,
Хъанану сæ кæнæм х'æбултæ,
Марынц нæ дзæбæх.*

Æмæ поэт æхсæвæй-бонæй бæллыдис хуыздæр, рухсдæр æмæ фæрнджындæр бонмæ, цæмæй нæ Фыдыбæстæйæн федтаид йæ цæстыдзаг хæрзтæ, хур ыл ракастæ. Æмæ йæ не 'мбæхста. Йæ дзырд уыдис бæлвырд æмæ комкоммæ: "Нæ разы ис бирæ хæстæ. Сæ сæйрагдæр у национ идейæ стыхджын кæнын. Уый х'уамæ ах'ара нæ туг æмæ нæ зонды, – уæд нæ тыхтæ дæтдзыстæм Ирыстонæн. Мах х'æуы патриотон х'омылад нывыл сæварын. Уымæн йæ фадæттæ сты ахуырад æмæ зонынад. Зонындзинæдтæй

¹ Гæ ди а т ы С е к 'ъ а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 95 ф.

ифтонг чи у, уый у ныфсджын æмæ цар-
дхъом, уымæн йæ зонд у рухс æмæ уыны
фидæны фæндаг. Мах хъæуы этикæ ахуыр
кæнын, – уæд зондзыстæм, цы у намыс,
лæгдзинад, национ сæрыстырдзинад. Нæ
хицауады сæйраг хæс у наукæ, ахуырад æмæ
культурæйы рæзтæн фадат аразын. Иу боны
цинтæй цæрæн нæй. Адæмæн историон
кадгæнæг сты чиныг æмæ геройты сгуйхт".¹

Нæ хæдахуыр фыссæг Секъа нын кæд
загъта: "...нæ чиныг, нæ зондæй хуыздæр
нæм ниц и",² – фæлæ нæм уый куырыхон
дзырд дæр рæстмæ нæ фехъуыст. Шамил
дæр йæ уд хъардта ирон зондахаст чиныгмæ
здахыныл. Фидарæй йæ уырныдта æмæ йæ
махæн дæр уырнын кæны, нæ къухы цы
чиныг æфты, уый ныл царды рухс таг кæй
сæмбæлын кæндзæнис:

*Ехх, фæзын, фæзын, сæуæхсид,
Тар æхсæв фæсур,
Кæд нæ зæххы сæг æрæхсид
Уæд йæ рухсæй хур!³
("Сагъæсаг зарæг")*

Адæймаджы хъуыддаг афтæ у – нæ хуыз-
дæрты, нæ зондамонджыты сидтытæ нæм
æрæджыйау фехъуысынц, куы сæ фехъусæм,
уæддæр сæ нæ зонды нæ ныффыссæм æмæ
нæ айрох вæййынц. Нал разынынц нæ зæр-
дæфысты дæр.

Уыдæттæ æгæр хорз дæр зыдта нæ фыс-
сæг æмæ ахуыргонд, нæ сæрыл рæстдзи-
нады сæрвæлтау æгъатыр, удуæлдай тохгæ-

¹ Джы ккайты Шамил. Нæ уавæр, нæ хæстæ / Стыр
ныхас, 1996. – 24 феваль.

² Гæдидаты Секъа. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981. – 10 ф.

³ Джы ккайты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. –
184 – 185 ф.

нæг. Уымæн нын æвдисæн йе 'мдзæвгæ "Поэты к'уыхфыст".

Мæгуыры хурбон дæр куыд цæвы арв, афтæ та: "Цардис иу поэт мæгуыраей. Агуырдта цырагърухсæй к'æбæр", – уæддæр "Рухс уыд х'ал зæрдæ йæ фынтæй, Лæг куы уа уæздан æмæ ныфсхаст, Уæд нæ фæтыхсы йæ зынтæй". Иу к'упец ын уымæн фæцис хæрзгæнаг: "Радта йын бынат йæ цары. Цар тæдзы – тæссагæй уым цы ис? Цæр – х'æбæр их дыл нæ уары!" Фæлæ: "Стонг гуыбын х'уырх'уыргæнаг у".¹ Поэт: "Барвыста йæ фысыммæ фыстæг, Куры дзы æмг'уыдмæ суари", – фæлæ купец уымæн не скупец, мæгуыртæн хæс дæтта. Æмæ: "Уазал æмæ стонгæй Бирæгъ дæр тæрсы, – Удхæссæг æввонгæй Ахæмты хæссы..."²

*Ничи уыд дзæггæл мардыл кæуæг,
Арвыл дæр нæ зынд æрхæндæг.
Ныр æрзад йæ уæлмæрдыл кæрдæг,
Рох у адæмгæй йæ фæндаг.*

Уæддæр, Хуыцау адæймагыл куы ауда, уæд, – удæгасæй уа, адзалы фæстæ, – кæддæр йæ х'ул сах сбады. Мæгуыр поэт йæ уæлион зындоны бонтæ куы батыдта, уæд:

*Рацыди кæйдæр фæрцы йæ том,
Систам дис æмæ тæмæстæ.
Арвыл хурау абадтис йæ ном,
Цингæй байдзаг и нæ бæстæ.*

*Хастой йын дзыхæй-дзыхмæ йæ кой,
Адæм базыдтой сæ фырты.*

¹ Х'æзиты Мелитон. Ирон хæзна. – Цхинвал – Дзæуджыхъæу, 2013. – 251 ф.

² Хетæгкаты Къоста. Равзаргæ уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1989. – 33 ф.

*Цинай разылд се 'фсэртыл куырой,
Бадыңц мысэн бон æмбырдты.*

*Буд судзынай нал зыдтой æлгъæд,
Кодта хорз купец дæр дистæ.
Иу изæр æнæнхæлæджы уæд
Лагъзæй рагон фыстæг систа.*

Адæм мæнгæй нæ акæнынц: "Хуыцау амонд кæмæн дæтты, уымæн æй йæ ныхыл баныхасы".¹ Æмæ фæцæры уый фæрцы дæр. Æндæра Сергей Есенин йæ уды хъызæ-маримæ куы хордта "ард": "Нет любви ни к деревне, ни к городу, Как же смог я ее донести?"² ("Не ругайтесь, такое дело..."), кæй бæллицтæй цард, уыцы дуне тугкалгæйæ куы стыдта йæ риуæй,³ уæд ма цы ныфсæй лæууыд йæ къахыл?

Фæлæ ШамилыПоэты хъысмæт бынтон æндæр у. Суари йын хæс радтын цы мæрддзæст купецы цæст нæ бауарзта: "Бахудт къупец сонт митыл тызмæг, Загъта: "Уый та дын нæ уари!" – уый йын сырæзт йæ фыстæджы æрæджиауы фендæй:

*Нал хæцыд сæудæджерыл хуыссæг,
Бафтыд катай æмæ циныл.
Дыккаг бон поэты къухфыст лæг
Радта цу музейæн миныл.⁴*

Æмæ йæ куыдфæнды лæмарæм, уæддæр Джыккайы-фырт йæ цардæй, йе сфæлдыс-

¹ Хъазиты Мелитон. Ирон хæзна. – Цхинвал – Дзæуджыхъæу, 2013. – 320 ф.

² Есенин Сергей. Собр. соч. в 6 т. Т. 1. – М., 1977. – 187 ф.

³ Наумов Е. Сергей Есенин. – Москва – Ленинград, 1965. – 131 ф.

⁴ Джыккайты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 186 – 187 ф.

тадæй равдыста не 'гъатыр, фæдисыллæуд царды гом æмæ хъыгаг рæстдзинад. Тыхæй нæ куы бафæнда, уæддæр дзы никуыдæм ис фæлидзæн. Агæрыстæмæй, Шамилæн йæхи бон дæр нæ уыдис уыцы фыдрæстдзинадæй йæхи баауон кæнын. Йæхи дæр ыл уымæн нæ батыхсын кодта. Хи дзы баауон кæнынæй йæ ныхмæ æргомаей тох кæнын нымæдта хуыздæрыл æмæ цыд уыцы фæндагыл.

Гуæздæрты Азæ зæгъы: «Шамиль Джи-каев воплотил в своем облике лучшие черты Гражданина, Человека и Поэта».¹ Уый Ирыстоны, алы ницæйаг дæм æрвыл уысм йæ къах куы дара, дæ хурхмæ дын кард куы хæсса, уæд æнцон хъуыддаг нæу. Уый стыр хъыйтардзинад у. Фæлæ Шамилæн бантыст царды бæрзæндмæ схизын, нæ адæмы æд аив литературæ лæджымбæрц сисын.

Джыккайы-фырты хъæздыг бынты ирдæй зыны, кæй уыдис Ирыстоны сæрыл, ирон идейæйыл хъæбатыр тохгæнæг, йæхицæн кæй никуы лæвæрдта æнцой, кæд-иу хъæддаг адæймаггæндты æхсæн йæ удæн уыдис тас æмæ-иу æй цыфыддæр сау лæты аххосæй тæрхондæтты йæ рæстдзинад бæлвырд кæныны сæр бахъуыд, уæддæр. Зындгонд ын уыд алцы дæр: «Сафынмæ кæй хъавыс, уый ныхмæ цыфæнды мадзал дæр бæззы».² Уæлдайдæр, йæ цæсгомыл йæ къух чи сисы, адæмы хъæр кæмæ нал фæхъуысы æмæ, кæм цы цыфхортæ ис, уыдон æмдзæгъдмæ чи фæкафынц, уыцы гæбæррагъ тугæйдзаг æрмтты хицæуттæн. Фæстæ ницæуыл уал фæхæцынц.

¹ Газдарова А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010. – 4 ф.

² Джыккайты Шамил. Цæй фæдыл у цъиувæдис? / Рæстдзинад, 2008. – 1 ноябрь.

Се 'мдзæхтон куы уыдаид, сæ уæрдоныл куы бадтаид, уæд æй сæ фæтæг скодтаиккой, чи зоны, се 'рмтты йын хъайла фыхтаиккой, уымæн æмæ сæ хъуыдис йæ зонд, йæ тых, йæ фарн. Фæлæ сын сæ мæнгард митыл худгæ кодта, уымæн æмæ: "Нæ уæрдон аргъуанмæ фæхæстæг, Уæд алчи бадæнæй цытæн Чысыл фæиртасы йæ фæстаг". Фæлæ йæхæдæг фарны лæг кæй у, уый тыххæй уый та табу кæны "Хъуыды æмæ Фæллоуæн!" Сæрыстыр æмæ ныфсхастæй уымæн дзырдта:

*Мæ сæрæй акувын ныллæг
Къоста, Васо æмæя Балойæн.¹
("Зæххыл цытæ цæуы, цытæ!")*

Ахæм адæймаг йæ царды кæрон йæ адзаны бонæй дзæвгар раздæр фæуыны, фæлæ йæ Фыдыбæстæ, адæмы хъысмæтæй дарддæр уый нæ фендавы, йæ сæр æфснайын, йæ сæрыл кæуымæ йæ уымæн нæ равдæлы. Афтæ уыд нæ разагъды поэт æмæ ахуыргонд, нæ фидыцы хъысмæт дæр. Æмæ уый бæрæгæй зыны йæ уацмыстæй бирæты:

*Цæфтæй тыгъд быдыры мæлын,
Цъæх арв мыл бонрæфты ныттар и.
Бæлон дæн æз, уæддæр кæнын
Мæхицæй мæргъты хæсты уари.*

*Нæ дæн фыдæхимæ лымæн,
Хыгъд ысты Уæллагæн нæ тыхтæ:
Мæнæн мæ урс пакъуы – фæлмæн,
Цыргъ ысты тугдзыхтæн сæ ныхтæ.²
("Бæлон")*

¹ Джыккайты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010. – 236 ф.

² Уыйдæруым, 203 ф.

Ахæм цæвиттонтæ нæ бон у, хæссæм æмæ хæссæм. Фæлæ сæйраг уый нæу. Йæ лæджыхъæд сæйраджы-сæйраг ис йæ кæуинаггаг адзал кæй зыдта, фæлæ нæ Фыдыбæстæ, нæ адæмы фарнæн йæ уд уыдонæй уæлдæр кæй не 'вæрдта, уый у.

*Зын у цæрын. Æлгыст зæххыл лæггæн
Йæ цард, йæ фæндаг никуы сты йæхи бар.
Йæ фæндтæн нæй мадзал æмæ гæнæн,
Нæ уадзынц мæн мæ тыхст сагъæстæ хибар.*

*Зын у цæрын. Зæххыл рæстдзинад нæй,
Уыны хайуан йæ цæстысындз æфсургъæй.
Лæгау лæг нæм куы фæзыны, уæд æй
Фыдгулау марынц агъуыд адæм хурхæй.¹
("Зын у цæрын")*

Ноджыдæр æй зæгъын хъыгзæрдæйæ, фæлæ ныфсджын æмæ хъæраей: Джыккайты Шамил уыд поэт æмæ акодта поэты мард. Нырмæ кæд не 'хсæн цард, рæсугъд нын кодта нæ цард, амыдта нын нæ цардвæндаг, цыдыстæм дзы сæрыстырæй, уæд ныр ссис сыгъдæг уд æмæ нæ адæм, нæ Фыдыбæстæйы æппæтзонæг, æппæтхъом зæдтимæ, цæстыгагуыйау, хъахъхъæндзæн уæларвæй. Айларты Зарæ уымæн загъта: "Стъалытæм стъалы атахт... Махмæ та дардæй хъуысдзæн дæ нæргæ хъæлæс".²

"Джыккайты Шамилы сфæлдыстадон æрмдзæфы цы арф хъуыды æвæрд ис, уый нæ зæрдæйы уылæны куы баиу кæнæм, уæд та нæм разыны, ирон таурæгъты фарн кæм

¹ Уы й д æ р у ы м, 257 ф.

² Ай л а р т ы З а р æ. Стъалы стъалытæм атахт // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... - Дзæуджыхъæу, 2012. - 101 ф.

батадис, ахæм нæртон бæстæ. Æмæ цадæггай базонæм "Æфсармы" уидаг, "Цæф сæгуыты маст", "Амраны зæрдæйы" туджы цавд, "Сагъадахъы" хъынцъымтæ, "Æхсæвы æртыты цæхæр" æмæ "Саст дзæнгæрæджы" хъарæг. Æмæ сагъæсты цъайы куы ныхауæм, уæд нæ размæ рацæуынц "Разагъды лæгтæ" æмæ нын бамбарын кæнынц нæ адæмон поэты "Ныхасы фарн". Ахæм романтикон æмæ монон балцы фæстæ нын Шамилы сфæлдыстадон дуне фесты зæххон дзæнæт. Æмæ нæ алкæмæ дæр æрхауы рæвдыды хай. Арвы зынг зæххон зæрдæимæ кæм баиу вæййы, уым, нæртон лæгау, бахсиды зарæг. Æмæ лæг уымæй бæрц нæ зоны, суанг дзы йæ мæлæт куы ссары, уæд дæр. Йæ зæрдæйы норст цæхæр куы ныггуыпп ласы, уæд зæххонтæй нал вæййы – æрвонтæй",¹ – нæ фыссæг, зонадон кусæг æмæ хъомылгæнæгæй поэтиконæй уымæн зæгъы Хозиты Барис.

Калоты Хазби Ирæн цы лæгъзтæ кодта: "Уарзын дæ æмæ курын, ма мæ ферох кæн",² – уый æрцæудзæнис Джыккайты Шамилыл: Ирыстон æй никуы ферох кæндзæн. Æмæ уымæй дæр хурæргом къахдзæнис нæ фыд-ызнæгты цæстытæ.

¹ Х о з и т ы Б а р и с. Лæгæн йæ намыс у йæ мæт /
Рæстдзинад, 2010. – 25 февраль.

² К а л о т ы Х а з б и. Уацмыстæ. - Дзæуджыхъæу, 1976. - 88 ф.

СПАЙДАГОНД ЛИТЕРАТУРÆ

- А ба е в В. И. Скифы и осетины // Геродот. Мелпомена. – Владикавказ, 1991;
- А ба й т ы А р б и л ь н æ. Аккаг куыстæн – аккаг кад / Рæстдзинад, 2010. – 10 ноябрь;
- А ба й т ы А р б и л ь н æ. Дæ зæлдаг зæрдæйы фæд / Рæстдзинад, 1999. – 17 апрель;
- А ба й т ы А р б и л ь н æ. Джыккайты Шамил: «Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ» / Рæстдзинад, 2007. – 31 май;
- А ба й т ы А р б и л ь н æ. Фыссæг æмæ поэты ныстуантæ / Рæстдзинад, 2007. – 21 сентябрь;
- А ба й т ы А р б и л ь н æ. Шамилаен // Автор-ты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
- А ба й т ы В а с о. Мах дуг. 1989. – № 5;
- А й л а р т ы З а р æ. Стъалы стъалытæм атахт // Автор-ты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
- А й л а р т ы М и х а л. Ёскодтам дæ мæрдæй саутæ // Автор-ты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
- А н о н и м н ы й а в т о р. Письма из Осетии // Коллектив авторов. Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах в 3 т. Т. 1. – Владикавказ, 2014;
- А р д а с е н т ы Х а д з ы б а т ы р. Сæрибары зарæггæнаг // Мах дуг, 1948. – № 8;
- A u l a r d F. A. Le grands Francais/ Danton. 2 ed. – p. 1877;
- А х м а т о в а Р а и с а. Великий гнев, великая любовь // Коллектив авторов. Мятёжная лира горца. – Владикавказ, 1981;
- А в т о р ы а р х и в æ й;

Б æ ц и а т ы А г у ы д з. Иры артдзæст. – Дзæуджыхъæу, 1995;
 Б а б а е в С. Черная зима Цхинвала / Советская культура, 1991. – 16 март;
 Б а г а т ы Л а д и. Къостайы мондæгтæ сæ исын / Пульс Осетии, 2006. – № 37 – 38. – сентябрь;
 Б а р а х ь т ы Г и н о. Уæлладжыры кадæг. – Дзæуджыхъæу, 1975;
 Б а с и л и. – 46, 50, 52, 54, 57, 68 ф. æ. а. д.
 Б а х р а х Б е р н а р д С. Аланы на Западе. – М., 1993;
 Б е к о е в а М а д и н а. И это все о нем... / Северная Осетия, 2011. – 5 июль;
 Б е л и н с к и й В. Взгляд на русскую литературу. – М., 1981;
 Б е с т а у т ы Г и у æ р г и. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2003;
 Б и т а р о в а М а р и н а / Фидиуæг, 2011. – № 1;
 Б л о к А. Соб. соч. в 6 т. Т. 2. – Л., 1980;
 Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981;
 Б р ы т ь и а т ы Е л б ы з д ы х ь о. Уацмыстæ 2 т. Т. 2. – Дзæуджыхъæу, 1982;
 Б у л к ь а т ы М и х а л. Дзæбидыры сæррæтт // Мах дуг, 1992. – № 2;
 В а х т а н г о в а З. Образ родины, образ эпохи / Социалистическая Осетия, 1982. – 5 октябрь;
 В л а д и м и р о в а Г. Легенди творят люди // Театральная жизнь, 1980. – № 23;
 Г а г л о й т ы В л а д и м и р. Æдзæрæг мæсгуытæ // Фидиуæг, 1989. – № 7;
 Г æ б æ р а т ы Ю р и. Иры зарæг, Иры хъарæг / Хурзæрин, 2013. – 2 март;
 Г æ б æ р а т ы Ю р и. Фыды зæххæн зæрдæйы хæссæн ис / Хурзæрин, 2005. – 26 март;
 Г æ д и а т ы Ц о м а х ь. Брытъяты Елбыздыхъо // Мах дуг, 1941. – № 5;
 Г æ д и а т ы Н. Мысинæгтæ Цомахъы тыххæй // Фидиуæг, 1982. – № 1;
 Г æ д и а т ы С е к ь а. Азау. – Дзæуджыхъæу, 1981;

Г æ д и а т ы С е к ъ а. Уацмыстæ. – Цхинвал, 1979;
 Г æ д и а т ы Ц о м а х ъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1951;
 Г æ д и а т ы Ц о м а х ъ. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1959;
 Г а б и с о в а С в е т л а н а. Плачь о друге // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Г а з д а р а в о в а А. Х. Поэзия правды и любви. – Владикавказ, 2010;
 Г а н д ж е в и Н и з а м и. Искандер Намэ. 1 ч. Шараф Намэ. Дувал бросается в бой. – Баку, 1953;
 Г а ф е з. Адджын у цард. – Сталинир, 1948;
 Г е о р г и а т ы Р. Рæстдзинад – йæ хотых / Ленинская смена, 1990. – 16 март;
 Г о д и з о в а З а р а. И это все о нем... / Северная Осетия, 2011. – 5 июля;
 Г о р ь к и й М. Собр. соч. в 30 т. Т. 24. – М., 1953;
 Г о с у д а р с т в е н н ы й к о м и т е т п о и н - ф о р м а ц и и п е ч а т и и Р е с п у б л и к и Ю ж - н а я О с е т и я. Республика Южная Осетия. – Цхинвал, 2007;
 Г р о м о в а М а р г а р и т а. Мир современной драмы // К о л л е к т и в а в т о р о в. Драматургия второй половины XX века. – М., 2006 ;
 Г у æ з д æ р т ы А з æ, Б е т е т ы Ф а т и м æ. Национал иудзинады темæ Джыккайты Шамилы трагеди "Хъодыгонд зæд"-ы// Фидиуæг, 1914. – № 4;
 Г у ы л æ р т ы Б а р и с. Нæ нæм хъуыст фыдохы йæ фæдис // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Г у ы р д ж и б е т и Б л а ш к а. Уаджимисти æмбурдгонд. – Дзæуджыхъæу, 1966;
 Г ю г о В. Собр. соч. в 15 т. Т. 14. – М., 1956;
 Д ж и к а е в Ш а м и л ь. Будет грустно, если только одни поэты останутся романтиками / Северная Осетия, 2000. – 26 февраль;
 Д ж и к а е в Ш а м и л ь. Мы все – рабы олигархической эпохи / Стыр ныхас, 2010. – Март;

Д ж и к а е в Ш. Ф. Фольклор и осетинская советская поэзия 1917 – 1941 гг. – Владикавказ, 1972;
Д ж у с о й т ы Н а ф и. Ёрвыстæг поэтмæ / Рæстдзинад, 1992. – 10 ноябрь;
Д ж у с о й т ы Н а ф и. Елбиздико Бритаев. – Цхинвал, 1963;
Д ж у с о й т ы Н а ф и. Сагъæс æнæфыст чиныгыл // Рæстдзинад, 2015. – 25 февраль;
Д ж у с о й т ы Н а ф и. Уацмысты æмбырдгонд. Т. 2. – Цхинвал, 2015;
Д ж у с о й т ы Н и н æ. Æмæ, дам, зæдтæ нæ мæлынц // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
Д ж у с о й т ы Н и н æ. Поэты зæрдæ – адæмæн нывонд / Рæстдзинад, 2008. – 4 март;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Арт æмæ æртхутæг. – Дзæуджыхъæу, 2007;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æвзæрст уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 2015;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æз бæллын Ирыстоны амонд æмæ ирон адæмы фарнмæ / Рæстдзинад, 2007. – 31 май;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æмдзæвгæ æмæ поэзи // Мах дуг, 2004. – № 12;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æфсарм. – Дзæуджыхъæу, 1964;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Æхсæвы æртытæ. – Дзæуджыхъæу, 1990;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Адæмы фарн бирæ у / Рæстдзинад, 2004. – 2 ноябрь;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Амыраны зæрдæ. – Дзæуджыхъæу, 1973;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Арв. Цæссыг. Стъалы... // Авторты коллек. – Дзæуджыхъæу, 2012;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Изæрмилты кувын. – Цхинвал, 2002;
Д ж ы к к а й т ы Ш а м и л. Ирон дзырдаивад: поэтикайы фарстытæ // Д ж ы к к а й т ы Ш а

мил, Гуæздæртты Азæ, Джыккайтты Зæринæ. Ирон дзырдаивад. – Дзæуджыхъæу, 2005;
 Джыккайтты Шамил. Ирон литературæйы истори (1917 – 1956 азтæ). – Дзæуджыхъæу, 2003;
 Джыккайтты Шамил. Курдиаты æнæахуысгæ цаехæр / Рæстдзинад, 2006. – 2 ноябрь;
 Джыккайтты Шамил. Нæ ныхасы сæр поэзи // Мах дуг, 1988. – № 7;
 Джыккайтты Шамил. Нæ уавæр, нæ хæстæ / Стыр Ныхас, 1996. – 24 февраль;
 Джыккайтты Шамил. Намыс. – Дзæуджыхъæу, 2010;
 Джыккайтты Шамил. Ныхасы фарн. – 1996;
 Джыккайтты Шамил. Поэт æмæ адæм // Авторты коллектив. Осетинская филология: история и современность. Выпуск III. – Дзæуджыхъæу, 1999;
 Джыккайтты Шамил. Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст: Миф. Фольклор. Æгъдау. – Дзæуджыхъæу, 2009;
 Джыккайтты Шамил. Разагъды лæгтæ. – Дзæуджыхъæу, 1999;
 Джыккайтты Шамил. Ракæс // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Джыккайтты Шамил. Сæрибары фидиуæг // Джыккайтты Шамил. Разагъды лæгтæ. Дзæуджыхъæу, 1999;
 Джыккайтты Шамил. Сагъадахъ. – Дзæуджыхъæу, 1980;
 Джыккайтты Шамил. Саст дзæнгæрæг. – Дзæуджыхъæу, 2000;
 Джыккайтты Шамил. Стыр райдайæн // Брытътаты Елбызды хъо. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1981;
 Джыккайтты Шамил. Таурæгъ – адæмы дзургæ истори // Адæмон сфæлдыстад. Ирон таурæгътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014;
 Джыккайтты Шамил. Уацтæ. – Дзæуджыхъæу, 1986;

Джыккайтты Шамил. Удфидар ут. Зынтæн лæг хъæуы / Рæстдзинад, 2008. – 12 август;
Джыккайтты Шамил. Фæдзæхст // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
Джыккайтты Шамил. Фæлгонцаразæн фæрæзтæ Грисы трагеди "Чермен"-ы // Авторты коллектив. Ирон дзырдаивад. – Дзæуджыхъæу, 2005;
Джыккайтты Шамил. Фæцауынд бирæгъты цот хадзы // Мах дуг, 2008. – № 7;
Джыккайтты Шамил. Фольклор æмæ ирон советон поэзи: 1917–1941. – Дзæуджыхъæу, 1972;
Джыккайтты Шамил. Фыссæг æмæ цард / Рæстдзинад, 2003. – 24 май;
Джыккайтты Шамил. Хъодыгонд зæд. – Дзæуджыхъæу, 1993;
Джыккайтты Шамил. Хъуыдытæ... / Рæстдзинад, 2000. – 26 февраль;
Джыккайтты Шамил. Цæй фæдыл у цъиувæдис? / Рæстдзинад, 2008. – 1 ноябрь;
Джыккайтты Шамил. Цæф сæгуыты маст. – Дзæуджыхъæу, 1969;
Джыккайтты Шамил. Цардфæлварæн // Мах дуг, 1986. – № 5;
Джыккайтты Шамил. Язык есть исповедь народа / Северная Осетия, 2002. – 20 август;
Дзасохты Музафер. Тæлмацгæнагæй // Шекспир Уильям. Сонеттæ. – Дзæуджыхъæу, 2014;
Дзасохты Музафер. Фæлæ... // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
Дзугаты Георги. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – 1972;
Дзаттаты Г. Творчество Елбыздыко Бритаева в осетинской литературной критике. – Цхинвал, 1982;
Дзугаты Хаджумар. / Рæстдзинад, 1974. – 13 июль.

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Дыууæ дуджы астау. – Дзæуджыхъæу, 2000;
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Бæрндзинад. – Цхинвал, 1976;
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Рæстæг æмæ литературæ. – Цхинвал, 1985;
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Уынгæгбоны сагъæстæ. – Дзæуджыхъæу, 2010;
Дзуццаты Хадзы-Мурат. Биографи. – Цхинвал, 1990;
Дзыныхаты Алена. Æнусты хыг бæрзонд удтыл æнцайы. – Дзæуджыхъæу, 1999;
Дидро Денни. Избр. атеистич. произв. – М., 1956;
Джыккайты Шамил / Хурзæрин, 2011. – 28 май;
Езеты Марклен. Шамилæн // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
Епхиты Тæтæри. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 1961;
Еремян С. Т. Вардан Восточанин. – Ереван, 1946;
Еремян С. Т. Степанос Орбелян. – Ереван, 1946;
Еремян С. Т. Юрий Боголюбский. Мхитар Гош. – Ереван, 1946;
Есенин Сергей. Собр. соч. в 6 т. Т. 1.–М., 1977;
Икъаты Авдул. Поэзийы æфсæддон / Ленинское знамя, 1981. – 14 март;
Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976;
Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2007;
Ирон адæмон сфæлдыстад 2 т. Т. 2. – Дзæуджыхъæу, 2007;
Ирон адæмон сфæлдыстад. Ирон таурæгътæ. – Дзæуджыхъæу, 2014;
Ирон æвзаджы æмбарынгæнаен дзырдугат 4 т. Т. 2. – М., 2010;
Ирон æмбисæндтæ. – Дзæуджыхъæу, 1976;
Калоты Хазби. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1976;

К а н у к о в И н а л. В осетинском ауле. – Влади-
 кавказ, 1985;
 К а с а т ы Б а т р а д з. Удцырагъ. – Дзауджыхъæу, 08;
 К а с а т ы Ё м з о р. Ирыстон æй нукуы фerox
 кæндзæн // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв.
 Цæссыг. Стъалы... – Дзауджыхъæу, 1912;
 К и к о д з е Г е р о н т и. Сакартвелo, 1917. – № 4;
 К о з а т ы Х а з б и. Ёхсоны цæв æмæ цæхæртæ
 кала // Фидиуæг, 1964. – № 7;
 К о ц о й т ы А р с е н. Ёвзæрст уацмыстæ 2 т. Т. 2.
 – Дзауджыхъæу, 1972;
 К о ц о й т ы А р с е н. Уацмыстæ 2 т. Т. 1. – Дзау-
 джыхъæу, 1971;
 К о ц т ы Л и з æ. Зæрдæйы цæхæрæй / Рæстдзи-
 над, 1982. – 3 август;
 К о ч ы с а т ы М у х а р б е г. Уацмыстæ. – Дзау-
 джыхъæу, 1977;
 К ъ æ б ы с т ы У а р д е н. Нынкъуыстис адæргæй
 нæ зæхх / Рæстдзинад, 2011. – 2 июль;
 К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзауджыхъæр, 1951;
 К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзауджыхъæу, 2002;
 К ъ о с т а. Ирон фæндыр. – Дзауджыхъæу, 2009;
 К ъ о с т а. Равзаргæ уацмыстæ. – Дзауджыхъæу,
 1989;
 К ъ у д у х т ы М а р и н æ. Ирыстон кæуы йæ
 фыртыл... // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв.
 Цæссыг. Стъалы... – Дзауджыхъæу, 2012;
 Картлис цховреба. – Тбилис, 1959;
 Картлис цховреба. Т. 1. – Тбилис, 1955;
 Л е б е д е в-К у м а ч В. Священная война // К о л л е к т и в
 а в т о р о в. Песни войны и победы. –
 М., 2010;
 Л е р м о н т о в М. Собр. соч. в 4 т. Т. 1. – Ленин-
 град, 1979;
 Л ю т е р Б е р б а н к. Жатва жизни. – М., 1955;
 Литература Древнего Востока. Иран, Индия,
 Китай. Тексти. – М., 1984;
 М а г о м е т о в А х у р б е к, Х о з и е в Б о р и с.
 Поэт, мыслитель, гуманист / Номарæн газет,
 2011. – № 1. – 4 июль;

М а л и т ы Х а с а н. Сыгъдæг уды хæрам тыхтæ
 марынц // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв.
 Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 М а м и а т ы И з е т æ. Фæцæуы, Ир, дæ намысы
 зæд дард // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæс-
 сыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ 6 т. Т. 3. –
 Дзæуджыхъæу, 1967;
 М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ 6 т. Т. 4. –
 Дзæуджыхъæу, 1969;
 М а м с ы р а т ы Д æ б е. Уацмыстæ 6 т. Т. 5. –
 Дзæуджыхъæу, 1970;
 М а м с ы р а т ы Т е м ы р б о л а т. Ирон зар-
 джытæ. – Дзæуджыхъæу, 1982;
 М а м с ы р а т ы Т е м ы р б о л а т. Ирон зар-
 джытæ. – Цхинвал, 1965;
 М а м у к а е в Т. Б. Тайна Нузальской часовни. –
 Владикавказ, 1969;
 М а н н Г е н р и х. В защиту культуры. – М., 1986;
 М а т ф. 7, 15;
 М и н е е в А л е к с а н д р. Вспоминая ноябрь 89-
 го // Южная Осетия: и кровь и пепел. – Владикав-
 каз, 1991;
 М у р а с т ы Э л ь б р у с. Хорз ма рахæн æмæ... /
 Рæстдзинад, 2009. – 2 апрель;
 М ы р т а з т ы Б а р и с. Бонрæфты. – Дзæуджы-
 хъæу, 1966;
 М ы р т а з т ы Б а р и с. Шамил, дæ ног чиныг
 "Æфсарм"... // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв.
 Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 МИД Южной Осетии выразил обеспокоенность в
 связи с заявлением Саакашвили / Южная Осетия,
 2011. – 29 январь;
 Н а у м о в Е. Сергей Есенин. – Масква – Ленин-
 град, 1965;
 Н и г е р. Уацм. æххæст æмб 3 т. Т. 1. –
 Дзæуджыхъæу, 1981;
 Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 2. –
 Дзæуджыхъæу, 1968;

Н и г е р. Уацм. æххæст æмб. 3 т. Т. 3. –
 Дзæуджыхъæу, 1968;
 Н и г е р. Уацмыстæ. – Дзæуджыхъæу, 1988;
 Нарты кадджытæ. – Дзæуджыхъæу, 1975;
 П а р с и а т ы А. Санаты Сем/Смена, 1993. – июль;
 П л а в с к и н З.И.Четырнадцать магических
 строк // К о л л е к т. а в т о р о в. Западноевроп-
 ейский сонет XIII – XVII веков. – Ленинград, 1988;
 П л и т ы Г р и с ы ф ы с т æ д ж ы т æ й /
 Рæстдзинад, 2015. – 21 январь;
 П л и т ы Г р и с. Æвзæрст уацмыстæ. 2 т. Т. 1. –
 Дзæуджыхъæу, 1973;
 П л и т ы Г р и с. Сослан Цæразон. – Дзæуджы-
 хъæу, 1992;
 П л и т ы Г р и с. Фыстæджытæ. – Дзæуджыхъæу,
 2013;
 П л и т ы Х а р и т о н. Уацмыстæ. – Дзæуджы-
 хъæу, 1972;
 П у ш к и н А. С. Собр. соч. в 10 т. Т. 1. – М., 1974;
 П у ш к и н А. С. Собр. соч. в 10 т. Т. 4. – М., 1975;
 П ф а ф ф. Этнологические исследования об осе-
 тинах. ССК 11. – Тифлис, 1872;
 Р е д а к ц и о н у а ц. Иумæ нæ рамбырд кæн,
 арфæйы дзырд / Иры Стыр Ныхас, 2011. – Зæр-
 дæвæрæны мæй;
 Р о к с а л а н. Джыккайты Шамилаен // А в т о р -
 т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъалы... –
 Дзæуджыхъæу, 2012;
 Р о к с а л а н. Цатыр. – Цхинвал, 2012;
 Р у с и ш в и л и Г р и г о р и / Цнобис пурцели,
 1998. – 11 июнь;
 Р у с т а в е л и Ш о т а. Витязь в тигровой шкуре.
 – Переводы К. Д. Бальмонта (1936), Г. Цагарели
 (1937), З. Заболоцкого (1966);
 С а а в е д р а С е р в а н т е с д е М и г е л ь. Дон
 Кихот. – М., 1989;
 Свободный взгляд. – Владикавказ, 2018. – 31
 март;
 Свободный взгляд. – Владикавказ, 2018. – 24
 март;

Стыр Ныхас. – Дзæуджыхъæу, 2004. – № 22;
 С о т т и т ы Р и м м æ. Арвы дзæнгæрджытæ //
 А в т о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цæссыг. Стъа-
 лы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Т а у т и е в а Т. О чем болит сердце поэта Шами-
 ля Джикаева/Северная Осетия, 2005. – 20 май;
 Т е д е е в Г е о р г и й. Размышления при свете
 «ночных костров» / Северная Осетия, 1992. – 22
 сентябрь;
 Т е д е е в а А., Д з а н т и е в А. Титан осетинской
 словности / Столичная, 2004. – 26 февраль;
 Т е х о в Б. В. Осетины – древний народ Кавказа. –
 Цхинвал, 1993;
 Т и б и л о в А. Творчество Бритаева // Изв.
 СОНИИ. – Вып. 1. – 1925;
 Т о г о ш в и л и Г. Д. Сослан-Давид. – Владикав-
 каз, 1990;
 Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Равзаргæ уацмыс-
 тæ. – Цхинвал, 1964;
 Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Уацмысты æмбырд-
 гонд. – Цхинвал, 1988;
 Т ы б ы л т ы А л ы к с а н д р. Уацмысты æмбырд-
 гонд. – Цхинвал, 1988;
 У а л ы т ы Л а в р е н т. Мæ дуне. – Дзæуджыхъæу, 99;
 Ф е т А. А. // К о л л е к т и в а в т о р о в. Люблю
 отчизну я... – М., 1982;
 Ф и д а р а т ы Р у с т е м. Разныхас / Нарты кад-
 джытæ. 7-æм чиныг. – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Х æ д а р ц а т ы А. Де уазæг, фæндагсар! // А в т о р т ы к о л л е к т и в. Вопросы осетинской лите-
 ратуры и фольклора. – Дзæуджыхъæу, 1993;
 Х æ м ы ц а т ы А л б е г. Номарæн æмдзæвгæ /
 Рæстдзинад, 2011. – 2 июль;
 Х æ м ы ц а т ы А л б е г. Уыдтæ бæрзонд ныфсы
 мæсыг нæ Ирæн... // А в т о р т ы к о л л е к т и в.
 Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Х е т æ г к а т ы К ъ о с т а. Равзаргæ уацмыстæ. –
 Дзæуджыхъæу, 1989;
 Х е т а г у р о в К о с т а. Собр. соч. в 3 т. Т. 1. – М.,
 1974;

Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 1. – М., 1959;
 Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 3. – М., 1960;
 Хетагуров Коста. Собр. соч. в 5 т. Т. 5. – М., 1961;
 Ходы Камал. ...Æнцой уын нæ дæтты / Литературная Россия, 1970. – 6 – 12 февраль;
 Ходы Камал. Æхсоны цæв... // Авторты коллектив. КАМАЛ. – Дзæуджыхъæу, 2014;
 Ходы Камал. Балсæджы цалх. – Дзæуджыхъæу, 2009;
 Ходы Камал. Мыртæ. – Дзæуджыхъæу, 1992;
 Ходы Камал. Не дает нам покоя // Авторты коллектив. КАМАЛ. – Дзæуджыхъæу, 2014;
 Ходы Камал. Уацмыстæ 3 т. Т. 1. – Дзæуджыхъæу, 2009;
 Хозиты Барис. Зæрдæйы хъарм æмæ зонды рухс / Стыр Ныхас, 2005. – № 19;
 Хозиты Барис. Лæггæн йæ намыс у йæ мæт / Рæстдзинад, 2010. – 25 февраль;
 Хозиты Барис. Поэты сагъæс æмæ уарзты цин / Рæстдзинад, 2000. – 26 февраль;
 Хозиты Барис. Рухс адæймаг // Авторты коллектив. Арв. Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Хостыхъоты Зинаæ. Цин æмæ сагъæс. – Дзæуджыхъæу, 2012;
 Хуыгаты Сергей, Ходы Камал, Джыккайтты Шамил. Бонвæрнон. – Дзæуджыхъæу, 1962;
 Хуыгаты Сергей. Мæ сыхæгты номæй. – Дзæуджыхъæу, 1968;
 Хуыгаты У. Уарзт æмæ фыдæх / Рæстдзинад, 1966. – 14 сентябрь;
 Хъазиты Мелитон. Аивадон тыхæй // Авторты коллектив. Мыггаджы хуын. – Цхинвал, 2017;
 Хъазиты Мелитон. Джыккайтты Шамил / Хурзæрин, 2011. – 28 май;

Хъазиты Мелитон. Ирон хæзна. – Цхинвал –
 Дзæуджыхъæу, 2013;
 Хъазиты Мелитон. Хъарæгæй заргæ... –
 Дзæуджыхъæу, 2009;
 Хъодзаты Ахсар. Ахсар. – Дзæуджыхъæу,
 1965;
 Хъодзаты Ахсар. Зынджы бардуаг. –
 Дзæуджыхъæу, 2003;
 Хъодзаты Ахсар. Ирон дзырд // Авторты
 коллектив. Æрттигъ. – Дзæуджыхъæу, 1983;
 Хъодзаты Ахсар. Иры фыццаг зарæггæнæг
 // Мамсыраты Темырболат. Ирон
 зарджытæ. – Дзæуджыхъæу, 1982;
 Хъодзаты Ахсар. Критика æви вулгари-
 заци // Мах дуг, 2010. – №12;
 Хъодзаты Ахсар. Мæ фæлтæры хъысмæт //
 Авторты коллектив. Фыссæг æмæ рæс-
 тæг: Критикон уацты æмбырдгонд. –
 Дзæуджыхъæу, 1981;
 Хъодзаты А. Рухс. – Дзæуджыхъæу, 1987;
 Хъодзаты Ахсар. Уидæгтæ 'мæ талатæ //
 Авторты коллектив. Критикон уацтæ. –
 Дзæуджыхъæу, 1989;
 Хъодзаты Ахсар. Фыццаг балц зæрдæтæм /
 Рæстдзинад, 1964. – 1 март;
 Хъуылаты Созырыхъо. Æвзæрст уацмыс-
 тæ. – Сталинир, 1957;
 Хурзæрин, 2001. – 11 апрель;
 Цæразон Сослан. Алгъуызы кадæг. – Цхин-
 вал, 2016;
 Цæрукъаты Ал. Сонет Джыккайты Шамилы
 сонетæн // Авторты коллектив. Арв.
 Цæссыг. Стъалы... – Дзæуджыхъæу, 1912;
 Цæрукъаты Алыксандр. Цæуын сындаг,
 сæрыстырæй зæххыл / Рæстдзинад, 1982. – 23
 сентябрь;
 Цæрукæев Владимир. В мир счастья дороги
 идет через светлое сердце мое / Советская
 Осетия, 1990. – 2 март;

Ц г ъ о й т ы Х а з б и. Фәндагамонәг стъалыйау
сыгъд йә фарн // А в т о р т ы к о л л е к т и в.
Арв. Цәссыг. Стъалы... – Дзәуджыхъәу, 1912;
Ц ъ о й т ы Х а з б и. Ирон мифологи әмә
цардыаджы дзырдуат. Дзәуджыхъәу, 2017;
Ц ы б ы р т ы Л ю д в и г, Д з а с о х т ы М у з а -
ф е р. Арвыком цәмән баззад фәсарән? /
Рәстдзинад, 2010. – 25 декабрь;
Ц ы б ы р т ы Л ю д в и г. Ирон адәмон
бәрәгбонтә. – Дзәуджыхъәу, 1999;
Ч а х р у х а д з е. Тамариани, строфы 15, 16, 63, и
165 (Перевод Ш. Нуцубидзе). – Тбилис, 1942;
Ч е р ч е с т ы Х ъ а с б о л а т. Дзырдта әргомаәй,
фыста зәрдәйә // А в т о р т ы к о л л е к т и в.
Арв. Цәсг. Стъалы... – Дзәуджыхъәу, 2012;
Ч е т и т ы Р у б е н. Рагон цауты абоны хабәртгә
дзыназынц / Рәстдзинад, 1993. – 1 июнь;
Ч е х о в А. П. Пол. соб. соч. и пис. в 30 т. Т. 5. – М.,
1985;
Ч и б и р о в Л ю д в и г. Совесть народа // А в т -
о р т ы к о л л е к т и в. Арв. Цәссыг. Стъалы... –
Дзәуджыхъәу, 2012;
Ч и ч и н а д з е З. История Осетии по грузинским
источникам. – Цхинвал, 1993;
Ш а в т е л и. Абдул Мессия, строфы 7, 8, 9, 10, 28
(Перевод Ш. Нуцубидзе). – Тбилис, 1942;
Ш е г р е н А. М. Осетинская грамматика. – СПб. –
1844;
Э ф о с с к и й Г е р а к л и т. Материалисты
древней Греции. – М., 1955.

СÆРГÆНДТÆ

Разныхасы бæсты	5
Фыццаг сæр	
Лæджыхуызæн лæджы цард	21
Дыккаг сæр	
Кард фыццаг зæллангæй бæрæг кæны . . .	51
Æртыккаг сæр	
Цæф сæгуыты уды хъынцъым	61
Цыппæрæм сæр	
Цард поэзийы ахорæнтæй фæлындзын	85
Фæндзæм сæр	
Ирон сонеты дæсны	159
Æхсæзæм сæр	
Драматургийы зæрингуырды	185
Æвдæм сæр	
Прозæйы тыгъд базыртыл	227
Æстæм сæр	
Нывæфтыд дзырды сæрвæлтау æгъатыр тох рæстдзинадыл	241
Фарастæм сæр	
Саджы фæлгонцæй зæды фæлгонцмæ	261
Кæронбæттæн	277
Спайдагонд литературæ	288

Учебное издание

Казиты (Казиев) Мелитон Резоевич

ДИХАНИЕМ БОГА

Монография
на осетинском языке

Редактор *Ц. Е. Икаты*

Художник *Т. Ф. Алипченкова*

Худож. и техредактор *М. Р. Казиты*

Корректор *Л. П. Тотоева*

Компьютерная верстка *А. И. Лажинцевой*

Подписано в печать 15.10.18.

Формат бумаги 60×84^{1/16}.

Бум. офс. № 1. Печать офсетная.

Уч.-изд. л. 10,42 Усл. печ. л. 11,55

Тираж 200 экз. Заказ № 09

Республика Южная Осетия, Издательство
«ЦЫКУРА»
100001, г. Цхинвал, ул. Ленина, 3

Отпечатано с готовых электронных
носителей ИП Цопановой А. Ю.

362002.

г. Владикавказ, пер. Павловский, 3..